

AREOPOLISZ
Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok VI.

AREOPOLISZ
Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok VI.

Székelyudvarhely
2006

A kiadvány megjelenését támogatták:

Communitas Alapítvány

Illyés Közalapítvány

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Városi Könyvtár, Székelyudvarhely

Szerkesztők:

Hermann Gusztáv Mihály

Kolumbán Zsuzsánna

Róth András Lajos

Borítóterv:

Biró Gábor

© Areopolisz Történelmi
és Társadalomtudományi Kutatócsoport
© Udvarhelyszék Kulturális Egyesület

ISBN (10) 973-87605-8-5

ISBN (13) 978-973-87605-8-5

Számvetés

Eddig megjelent hat kötetünkben mintegy 1200 oldalon 25 szerző több tanulmányát és forrásközlését tettük le a székelyföldi és erdélyi magyar tudományosság, valamint az érdeklődő olvasó asztalára. Szerkesztésbeli következetességünknek köszönhetően kiadványaink hazai és nemzetközi szakmai körök elismerését váltották ki, annak bizonyosságával vértelve fel minket, hogy vidéken is lehet és szükséges magas mércével mér[he]t[ő] kutatómunkát végezni. A tematikájukban gazdag – politika-, társadalom-, gazdaság-, nemzetiség-, művészet-, népesedés- és mentálitástörténeti –, Székelyföld és Erdély múltjára is kitekintő, gyakran összefüggő dolgozatok szerzői, tudatosan vállalva a megmérettetés súlyát, példaképszerűen eleget tettek az illető kiadványokkal szemben támasztott tudományos igényeknek. Ezen jelleg mellett, az ismeretterjesztés fontosságát is érezve, kívánjuk továbbra is szolgálni a helytörténeti, honismereti kutatásokat. Történelmi forrásaink gazdagságának ismeretében valljuk, hogy írásaink mindenképpen hozzájárulnak történelmi tudatunk és önismeretünk gazdagításához.

S hogy továbbra is csak feltüntetett támogatóink jóvoltából biztosíthatjuk rendszeres megjelenésünket – kiknek ezúton is ismételten köszönetet mondunk –, még inkább arra sarkall bennünket, hogy az elkövetkezendőkben is folytassuk ilyen irányú – a társadalom egészének elismerését és támogatását elnyerő – tevékenységünket.

a szerkesztők

TÓTH LEVENTE

Udvarhelyszéki schola-mesterek a XVII–XVIII. századi bíraskodási jegyzőkönyvekben

A XVII. század elején Tasnádi Ruber Mihály püspökké választásával lehetővé vált a református egyház szerkezetének megerősödése. Ennek jogi keretét az 1606-ban megfogalmazott, *Ruberianus Kánonok* néven ismert egyházi törvénykönyv biztosította. Ez tisztázta és megszabta a lelkészek, tanítók, esperesek és a püspök hatáskörét. A tanítóknak pontosan előírták: „*A scholabeli iffjúságot szorgalmatossággal és szerénységgel tanítsák és a szentírásbeli fundamentumokat nagy és jó igyekezettel az iffjúságban beoltsák, hogy jövendőben a scholakból, úgymint veteményes kertjeből az anyaszentegyháznak hasznos eszközi jöhesse-nek, avagy nyeretessenek, támadhassanak, avagy származhassanak. Elsőben három forint, annak utána 6 forint büntetés alatt.*”¹ Ugyanez a kánon a tanítómesterektől a lelkésszel szembeni teljes engedelmességet és segítséget várta el. Az egyházi törvény által megszabott keretben zajlott tehát a tanítók élete, hivatali tevékenysége. Ennek ellenőrzésére az évenként tartott esperesi vizitációk alkalmával került sor. A minden év elején egyházközségről egyházközségre járó vizitációs bizottság tagjai előre megfogalmazott kérdések – ún. vizitációs kérdőpontok – segítségével igyekeztek kifagatni a község lakóit az egyházi szolgák tevékenységéről. Az Udvarhelyi Református Egyházmegye első ismert vizitációs kérdőpontjai a XVII–XVIII. század fordulójáról, Nánási Mihály udvarhelyi esperes (1696–1706) idejéből maradtak ránk. Ebben öt pont foglalkozik konkrétan az iskolamesterek viselkedésével, munkájával:

„*Examen de rectore: 1. Eljár-e szorgalmatosan a templomban? Függe-e a harangozásban a praedikátorától?*

2. *Gyermekeket tanít-e? Az Úr vacsorájával él-e?*

3. *Nem részeges, átkozódó, szitkozódó, esküvő? Házából gusalyosban s korcsomára nem jár-e?*

4. *Tánczolását, ugrálását látta-e kegyelmetek? Gyanús személyekkel barátságát nem tartja-e?*

5. *Praedikátorával szép békeességben él-e? Becsületit, tisztességét megadja-e? Nem pipázó vagy per tubákos-e? Kegyelmeteknek illendő becsületit megadja-e?*²

E kérdésekre adott válaszok alapján döntötte el a vizitációs bizottság, hogy a parciális zsinat alkalmával javasolja-e az iskolamester elhelyezését vagy sem. Bizonyosak lehetünk benne, hogy szükség volt ilyen alapos kikérdezésre, ellenőrzésre, hiszen mindig akadtak olyanok, akik vétkesnek bizonyultak. Az engedetlenség, a lustaság, a tanítási idő elmulasztása számított a kisebb vétkek közé, de részegeskedésről, guzsalyosba járásról, verekedésről is van tudomásunk, amelyek viszont komolyabb kihágást jelentettek. Mivel a lelkész mellett a tanító volt a XVII–XVIII. századokban a falu írástudója és hivatalánál fogva közbecsben álló személye, fontos volt, hogy mintaszerű életével példát mutasson az egyházközség minden tagjának.

Az egyházközség egy nagyobb közösség, a faluközség része volt. Ennek tagjai – legyenek bármely felekezet hívei is – azonos normarendszer szerint éltek életüket. Kiválóan bizonyítják ezt a székely falutörvények, amelyek egységes, az egész faluközség által követendő előírásai pontosan meghatározták a mindennapi élet normáit, szabályait.³ A székely falvak tanítómesterei, „ludi magisterei” tehát – hitbeli meggyőződésüktől függetlenül – nap mint nap a falusi közösség figyelmének központjában álló személyek voltak (akárcsak a lelkészek), akiknek munkája, viselkedése, magatartása sosem volt közömbös a helyi közösség számára.

Mivel a fejedelemségi székely falvakban igen fontos volt az írástudó ember jelenléte, ezért a helyi közösség igyekezett iskolamestert tartani. Feladata egyrészt a lelkész segédjeként a gyerekek tanítása, a kántori és harangozó teendők ellátása volt, másrészt gyakran felkeresték a községben lakók is ügyes-bajos dolgaikkal. Sajnos ezekről a falusi iskolamesterekről, iskolákról keveset tudunk mind a mai napig. Legjobb esetben is néhány szórványos említés, utalás sejteti, hogy egy-egy faluban iskolamester fungál, iskolához működik.

Az udvarhelyszéki falvak múltjában jelentős szerepet játszó tanítómesterek felkutatása nem egyszerű feladat. Az utóbbi időben megélnéknélő helytörténetírásnak, illetve az egyházi levéltárakban található források

adatainak köszönhetően azonban egyre több név bukkan elő. Az egyes falvak iskolamestereinek névsorát összeállítani még így is alapos munkát igényel. Mivel a tanítóság, iskolamesterség a fejedelemség korában kizárólag az egyház keretén belül létezett a Székelyföldön, ezért legfontosabb forrásként jöhetnek számításba a különböző egyházmegyei jegyzőkönyvek, egyházközségi iratok, fennmaradt listák, lajstromok. Ezek azonban a legjobb esetben is csak a XVII. század végéről datálódhatnak, többségük XVIII–XIX. századi kézirat. Korábbi adatokat tehát máshol kell keresni.

Udvarhelyszék falvainak múltjával kapcsolatosan több információt és gazdag névanyagot a bíraskodási jegyzőkönyvek tartalmaznak. Ritka és szerencsés helyzet, hogy a szék törvénykezési anyaga szinte teljes egészében megőrződött és kutatható. A XVI. századvégi jegyzőkönyvek napvilágot láttak a *Székely Oklevéltár* új sorozatának első három kötetében. Az ezekben található, valamint Demény Lajos által a fejedelemségkori lustrákból kigyűjtött és közölt⁴ adatok alapján, az iskolamesterek számát nézve meggyőződhetünk, hogy a bíraskodási jegyzőkönyvek nagy segítséggel szolgálhatnak az udvarhelyszéki iskolamesterek felkutatásában is.

Udvarhelyszék XVII–XVIII. századi bíraskodási jegyzőkönyvei az Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának kezelésében találhatóak.⁵ A sok esetben kezdetlegesen, máshol viszont gyakorlottan, fegyelmezetten fogalmazott, helyesen és szépen írt jegyzőkönyvek a tényállást, a prókátorvallások jegyzékeit, a perek lefolyását, a tanúkihallgatásokat rögzítették. A széki bíraskodás legalsó fóruma a faluszéke volt. Itt a 3 forint bírságig terjedő ügyeket tárgyalták. A viceszék vagy alszék, illetve a derékszék volt a nemesi perek elsőfokú fóruma. A különböző bíraskodási fórumokon igen változó volt az ügyek természete: szántókról, legelőkről, jószágelkárosításról, különféle panaszokról ítéleztek. A szék hivatalnokai kivétel nélkül írástudó, törvényismerő emberek voltak. Erre sok esetben nevük is utal: Deák, Literatus. A széki nótáriusok, a perben szereplő prókátorok, bírák gyakran voltak egy-egy falu iskolamesterei, rektorai. De megjelennek a jegyzőkönyvek oldalain fel- vagy alperesként, tanúként is.

150 év bíraskodási jegyzőkönyvében 172 iskolamester vagy kántor nevére vonatkozó említést találtunk. A mellékletben elhelyezett táblázat

ezeket a neveket tartalmazza, feltüntetve az említés idejét, az iskolamester szolgálati helyét, hivatali megnevezését (úgy, ahogyan az a jegyzőkönyvben szerepel), rendi jogállását illetve a jegyzőkönyv levéltári leltári kötegenek jelzetét. Néhány esetben egy adat többször is szerepel, eltérő keltezéssel, de szándékunk az volt, hogy minden említést közreadjunk, amely iskolamesterre vonatkozik. A dőlt betűkkel szedett nevek a peres ügyekben prókátorként (ügyvéd, meghatalmazott), vallatóként vagy bíráként szerepelnek.⁶

A tanítókról sajnos nem minden esetben jegyezték fel, hogy milyen felekezethez tartoztak. Jóllehet néhol szinte bizonyosak lehetünk vallási hovatartozásukban, mégsem egészítettük ki a jegyzőkönyvek adatait. A táblázatban csak ott tüntettük fel az illető személy vallását, ahol azt a jegyzőkönyv konkrétan meg is nevezi (összesen 49 esetben írják le, hogy a tanító milyen felekezetű: 24 református, 24 unitárius és 1 katolikus). Ezek az adatok csupán tájékoztató jellegűek, de mutathatják azt is, hogy a XVII–XVIII. századokban Udvarhelyszéken dominálnak a protestáns egyházak. A legtöbbször előforduló települések Székelykeresztúr, Szentlélek, Vágás, Felsőboldogfalva, Székelyudvarhely, Kissolymos, Zetelaka, Farcád és Patakfalva. Az, hogy mennyire számítottak az említett települések a fontosabb és jelentősebb egyházközségek közé, hogy ez jelentett-e valamiféle privilegizált pozíciót az éppen ott működő lelkésznek, tanítónak, további kutatásokat igényel.

A táblázatban szereplő nevek tanulmányozásával érdekes dolgok derülnek ki. Több esetben is nyomon követhetjük egy-egy tanítómester hivatali pályáját, szolgálati állomásait. Agyagfalvi Pávai Gáspár Mihályról tudjuk, hogy 1717-ben Etéden tanító⁷, majd 1725-ben és 1731-ben Agyagfalván említi a bíraskodási jegyzőkönyvek. Végül 1740-ben Nagyalambfalván tűnik fel iskolamesterként.⁸ Hasonlóképpen Kalmár Ferenczről is tudjuk, hogy 1632-ben rugonfalvi mester, majd 1649-ben és 1657-ben kissolymosi tanítóként szerepel a forrásokban. Héczei János 1723-ban és 1724-ben Patakfalván tevékenykedik, majd 1729-ben Bögözben találunk rá. Ezek az adatok többnyire azt bizonyítják, hogy a tanítómesterség nem volt stabil, helyhez kötött állás. A vizitációk alkalmával megvizsgált egyházközségek gyakran kérték tanítómesterük elhelyezését különböző okokra hivatkozva. Így megtörténhetett, hogy egy

iskolamester pályafutása során 4-5 vagy akár több helyen is teljesített szolgálatot. Voltak viszont ellenpéldák is. Kálmán Péter Deák 1670 és 1683 között többször is vágási mesterként szerepel a jegyzőkönyvekben, Vágási István pedig 1713-ban és 1727-ben is sófalvi tanító. Hasonlóan hosszú ideig viselte az iskolamesteri tiszteet vágási Szabó János saját falujában: 1713–1725 között.

A tanítómesterek közül többen papi hivatalra kerültek. Így a már említett vágási tanító, Kálmán Péter Deák 1697-től 1711-ig többször is lengyelfalvi papként tűnik fel a forrásokban.⁹ Hozzá hasonló Székelyhídi Ferencz esete, aki 1718-ban még nagysolymosi tanítóként működik, de 1721-ben már kissolymosi papként ismeretes.¹⁰

Különös, hogy az összegyűjtött nevek közül mindössze három szerepel az udvarhelyi iskolák matrikuláiban: Igeni Márton, Málnási Gabriel és Árapataki Mihály. Mindhárman a Református Kollégium diákjai voltak. Málnási 1710-ben subscribált¹¹, míg Árapataki 1716-ban¹² írta be nevét az udvarhelyi Református Kollégium anyakönyvébe. Érdekesebb eset az Igeni Mártoné. Ő 1678-ban jelentkezett az udvarhelyi kollégiumba¹³. 1684-ben neve a nagyenyedi kollégium diákmatrikulájában szerepel¹⁴ ezzel a megjegyzéssel: *pastor factus*. Igeni Márton valóban 1693-ban küsmődi lelkész¹⁵ volt, rá egy évre pedig Kisgalambfalván teljesített szolgálatot.¹⁶

A táblázatba szereplő személyek származását tekintve nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, mindössze arra hagyatkozhatunk, amit a helynevekből képzett nevek elárulnak. A 172 említés közül 81 esetben „állapítható meg” a származás. Az esetek túlnyomó többségében udvarhelyszéki és háromszéki településnevekkel találkozunk. A táblázat 38 udvarhelyszéki és 20 háromszéki helynévből képzett nevet tartalmaz. Ezen kívül találunk elenyésző számban marosszéki, aranyosszéki illetve néhány vármegyei területre utaló nevet. Mindez csak irányadóként értékelendő, hiszen a származás megállapítása pusztán névelemzés alapján meglehetősen hibaszázalékra ad lehetőséget.

A források 73 esetben említik, hogy az illető személy milyen társadalmi kategóriába tartozik: 1-1 „libera persona” és pixidarius szerepel köztük, illetve 62 nemes személy. Ezen kívül 9 esetben „ecclesiastica persona”-ként neveznek meg tanítómestereket.¹⁷ A nemesként említett

személyek minden bizonnyal papi leszármazottak vagy a szerényebb nemesek közül kerültek ki, a falusi iskolamesterség ugyanis csak számukra jelentett lehetőséget a társadalmi ranglétrán való felemelkedésre. A szerencsésebbek adómentességet biztosító armális levelet is szerezhetek a fejedelemtől.

Érdemes még megjegyezni, hogy a XVIII. század derekával kezdődően egyre kevesebb tanítómesterrel találkozunk a jegyzőkönyvekben, a rájuk vonatkozó források szegényesebbé válnak. Ebben szerepet játszik az 1760-as évek elején végrehajtott bíraskodási és közigazgatási reform, amelynek következtében gyökeresen megváltozik az ügyvitel: rövidebb lesz a peres ügyek jegyzőkönyve és egyre kevesebb a tanúvallatás, amely korábban gazdag névanyagot szolgáltatott. Ugyanakkor egy másik jelenséget is megfigyelhetünk: a XVIII. század folyamán az egyre inkább sokasodó képzett hivatalnoki értelmiség felváltja az illető munkakört korábban betöltő falusi iskolamestereket.

Minden bizonnyal ez a táblázat csak nagyon hiányos jegyzékét jelenti az udvarhelyszéki tanítómesterek névsorának. Adatainkat össze lehet vetni, és ki lehet egészíteni a parókiák és egyházmegyék levéltárában található feljegyzésekkel és említésekkel. Így, téglánként lehet majd összeszedni az udvarhelyszéki oktatásra vonatkozó neveket, adatokat. Lehet, hogy az alábbiakban akad olyan is, amely első említésnek bizonyul egyik vagy másik település iskolájára vonatkozóan, vagy eddig ismeretlen iskolamester nevét hozza felszínre. Ez elsősorban helytörténészek, monográfiaiírók számára jelent fontos információt. Rajtuk és rajtunk múlik, hogy ezen adatokat közkinccsé tesszük-e vagy továbbra is lapulni, szunnyadni hagyjuk.

JEGYZETEK

- ¹ Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára (A továbbiakban UREL) Régi protokollumok I/2. 14. Liber ecclesiae orthodoxae in sede Udvarhely existentis ... 1644.
- ² UREL Régi protokollumok I/2. 55–56. A kérdőpontokat kivonatossal közölte Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. IV. Bp., 1904. 159–160.
- ³ Ezzel kapcsolatosan lásd Imreh István több írását is. *A törvényhozó székelyfalu*. Buk., 1983.; *Rendtartó, öngazgató közösségek a Székelyföldön*. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Bp., 1998. 417–427.

- ⁴ Lásd Demény Lajos: *Fejedelemtori székhely schola-mesterek*. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Bp., 1998. 281–290.
- ⁵ Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár. Udvarhelyszék Levéltára F. 16. (A továbbiakban USzL) Törvénykezési jegyzőkönyvek. A jegyzőkönyvek évenként külön kötetbe vannak fogva, ezen belül az egyes ügyiratok sorszámmal vannak ellátva (sajnos nem minden év esetében és néhol csak részlegesen). Csupán néhány évnvi irat hiányzik a XVIII. század elejéről. A nagy mennyiségű jegyzőkönyvi anyag kutatását segíti egy több kötetes korabeli ügy- és névmutató.
- ⁶ Összesen 31 esetben szerepel a tanítómester a peres eljárásban közbíráként, vallatóként, prókátorként. A sok esetben írástudatlan pereskedő felek ugyanis előttük – mint törvény- és írástudó személyek előtt –, bonyolították le szerződéseiket, végrendeleteiket és más jogi ügyleteiket.
- ⁷ Lásd Albert Dávid: *Udvarhelyszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*. című kéziratos munkájának végén található adattárát. A kézirat az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában található.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Lásd USzL Törvénykezési jegyzőkönyvek II/58, II/60/24, II/61, II/62, II/68.
- ¹⁰ Uo. II/74/104.
- ¹¹ Lásd Albert Dávid: *Székhelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*. Fontes rerum scholasticarum VIII. Szeged, 2005. 52.
- ¹² Uo. 54.
- ¹³ Uo. 25.
- ¹⁴ Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk., 1979. 109.
- ¹⁵ USzL Törvénykezési jegyzőkönyvek II/54/1.
- ¹⁶ UREL Régi protokollumok I/2. 89.
- ¹⁷ A „*persona ecclesiastica*” kifejezést egyházi személyként, papi személyként fordítja Werbőczy István *Hármaskönyve*. (Budapest, 1894. 389.) A XVII–XVIII. században is minden bizonnyal a lelkészi rendhez való tartozást jelöli, tehát nemességet, viszont a Bethlen Gábor által 1629-ben kiadott armális csak a lelkészeket és azok utódait nemesítette meg. Ellenben már 1614-ben, ugyancsak Bethlen Gábor privilégiumot adományoz a háromszéki papoknak és tanítóknak. A táblázatban említett 9 „*ecclesiastica persona*” közül ötnek neve háromszéki származásra utal. Az sem kizárt tehát, hogy e személyek háromszéki papok, tanítók utódai.

*Udvarhelyszéki tanítók a XVII–XVIII. századból
a széki bíraskodási jegyzőkönyvek alapján*

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rend- ség	Forrás
1605. jún. 12.	Boldogfalva	Benedek Deák	schola mester	–	USzL II/3
1614. máj. 4.	Szentkirály	Joannes Literatus	rector scholae	–	USzL II/6
1616. febr. 28.	Vargyas	Marko Mihály	schola mester	–	USzL II/6
1618. nov. 4.	Homoród- szentmárton	Franciscus Dalnaky	rector scholae	–	USzL II/6
1618. nov. 4.	Homoródszentpál	Martinus Valazuty	rector scholae	–	USzL II/6
1623. aug. 24.	Kadicsfalva	István Deák	ennek előtte schola mester voltam	–	USzL II/9
1625.	Muzsna	Jeremiás Deák	iskolamester	–	USzL II/9
1625.	Vágás	Esaias	pastoris rectoris	–	USzL II/9
1625.	Felsőboldogfalva	Andreas Ovari	rector scholae	–	USzL II/9
1626. febr. 22.	Felsőboldogfalva	András Deák	scola mester	–	USzL II/10
1627. jún. 16.	Nagysolymos	Boldisár Deák	scholaban laktam, mind penigh mester is voltam	–	USzL II/10
1628.	Szenttamás	Fekete István alias L iteratus	mester	–	USzL II/10
1628. máj. 13.	Mátisfalva [?]	Pál Deák	úgy tuggyuk, hogy schola mester is volt	nemes	USzL II/10
1628. márc. 21.	Patakfalva	András Deák	schola mester	–	USzL II/10
1629. márc. 12.	Oklánd	Georgy Deák szárazajtai	mester	eccle- siastica persona	USzL II/11
1631. máj. 6.	Máréfalva	Mihály Deák alias Boyczj	scola mester	–	USzL II/11

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rend- ség	Forrás
1632.	Rugonfalva	Kalmár Ferencz	scolamester	–	USzL II/12
1632. jún. 4.	Szentlászló	Joannes Török	rectoris scholae	–	USzL II/12
1633. ápr. 5.	Felsőboldogfalva	János Deák bölöni	schola mester	–	USzL II/13
1633. jún. 27.	Alsóboldogfalva	siményfalvi Veres János	rector scholae	–	USzL II/13
1633. okt. 17.	Bögöz	Enyedi János deák	schola mester	–	USzL II/13
1634.	Homoród- szentmárton	Georgius Papolci	rector scholae	–	USzL II/13
1639. [?]	Kissolymos	Paulus Martonosi	schola mester	–	USzL II/16
1639. [?]	Nagygalambfalva	Georgius Pető	rector	–	USzL II/16
1640. jan. 10.	Székelykeresztúr	Mihali Deák alias Birtalan	unitaria religion levő scola mester	–	USzL II/17
1640. júl. 1.	Zetelaka	Jakab Deák	schola mester	–	USzL II/17
1641. máj. 27.	Farcád	Bodosi Kelemen	schola mester	eccle- siastica persona	USzL II/18
1642. nov. 25.	Tordátfalva	István Deák alias Bandy	scolamester	–	USzL II/19
1642. szept. 7.	Nagygalambfalva	Peteő György	mikor én itt az scholaban lakom vala Nagy- galambfalván	pixida- rius	USzL II/16
1646. ápr. 17.	Szombatfalva	Andreas Literati	rector scholae	–	USzL II/21
1649. márc. 8.	Kissolymos	Kalamar Ferencz	schola mester	–	USzL II/24
1650. ápr. 25.	Zetelaka	Thomas Literatus Rakos[z?]i alias Tamás Deák	scola mester	nobilis	USzL II/25
1650. okt. 28.	Medesér	Stephanus Némethi	rector scholae	–	USzL II/25

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rendiség	Forrás
1652. aug. 24.	Zetelaka	Stephanus Olasz	magister scholae	–	USzL II/26
1652. jún. 10.	Szentlélek	Ferenc Deák	scolamester	–	USzL II/27
1652. szept. 22.	Szentlélek	Ferenc Deák	megyés mester	–	USzL II/26
1653. jún. 19.	Jánosfalva	Lokodi Pál Diák	scola mester	–	USzL II/26
1654. júl. 4.	Máréfalva	István Deák	scola mester	–	USzL II/27
1654. nov. 29.	Jánosfalva	Paulus Lokodi	rector scholae	–	USzL II/27
1655. jan. 6.	Agyagfalva	Kalos András	schola mester	–	USzL II/28
1655. nov. 25.	Dálya	marosszéki szentsimoni Márton Deák alias Mihali	schola mester	nemes	USzL II/28
1656. máj. 28.	Oroszhegy	János Deák	schola mester	eccle- siastica persona	USzL II/29
1656. aug. 27.	Szentlélek	Ferencz Deák	schola mester	–	USzL II/29
1656. szept. 12.	Nagysolymos	Balasi Péter	orthodoxus mester	–	USzL II/29
1657. máj. 20.	Kissolymos	Kalamár Ferencz	[tanító]	eccle- siastica persona	USzL II/30
1662. aug. 10.	Szentlélek	Ferenc Deák	schola mester	–	USzL II/31
1662. aug. 27.	Székelykeresztúr	János Deák	orthodoxa religion levő schola mester	–	USzL II/31
1665. máj. 28.	Bágy	Besenyei János Deák	schola mester	–	USzL II/32
1666. dec. 22.	Kissolymos	Kapor Mihály homoródújfalvi	unitaria religion levőknek schola mestere	–	USzL II/33

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rendi- ség	Forrás
1666. jún. 5.	Szentlélek	György Deák	schola mester	–	USzL II/32
1668.	Muzsna	Mihály Deák	mester	–	USzL II/283
1668. aug. 30.	Felsőboldogfalva	Johannes Keresztúri	magister	–	USzL II/33
1669. márc. 16.	Homoród- szentmárton	István Deák	scola mester	nemes	USzL II/34
1670. ápr. 9.	Vágás	köszvényesi Kálmán Péter Deák	schola mester	nemes	USzL II/35
1670. febr. 15.	Székelyudvarhely	Tarcsai Mihály	orthodoxa ecclesianak schola mestere	nemes	USzL II/35
1670. szept. 2.	Siménfalva	Bella István	schola mester	nobilis	USzL II/36
1671. febr. 2.	Felsőrákos	Dienes György okládi	schola mester	nemes	USzL II/36
1671. nov. 25.	Székelykeresztúr	András Deák	schola mester	–	USzL II/283
1672. febr. 27.	Oklánd	<i>Petrus I. Miklosvári</i>	rector scholae	nobilis	USzL II/37
1672. okt. 14.	Farcád	Johannes Besenyei alias Szabó	rector scholae	–	USzL II/37
1673. ápr. 23.	Énlaka	uzoni István Deák	schola mester	–	USzL II/38
1673. jan. 14.	Tordátfalva	Enok Ferentz	schola mester	–	USzL II/38
1673. okt. 9.	Vágás	Kálmán Péter Deák	megyebeli mester	nemes	USzL II/38
1675. jan. 11.	Dálya	István Deák alias Szabó	schola mester	–	USzLII/39
1675. jan. 12.	Székelykeresztúr	<i>vargyasi Imecz Ambrus</i>	schola mester	nobilis	USzL II/39
1675. márc. 16.	Vágás	<i>köszvényesi Kálmán Péter Deák</i>	schola mester	nemes	USzL II/39

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rendiség	Forrás
1676. febr. 25.	Székelykeresztúr	Vargyasi Pál	unitaria scholaban lakó	ecclesiastica persona	USzL II/39
1676. jan. 6.	Zetelaka	Középső Kovács András	schola mester	nemes	USzL II/41
1678. dec. 11.	Dobó	Valentinus Oroszhegyi	scholarum ludi magister	–	USzL II/42
1678. dec. 2.	Felsőboldogfalva	Bágyoni Ferencz Deák	schola mester	–	USzL II/43
1679. márc. 12.	Homoródoklánd	<i>Daniel Ferencz homoród-szentmártoni</i>	rector	nobilis	USzL II/43
1680. máj. 30.	Székelyudvarhely	Totfalusi István	ref. ecclesianak cantora	–	USzL II/48
1682. dec. 5.	Zetelaka	András Deák alias Kovács	schola mester	nobilis	USzL II/46
1682. okt. 13.	Székelyudvarhely	Igeni uram	calvinista scola seniora	–	USzL II/46
1683. ápr. 11.	Vágás	<i>Kálmán Péter Deák</i>	schola mester	nemes	USzL II/47
1683. márc. 16.	Székelyudvarhely	Rozgoni P. János	reformata scholanak mestere	–	USzL II/47
1684. okt. 22.	Oklánd	<i>keresztúrfalvi András Deák</i>	schola mester	nemes	USzL II/48
1684. okt. 31.	Tordátfalva	Jani Balás	scholamester	–	USzL II/283
1686. nov. 19.	Farcád	András Deák	schola mester	–	USzL II/283
1686. szept. 7.	Farcád	Benedek András	reformata ecclesianak mestere	nobilis	USzL II/49
1687. júl. 10.	Etéd	Baony Bálint	eskola mester	–	USzL II/49
1687. szept. 29.	Máréfalva	Mihály Deák	schola mester	–	USzL II/49
1688. máj. 19.	Székelyudvarhely	tiszteletes Letenyei Pál	reformata ecclesianak fő tanító mestere	–	USzL II/49

Emlí-tés ideje	Település	Név	Hivatal	Rend-ség	Forrás
1688. nov. 14.	Szentlélek	<i>Tamás Deák</i>	schola mester	–	USzL II/49
1691. ápr. 26.	Szentegyház-as-oláh-falu	Daniel Péter Deák	schola mester	nemes	USzL II/53
1691. máj. 8.	Farcád	telekfalvi András Deák	schola mester	–	USzL II/53
1693. jún. 29.	Székelyudvarhely	Vásárhelyi István	reformata ecclesianak kántora	nemes	USzL II/54
1693. nov. 1.	Tordátfalva	Kerestély András	iskolamester	–	USzL II/54
1694. máj. 9.	Szentlélek	<i>Mihály Deák</i>	schola mester	<i>nemes</i>	USzL II/55
1696. júl. 8.	Szentmihály	Bágyoni Konya Sigmond	schola mester	nobilis	USzL II/57
1696 máj. 25. vagy okt 4.*	Székelyudvarhely	Vásárhelyi István	kántor	ecclesiastica persona	USzL II/58
1697. ápr. 23.	Vágás	Gergely Deák	schola mester	–	USzL II/58
1699. ápr. 12.	Vágás	Csiki alias Gergely Deák	schola mester	nemes	USzL II/59
1699. márc. 10.	Derzs	homoród-szentmártoni János Deák	schola mester	nemes	USzL II/60
1700. ápr. 7.	Szentlélek	János Deák	scolamester	nemes	USzL II/61
1700. júl. 13.	Tarcsafalva	Dersi Simó Dávid	schola mester	–	USzL II/61
1700. júl. 21.	Szentábrahám	<i>Csikfalvi Dániel</i>	rector ecclesiae unitariae	<i>nobilis</i>	USzL II/61
1700. nov. 28.	Szentlélek	János Deák alias Szabó	schola mester	nemes	USzL II/61
1701. ápr. 25.	Szentlélek	<i>Szabó János</i>	schola mester	nemes	USzL II/62

* A forrás által szolgáltatott adatok pontatlanok (csak „Francisci conf.” szerepel). Szentpétery Imre Kronológiai kézikönyvének (Bp., 1985. 74.) megfelelően Francisci conf. Depositio: okt. 4., Translatio: máj. 25.

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rendiség	Forrás
1701. ápr. 30.	Szentlélek	<i>János Deák</i>	schola mester	nemes	USzL II/62
1701. okt. 13.	Patakfalva	Fogarasi István	református scholamester	–	USzL II/62
1701. okt. 13.	Patakfalva	Ördögh István	özvegy mester	–	USzL II/62
1702. ápr. 17.	Bögöz	<i>Farczádi Szabó György</i>	schola mester	nemes	USzL II/63
1705. júl. 5.	Homoródszentpál	<i>Johannes P. Köpetzi</i>	magister scholae	–	USzL II/65
1707.	Muzsna	Háromszéki Mihály (alias Literatus)	unitarius scholamester	–	USzL II/68
1711. júl. 6.	Felsőboldogfalva	<i>Kibédi István Deák</i>	iskola mester	–	USzL II/68
1711. máj. 23.	Kőrispatak	Fartzádi Kovács Mihály	református schola mester	nemes	USzL II/68
1711. nov. 10.	Székelykeresztúr	Dersi Pap Mihály	unitaria ecclesianak schola mestere	–	USzL II/68
1713. aug. 14.	Siménfalva	<i>Stephanus Szentpáli</i>	rector scholae unitariensis	–	USzL II/69
1713. aug. 9.	Negykede	<i>Árkosi János</i>	unitárius schola mester	nemes	USzL II/69
1713. dec. 10.	Keresztúrfalva	<i>Gabriel Málnási</i>	scholamester	eccle- siastica persona	USzL II/69
1713. febr. 22.	Kissolyos	Paulus Máthéfi	rector	–	USzL II/69
1713. júl. 3.	Vágás	<i>Szabó János deák</i>	megyész mester	nemes	USzL II/69
1717. jún. 28.	Székelykeresztúr	<i>Pap Mihály</i>	unitaria ecclesianak schola mestere	nemes	USzL II/71
1717. nov. 30.	Rugonfalva	etédi Németi Ferencz	református ecclesianak scholamestere	–	USzL II/81

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rendiség	Forrás
1717. okt. 25.	Szentkirály	Mihály Deák	megyés scola mester	ecclesiastica persona	USzL II/71
1719. ápr. 25.	Szentábrahám	Markos Péter	unitaria ecclesianak schola mestere	nemes	USzL II/72
1719. máj. 8.	Nagykede	Árkosi János	unitarius mester	ecclesiastica személy	USzL II/72
1719. nov. 28.	Kissolymos	<i>Musnai Máté Gergely</i>	unitaria ecclesianak schola mestere	nemes	USzL II/72
1721. febr. 22.	Lengyelfalva	Sebestyén Mihály	iskolamester	–	USzL II/73
1721. jún. 30.	Szentkirály	<i>Fancsali Zsigmond</i>	scholamester	nemes	USzL II/73
1721. máj. 12.	Sófalva	Vághási István	schola mester	–	USzL II/73
1722. jún. 19.	Városfalva	városfalvi Ferencz Mihály	unitaria ecclesianak schola mestere	–	USzL II/74
1722. márc. 10.	Vágás	vágási Szabó János	megyés mester	nemes	USzL II/74
1722. okt. 9.	Városfalva	városfalvi Ferentz Mihály	unitaria ecclesianak schola mestere	–	USzL II/75
1723. febr. 19.	Székelykeresztúr	<i>kisgalambfalvi Pap Mihály</i>	unitaria ecclesiában lakó schola mester	nobilis	USzL II/75
1723. márc. 16.	Fiatfalva	<i>István Deák</i>	unitarius mester	nobilis	USzL II/75
1723. szept. 7.	Patakfalva	tiszteletes Heczei János	schola mester	nobilis	USzL II/75
1724. febr. 21.	Homoród-szentmárton	Pap alias Filep György	schola mester	nemes	USzL II/76
1724. júl.	Székelykeresztúr	<i>Vsolyi György</i>	ref. schola mester	–	USzL II/76
1724. nov. 2.	Patakfalva	tiszteletes Héczei János	iskolamester	nobilis	USzL II/76

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rendiség	Forrás
1724. szept. 21.	Székelykeresztúr	Visoli György	reformata ecclesianak schola mestere	nemes	USzL II/76
1725. ápr. 6.	Agyagfalva	Agyagfalvi Pávai Gáspár Mihály	református iskolamester	nemes	USzL II/77
1725. dec. 29.	Vágás	János deák	iskolamester	nemes	USzL II/79
1725. febr. 8.	Homoród-karácsonyfalva	Városfalvi Szolga Mihály	scholamester	nobilis	USzL II/77
1725. jún. 9.	Székelykeresztúr	<i>Árkosi Sámuel</i>	unitárius scholamester	nobilis	USzL II/77
1725. márc. 20.	Szenterzsébet	<i>Árapataki Mihály</i>	reformata schola mester	–	USzL II/77
1725. nov. 27.	Homoród-szentpéter	Johannes Béla	ecclesiae unitariae religionis rectoris	–	USzL II/77
1725. szept. 18.	Székelykeresztúr	<i>Visolyi György</i>	reformata scholanak mestere	nemes	USzL II/77
1726. júl. 17.	Dálya	bodosi Elekes Márton	iskolamester	–	USzL II/78
1726. jún. 17.	Siklód	nagysolymosi Orsik István	scholamester	nemes	USzL II/78
1727. aug. 18.	Sófalva	Vágási István	schola mester	nemes	USzL II/79
1728.	Homoródalmás	homoródkarácsonyfalvi Veres Pál	scholamester	nemes	USzL II/81
1728. jan. 12.	Fiatfalva	Vass Ferencz	reformata ecclesianak schola mester	–	USzL II/80
1728. júl. 2.	Bordos	Ádámosi Mihály	unitaria religionak tiszteletes mestere, kántora	–	USzL II/80
1729. ápr. 20.	Bögöz	<i>Hétzei János</i> rector	nobilis	–	USzL II/81

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rendiség	Forrás
1729. ápr. 21.	Szentmihály	<i>Valentinus de SzentPál</i>	rector scholae	–	USzL II/81
1729. febr. 19.	Nagysolymos	Németi Ferencz	reformata ecclesianak schola mestere	nemes	USzL II/81
1729. nov. 7.	Homoródalmás	Veres Pál	iskolamester	–	USzL II/81
1729. okt. 21.	Etéd	kőröspataki Török András	református ecclesianak oskolamestere	nemes	USzL II/81
1730. nov. 15.	Bözöd	Szabó Márton	unitaria ecclesianak schola mestere	nemes	USzL II/83
1731. febr. 13.	Homoródlővéte	Andreas Kis	ludi magister	–	USzL II/83
1731. febr. 20.	Agyagfalva	Pávai Mihály	református oskolamester	–	USzL II/83
1732. ápr. 16.	Homoród- karácsonyfalva	<i>Nagyajtai Molnos István</i>	scholamester	–	USzL II/85
1732. jún. 21.	Kányád	<i>Dállyai Szabó Dávid</i>	schola mester	libera persona	USzL II/84
1732. márc. 27.	Tarcsafalva	Dersi Szabó Mihály	unitaria ecclesianak schola mestere	nobilis	USzL II/84
1732. okt. 22.	Szombatfalva	Sándor Ferencz	megyés mester	nemes	USzL II/84
1733. dec. 11.	Városfalva	Sárosi János	scholamester	–	USzL II/86
1733. dec. 7.	Bágy	Benedek Mihály	schola mester	–	USzL II/86
1733. máj. 4.	Etéd	Stephanus Szász	ecclesiae reformatae ludi magister	–	USzL II/85
1734. márc. 18.	Felsőboldogfalva	dállyai Kalos Joseph	prorector ecclesiae reformatae, cantor	nemes	USzL II/86
1736.	Petek	Bálint János	schola mester	–	USzL II/88

Említés ideje	Település	Név	Hivatal	Rendiség	Forrás
1736. ápr. 5.	Bözödújfalva	Dersi István senior	unitaria ecclesianak tiszteletes megyés mestere	–	USzL II/88
1736. júl. 9.	Korond	Pál Deák alias Dávid Pál	catholica ecclesianak megyés mestere	–	USzL II/88
1737. márc. 26.	Felsőboldogfalva	Kalos Joseph	scholamester	–	USzL II/89
1738. szept. 11.	Nagykede	Solymosi András	schola mester	nemes	USzL II/90
1742. febr. 3.	Kecsed	Némethi Daniel	rector	–	USzL II/91
1742. jan. 21.	Székelykeresztúr	Fodor György	unitárius scholamester	–	USzL II/91
1742. szept. 12.	Székelykeresztúr	<i>Bágyi Fábján András</i>	református mester	nobilis	USzL II/91
1743. jan. 4.	Máréfalva	Lászlófi László	schola mester	nemes	USzL II/91
1748.	Szenttamás	Bálint István	megyés mester	–	USzL II/91
1748. június	Szentmihály	Fodor György	unitarius schola mester	–	USzL II/91

ALBERT DÁVID

Iskolamesterek javadalmazása Udvarhelyszéken a XVIII–XIX. században

Udvarhelyszék népoktatásának kezdeteiről kevesebb adattal rendelkezünk, mint a többi székely szék esetében. Furcsa, hogy a székely anyaszékből a XVI. század vége előtt nincsen adatunk scholasticus, vagy más név alatt működő, gyermekek tanításával foglalkozó férfiúról. Még akkor is, ha ismételnünk kell már többször leírt tényeket, mi is hivatkozunk Miklós erdélyi püspök 1503-ból való oklevelére, melyben vikáriusának kötelességévé teszi a székelyföldi plébánosok és scholasticusok fizetésére való felügyeletet.¹ Az egykori Udvarhelyszéken létezett plébániák közül jó néhányban működött olyan férfiú, aki kántori és egyéb teendői mellett oktatói feladatokat is ellátott. Ezekből a latinul-magyarul tanító iskolákból indultak el azok a jobb képességű ifjak, akik egyházi és világi értelmiségiekként kitörték falusi társaik évszázados életkereteiből. Hosszú ideig a falusi írásbeliséget és joggyakorlatot végző értelmiség el tudta látni feladatkörét akadémiai végzettség nélkül is.² 1520 előtt a középkori Udvarhelyszékről mindössze 6 ifjú indult külföldi akadémiákra (Galambfálva 2, Bacon 1, Kecsed 1, Derzs 1, Vargyas 1).³ A XVI. század derekától név szerint is követhető falusi értelmiségiek a nagyobb plébániák, elsősorban a székelyudvarhelyi plébánia keretében működő iskolákban kaphatták latin és magyar íráskészségüket, szerezték meg a joggyakorlás vagy az iskolamesterséghez szükséges ismereteiket.

A középkori Udvarhelyszéken a XVI. század derekán teret hódított a reformáció, mind kálvinista, mind unitárius formájában.⁴ 1568. február 3-án az udvarhelyi várban kelt János Zsigmond levele, melyben az udvarhelyi vár kapitányának megparancsolja, hogy az udvarhelyszéki protestáns papokat védelmezze meg.⁵ Székelykeresztúron 1568 elején szervezett unitárius egyházköztség működött.⁶ A reformáció a népoktatást az előző időszakból örökölt alapokról fejlesztette tovább. A plébá-

niák helyét felváltó egyházközségek a prédikátorok mellett iskolamestereket is tartanak (rector, ludimagister, oskola mester).

A középkori Udvarhelyszék területén a legelső iskolamester nevét Kelemen Lajos találta meg a csombordi Kemény család levéltárában az 1566. május 11-én kelt nagygalambfalvi Kaczaj Ferenc végrendeletének aláírói között: „Ën Galambffylwj Paal dijak ki vagyok ith Galambffalwj mester.” Iskolamesterekre vonatkozó feljegyzéseket az udvarhelyszéki protocollumokban is találunk. 1592. június 8-án Ferenczi János bikafalvi, Gergely Pál bikafalvi elleni perében a megjelent tanúk között: „Ambarum partium testis Mihalj deák bodoghazonjfalvi schola mester.”⁷ 1598-ban „Ferench Deak az ethedi schola mester” perel Gergely Tamás szombatfalvi lakossal.⁸

A XVII. századtól már nagyobb számban fordulnak elő a forrásokban iskolamesterek. Ebből a századból az adatok ritkasága nem tesz lehetővé egy az egész székre vonatkozó áttekintést. Ennek a feladatnak a nehezeivel már az elődök is tisztában voltak, legalábbis erre utal Kőváry László megjegyzése: „A tanítók számát a kezünk között lévő adatokból meghatározni igen bajos. Annyit mégis kivehetünk, hogy nincsen annyi mint amennyi falu.”⁹

Lényegesen megjavul a népoktatás helyzete a Székelyudvarhelyen felállított középipiskolák révén. 1593 után rövid időre, majd néhány évtized megszakítás után 1652-től folyamatosan működik a jezsuita gimnázium. Végzettjei közül nem egy vállalt a plébániák mellett tanítói szolgálatot is. 1670 után pedig a székelyudvarhelyi református gimnázium elvégzését követően többen keresték a mesteri állást, még ha átmeneti megoldásként is a papi pálya felé.¹⁰

Azonban az iskolamesterek működésének, a felkészítő középszintű iskolák létezésén kívül, egyéb feltételei is vannak. Ide sorolhatjuk a falusi lakosság művelődési igényeit, az anyagi feltételek hiányát stb. Ezzel magyarázható, hogy az 1720–1721. évi birodalmi összeírás statisztikai adatai a középkori Udvarhelyszéken csupán 9 helységben említenek rektort (Bágy, Korond, Dálya, Homoródszentmárton, Miklósfalva, Oklánd, Zetelaka, Száldobos, Erdőfüle).¹¹ Ez nyilván nem felel meg a valóságnak, hiszen már száz évvel korábban vannak iskolamesterekről adataink olyan falvakból, ahol az 1720–1721-es statisztika azt nem jelzi.

Az egész székre vonatkozó átfogó adataink csak a XVIII. század végétől vannak. Legfőbb forrásaink az esperesi látogatások alkalmával készült jegyzőkönyvek, részleges és általános zsinati jegyzőkönyvek, valamint az egyházi szervezet különböző fórumainak levéltári anyaga. Amikor a felvilágosult abszolutizmus még Mária Terézia korában behatóan kezd foglalkozni az oktatás reformjával, megtörténik a helyzet felmérése az egész birodalomban. Az 1770–1771. évi adatok sajnos hiányosak. A Székelyföldön vagy össze sem írták a népiskolákat, vagy elvesztek az adatok. Ez újabb indok arra, hogy megmaradt levéltári adatok átvizsgálásával megkíséreljük egy az egész Udvarhelyszékre érvényes felmérés elvégzését. Ez csupán a XIX. század első felétől lehetséges, amikor az unitárius, református egyházközösségek valamint a római katolikus plébániák olyan férfiakat javadalmaznak, akik hóhullástól hóolvadásig a fiúkat, de egyre inkább mindkét nembeli ifjúságot oktatják.

Ilyen előzmények után tekintsük át az iskolamesterek javadalmazásának Udvarhelyszéken kialakult gyakorlatát. A falusi iskolamesterek létfenntartására különböző jövedelemforrások szolgáltak. Ezek közül első helyen áll a lakosok természetbeni hozzájárulása. Régiség szempontjából is ez a legkorábbi formája az iskolamesterek fenntartásának.

A XVII. század közepéről vannak feljegyzések a mesterek jövedelméről, különféle bonuszairól. 1644-ből Siklódról maradt fenn a legkorábbi feljegyzés ilyen jövedelemről: „Az Mesternek Egy Egy kalandgya Buzát, Egy Egy kalandja zabot. Az fél Béresekk kik kik vékájában fizetnek adnak fél véka Buzát zabot egy vékát. Az Eozvegy Aszszonyok kiknek vetések nincz Egy egj singh vásznat. Minden háztól egy egy szeker fát adnak két részsze az Praedicatoré, harmad része az Mesteré.”¹²

A korai időkben csak természetbeni bér volt szokásban. Néhány példa erre:

– Bögöz (1701): „Az Mester házához való feoldek... Az Mesternek egy egy kalongja buza minden embertől zab is anni...”

– Agyagfalva (1701): „Az Mester házához iaro földek ezek:... Az Mester jövedelme Minden házas embertől egy-egy kalongja buza. Zab is annyi. Többet s egyebet tartozás képpen nem adnak.”

– Muzsna (1701): „Az Mester jövedelme ez: Minden ember egy-egy kalondgya buzát ad. Zabot is annyit.”

– Farcád (1701): „Egy egy kalondgja buza. Egy egy kalondgja zab. Halotti harangozástól egy kenyeret egy tiukot adnak.”

– Kecset (1701): „Az Mesternek jövedelme: egy egy kalondgja buza, zab is annyi.”

– Székelykeresztúr (1663): „Az Mesternek egy egy kalondgja buzát s fél s egy kalondgja zabot. Az harangozásért az Mesternek öt öt kéve buzát...”[későbbi bejegyzésként]¹³

A XVIII. század közepétől már feltűnik a forrásokban a pénzbeli jövedelem is, az iskolába járó gyermekek után fizetendő díj. Ettől kezdve már részletesebben meghatározzák a különböző mesteri jövedelmeket, a lakosok anyagi és társadalmi helyzetéhez igazítva. 1718-ban Farcádra vonatkozóan jegyzik: „A kik gyermeke az Scholába jár, tartozik az az Atya egy szekér fát adni esztendőre az gjernekéért. Minden ember tartozik az Mesternek gyermeke tanításáért régi sustákat fizetni.”¹⁴ Az 1793-ból való bikafalvi szokás így határozza meg a mester jövedelmét: „minden szántó vető gazda ember ad egész bért vagyis 30 kéve buzát és ugyan annyi zabot, aki szántat vett ha ekéje nincsen is fél bérrel tartozik, az özvegyek ha gazdaságuk az özvegyesség előtti maradt egész bért adnak, s kik orsojokkal keresik kenyereket tartoznak adni 12 denart, az eklézsia az iskola mester számára az eklézsia földjébe egy köből buzát vet adva a magot is. Szemül minden esztendőben ad az eklézsia 2 véka buzát és fizet 2 forintot. A halotti harangozásért jár 1 kenyér vagy 2 garas, a fa bér egyharmada a mesteré.”¹⁵

Az egyházközségek rendszerint szántó és kaszáló földeket adnak a mesternek a hajnali harangozásért. Általában falvanként nagy eltérések vannak a harangozásért járó bér tekintetében. Általános gyakorlat ugyanis, hogy a harangozás az iskolamester (gyakran egyben kántor is) kötelessége. Van eset, hogy csak a halotti és a hajnali harangozást honorálják, más esetben, mint Homoródalmáson mindenféle harangozást a mester kötelességévé tesznek, és egységesen állapítják meg erről a lakosok hozzájárulását: „... minden béradótól 3 kéve búza, annyi kéve zab adatik minden fordulóban 3 véka föld és esztendőnként mintegy 3 szekér széna hely.”¹⁶ Az elég fáradságos harangozást általában nem honorálták a faluk érdem szerint. Emiatt sok a panasz az egyházi hatóságok felé.

– Nagysolymos (1780): „Panasz vagyok a rövid harangozásról kivált vasárnap.”

– Székelykeresztúr (1780): „Későn harangoz vasárnap s köznap is vetsernyén.”

– Szentersébet (1782): „A harangozást vasárnap hamar végzi.”

– Kecset (1782): „...a harangozás vasárnap mind reggel mind estére későn szokott lenni.”

– Kőrispatak (1782): „A mester a harangozást nem viteti véghez illendőképpen.”¹⁷

Ami a fabért illeti ez általában a papnak járó fabér egyharmada. Olyan helységek is vannak, amelyekben csak az iskolába járó gyermekek szülei adnak gyermekeik után egy szekér fát esztendőre. Amennyiben több gyermek is jár egy családból, kikötik, mint 1823-ban Lókodon: „Akinék több gyermek üs járnak fel az iskolába tsak egyről tartozzék egy szekér fát adni.”¹⁸

A XIX. század negyvenes éveiben már állandósul az udvarhelyszéki falvakban a pénzbeli tanítói bér is, ami gyermekenként 12 krajcár. Ez alól csak néhány kivétel van: Székelyudvarhely református elemi iskolájában 48 krajcár, Agyagfalván minden iskolás gyermek után egy szekér fa, ugyanennyi Fiafalván is. Szentersébeten egy veder must, Székelykeresztúron 12 krajcár és minden gazdától 7 kéve búza.

A különböző jövedelmeket, mint: iskola földjei utáni jövedelmet, természetbeni bért, pénzbeli fizetést egész évre, mint évi jövedelmet pénzben fejezték ki. A minden fajta jövedelmet összegező pénzben kifejezett tanítói fizetés falvanként összehasonlítható és igen nagy eltéréseket mutat. Az időbeni összehasonlítás végett két fizetési tabellát mutatunk be helységenként a fizetések nagysága szerint csoportosítva.

1. 1782. (26 helységből)¹⁹

A mester fizetése rénes forintban (Rf)	1–20	21–40	41–60
Falvak száma	10	12	4

2. 1844. (43 helységből)²⁰

A mester fizetése rénes forintban (Rf)	1–10	11–20	21–30	31–40
Falvak száma	34	7	1	1

A rénes forint korabeli vásárlóértékét ismerve azt mondhatjuk, hogy az udvarhelyszéki iskolamesterek javadalmazása ugyancsak szegényes volt. A szomszédos Marosszékből 1788-ban: 13 faluban 41–60 Rf, 8 faluban 61–80 Rf, 7 faluban 81–100 Rf, 5 faluban 101–120 Rf és 1 faluban 120 Rf fölött volt a mester évi jövedelme.²¹ A nagy eltérés megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy Udvarhelyszéken sok volt a kevés lélekszámú, szerény anyagi körülményekkel bíró falucska.

Az iskolamesterek sok nyomorúsága és panasa származott abból, hogy a kicsiny mesteri bérrel is a szülők gyakran adósok maradtak. 1832-ben Csehétfalván az iskola megvizsgálására kiküldött bizottság azt veszi jegyzőkönyvbe, hogy „...a tanításért a T. Tanítónak fizetése függ a gyermekes atyáknak jóindulattjától.” A szegényes javadalmazás egyáltalán nem ösztökölte jobb munkára a mestereket. A Székelykeresztúr fiúszéki unitárius traktusban végzett iskolai vizsgálatokról szóló jelentés 1832-ben ezeket állapítja meg: „...ámbar némely eklézsiában a szülék valami csekély jutalmat adnak is, de nagyobb részről minden jutalom nélkül kell a gyermekeket tanítani, mely miatt unalommal folytatják terhes kötelességeiket, mely tetemes hiba és a culturának nagy akadálya mert, ha az iskola tanítóknak képéjük elégséges volna házak fenntartására és a jövedelem kevés volta nem kényszerítené, hogy más utakon az élet szükségzeit pótolják így ingyen örömet tanítanak sőt mostani szegény állapotjukban is a szegény gyermekeket ingyen örömet tanítják.”

Minden iskolamester előtt előbb utóbb felmerült terhes szolgálatának végén annak az időnek a rémképe, amikor idős és beteges lévén szolgálatát már nem gyakorolhatta. Az volt a szokás, hogy a beteges vagy idős mester maga mellé segédet állított. Tordátfalván 1832-ben Jakab János iskolamester maga mellé veszi mint segédet Orbán Mihályt, aki kolozvári deák is volt. A segédnek a tanításért a szülőktől külön fizetés nem járt „...mivel a rendszerint való iskola mester atyafi maga költségén állította maga mellé segédül.”²² Előfordult, hogy maga az egyházközség hívott az előregedett mester mellé kisegítőt. Ilyenkor az egész mesteri bér egyharmadát meghagyták az öreg mesternek, a kétharmad részt a segédmester kapta. Dályában történt, hogy az 1839-ben odavitt segédmester miután helyzetét a faluban megerősítette a mesteri bér harmadát nem adta át az öreg mesternek.

Bardoczi Sámuel nagysolymosi öreg mester 1818-ban azt kéri, hogy az odavitt ifjú mester a mesteri bér felét hagyja meg neki. A hosszas vitában a megunt öregtől a falusiak is a fiatal mester mellé pártoltak, és így megélhetése biztosításáért a következő évben kéri a parciális zsinatot, hogy más egyházközségben biztosítsanak mesteri állást számára.²³

Bár az 1832. évi keresztúri unitárius traktusban végzett jelentés, amit előbb idéztünk rokonszenvet árul el az iskolamesterek iránt, akik kevés bérért végzik terhes szolgálatukat, általában az egyházi hatóságok a falusi előljárókkal egyetértésben gyakran kárhoztatták, dorgálták a mestereket különösen, ha az iskolán kívül egyéb foglalkozásokat is űztek. 1721-ben az esperesi látogatás az agyagfalvi mesterről elmarasztalóan megjegyzi, hogy „...sokat jár imitt amott szabó mesterséget űzni.”²⁴ Keresztes Máté református püspök 1795. április 19-i körlevelében keserűen panaszkodik: „Az iskolák mindenütt pusztulnak, a gyermekek nem taníttatnak az iskola mesterek kényességek és külső foglalatosságok miatt. Sok helyen az iskola Mesterek tisztartóságot és falusi notáriusságot folytatnak.”²⁵ Más esetben korcsmát nyitnak, mint a parajdi mester. 1782-ben a bágyi mester „...az asztalosí munkát űzi s a gyermekekkel a maga dolgát véghez viteti”. Hiba lenne azonban egyes iskolamestereknek joggal bírálható magatartását csupán az elégtelen jövedelemmel magyarázni. Szép számmal akadtak közöttük felelőtlen, részeges, laza erkölcsű egyének is, akik nem tekintették szívügyüknek a tanítást. 1782-ben azért panaszkodnak a dályai szülők, hogy mesterük „vadászni jár szokszor amikor a gyermekeket kellene tanítani.” 1786-ban pedig a rugonfalvi mesterről az alábbi nem éppen dicséretes minősítést jegyezték fel egyházi előljárói: „...a gyermekek igen keveset épülnek a keze alatt de nem is tsuda mert igen sokat jár széllyel ha Udvarhelyre mégyen azt három napokra járja meg.”²⁶ A homoródszentpáli mesterről is az a panasz 1823-ban, hogy „...sokat kering imitt amott.”²⁷

Nem túlzás azonban, ha a meglévő források alapján kijelentjük, hogy szűkös életfeltételeik ellenére a mesterek többsége becsülettel végezte a tanítást, sem a csekély jövedelem, sem a társadalmi megbecsülés hiánya nem tántorította el terhes hivatásuk gyakorlásától.

JEGYZETEK

- ¹ Székely Oklevéltár. Bp.–Kolozsvár, 1872–1934. (A továbbiakban SzOkl.) III. 155. Lásd még Tonk Sándor: *Egy évforduló kapcsán a korszerű iskolatörténetről*. In: Művelődés XXV (1977) 1. sz. 40.
- ² Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Buk., 1976. 31–33. Lásd még Albert Dávid: *A jogtudó értelmiség Udvarhelyszéken a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok. Székelyudvarhely, 2001. 6–8.
- ³ Lásd Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk., 1979.
- ⁴ Zajzon Ferenc: *A székelyudvarhelyi evang. ref. egyházközség története*. Székelyudvarhely, 1893.
- ⁵ SzOkl. VIII. 291.
- ⁶ Székely Attila: *Oktatás Székelykeresztúron a régiségben*. In: Művelődés 1978. I/II. 37–39. Lásd még Jakab Dénes: *Adatok az erdélyi unitárius iskolák történetéből*. In: Erdélyi magyar iskolák az évszázadok sodrában. Csíkszereda, 2001. 45–55.
- ⁷ SzOkl. Új s. II. Buk., 1985. 119.
- ⁸ SzOkl. Új s. III. Buk., 1994. 38.
- ⁹ Köváry László: *Erdélyország statistikája*. I. Kolozsvárt, 1847. 207.
- ¹⁰ Lásd bővebben *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*. Bevezetővel közléteszi Albert Dávid. Szeged, 2005.
- ¹¹ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–1721*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, XII. kötet. Bp., 1896.
- ¹² Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára (A továbbiakban UREL) Liber Ecclesiae Orthodoxae in Sede Udvarhely Existentis ... Anno verbi incarnati 1644 I/2 [régí jelzet]. 152. o (a továbbiakban LibEcclSU 1644.)
- ¹³ Uo. LibEcclSU 1644. 129 (Bögöz), 131 (Agyagfalva), 133 (Muzsna), 145 (Farcád), 147 (Kecset), 177 (Keresztúr).
- ¹⁴ Uo. Liber Ecclesiarum secundum helveticam confessionem reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi existentium...1715 (a továbbiakban LibEcclDU 1715).
- ¹⁵ Uo. Protocollum, melyben nemes Udvarhelyszékekben a reformátusok kerületében...készítettett...1793dik esztendőben. I/1 [régí jelzet]. (A továbbiakban UrefTrPrt.)
- ¹⁶ Erdélyi Unitárius Püspökség Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. (a továbbiakban ErdULvt.) Vizitációs jegyzőkönyvek.
- ¹⁷ UREL Protocollum visitatorium ecclesiarum reformatarum in dioecesis Udvarhelyiensi... Anno 1780. 12 [régí jelzet].
- ¹⁸ ErdULvt. Esperesi vizsgálódási jegyzőkönyvek 1823.

- ¹⁹ Református Főkonzisztórium Levéltára, Kolozsvár. (A továbbiakban FőkonzLvt.)
 1625 előtt:
 1 rénes forint = 60 krajcár; 1 magyar forint = 75 krajcár; 1 rénes forint = 80 magyar denár
 (3 krajcár = 4 magyar denár)
 1625 után:
 1 rénes forint = 60 krajcár = 20 garas = 100 magyar denár, tehát 1 rénes forint = 1 magyar forint
 1 garas (3 krajcár) = 5 denár.
 Forrás: Numismatics Hungary. In: <http://www.numismatics.hu/metrologia.htm>. 2006. 11. 20.
 1796–1815 közötti években egy könyv ára 2–3 rénes forint volt. l. Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997. 201.; A batizi kőedénygyár munkásának havi átlagbére 20–35 rénes forint volt, mely többszöröse volt egy viszonylag jól fizetett bányászénak. Ennyit keresett egy kormányhatósági írnok is. l. *Erdély története*. II. köt. 1606-tól 1830-ig. (Köpeczy Béla, főszerk.) Bp., 1986. 1055.
- ²⁰ UREL Régi ügyiratok. 123/27.
- ²¹ Sipos Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Buk., 1980. 107–135.
- ²² ErdULvt. Székelykeresztúr Széki Unitárius Traktusban végzett iskolai vizsgálatokról szóló jelentés. 1832.
- ²³ UREL Protocollum venerabilis dioeceseos reformatae Udvarhelyensis... Anno 1769. 6 [régijelzet].
- ²⁴ Uo. LibEccLdu 1715.
- ²⁵ Uo. UrefTrPrt.
- ²⁶ Uo. Vizitációs jegyzőkönyvek.
- ²⁷ ErdULvt. Vizitációs jegyzőkönyvek.

FORRÓ ALBERT

Diákélet a székelyudvarhelyi református kollégiumban

Udvarhely városa a reformációt követően kitartott a katolikus vallás mellett, a kálvinista vallásra áttért vidék ütközőpontjává vált. Az egymást figyelő vallásfelekezetek hívei itt vívták szellemi csatáikat. Ehhez mindkét félnek ki kellett építenie a maga intézményeit. Elsőként, 1593-ban a neves hitszónok hírében álló Marosvásárhelyi Gergely jezsuita szerzetesnek köszönhetően, a katolikusok létesítettek középfokú tanintézetet Székelyudvarhelyen. A városban megtelepedő jezsuiták iskolája és rendháza a következő évtizedekben a székelyföldi katolicizmus központjává vált. Eredményes hitterjesztő tevékenységük során a jezsuiták több előkelő család tagját térítették vissza a katolikus hitre.¹ Mindez arra készítette a reformátusokat, hogy a végvidéknek számító Udvarhelyen megerősítsék állásaikat. Bethlen János, Apafi Mihály erdélyi fejedelem kancellárja, tudatosan teremtette meg 5000 forintos adományával annak feltételét, hogy az udvarhelyi református alsófokú (triviális) iskola középfokú intézménnyé, kollégiummá alakulhasson. Ezt követően, a XVII. század utolsó negyedétől, a két középfokú tanintézet versengése határozta meg mintegy három évszázadon át a mezővárosi rangú Székelyudvarhely és környéke szellemi, művelődési életét.

A székelyudvarhelyi kollégium Erdély valamennyi református középfokú tanintézete számára modellként szolgáló nagyenyedi kollégium vonzása alatt indult útjára. A székelyudvarhelyi iskola alaptörvényeit, a Canones Scholae-t, a nagyenyedi mintájára alkották meg. Az intézet működését 1671. január 15-én hagyta jóvá az erdélyi református egyház Enyeden tartott zsinata.² A enyedi kollégium alaptörvényeinek átvétele és átdolgozása nem csak példaadó szerepének tudható be. A székelyudvarhelyi református középfokú iskola alapítója, Bethlen János egyben a nagyenyedi kollégium főgondnoka is volt, s mint ilyen, már kipróbált és jól bevált törvényeket akart átültetni a protestantizmus végvidékén útjára induló új kollégiumba. Bethlen Miklós, a kollégium-alapító kan-

cellár fia, a neves erdélyi történetíró lett az udvarhelyi kollégium első főgondnoka. A nagyenyedi kollégiummal való szoros kapcsolat nem jelentette azt, hogy a székelyudvarhelyi kollégium az előbbi partikulája lett volna, sem pedig azt, hogy az enyedi iskolatörvényeket szolgai módon lemásolták. Azok szellemiségét és szemléletét megőrizve a helyi viszonyokhoz igazították, fokozatosan gazdagították. A székelyudvarhelyi református kollégium mindvégig megőrizte önállóságát, s az erdélyi református főhatóság, a Főkonzisztórium felügyelete alatt működő intézmény volt.

Az alapítás évében megalkotott első alapszabályzat, a kollégium működésének alapelveit és jogkörét behatóról rendelkezés, csak részleteiben maradt fenn az iskola első jegyzőkönyvében. Ezeket a törvényeket már korán, Rozgonyi Pap János rektorprofesszor idejében (1680–1685) átirták és a szükségleteknek megfelelően ki is bővítették. Így az 1682-ben írásba foglalt, *Leges scholae Orth. Udvarhelyianae* néven ismert törvények³ már hét cikkelyben foglalkoztak részletesen a könyvtáros kötelességeivel és a könyvek használatával.⁴ Backamadarasi Kiss Gergely rektorsága idején nem csak új épületet kapott az intézmény, de a neves professzor helyi tapasztalatai és elképzelései szintén beépültek a kollégium törvényeibe, hogy majd a XIX. század első felének kiemelkedő igazgatótanára, Magyarósi Szőke József alatt tovább csiszolják azokat.

Erdélyi viszonylatban az első iskolatörvényt, a gyulafehérvári diáktörvényt Ilosvai Benedek – egykor Melanchton tanítványa – alkotta meg 1580 körül, valószínűleg a wittenbergi egyetem magyar diákközösségének, coetusának szabályait figyelembe véve. Ebből fejlődtek ki később az erdélyi kollégiumok rendtartásai. A középkori nyugat-európai egyetemek a különböző nemzetiségű diákjainak és professzorainak sajátos törvényekkel és privilégiumokkal körülbástyázott közösségei voltak. A gyulafehérvári diákélet és törvények fejlődésére hatással volt a Bethlen Gábor fejedelem által Heidelbergbe kiküldött peregrinusok által létrehozott magyar coetus közösségi rendje is. A gyulafehérvári „collegium” rendtartásának szelleme a nagyenyedi kollégium törvényeinek átvételével a székelyudvarhelyi református középfokú tanoda alapszabályzatában is kitapintható. A korabeli források tükrében megállapíthatjuk, hogy a székelyudvarhelyi református kollégium a professzorok, tanítók és

diákok közösségének együttműködésén, az iskolai rendszabályok betartásán és betartatásán alapult és maradt fenn több évszázados története során. Szigethi Mihály rektorsága kezdetén, 1815-ben egyértelműen kimondták, hogy a kollégium a diákok, tanárok, tanítók és gondnokok által alkotott testület, s mint ilyen a városi tanácsban is képviseltette magát.

A diáktörvények valóságos törvények voltak, amelyek a coetus teljes tagságára vonatkoztak. Betartásukra a diákság által a maguk soraiból választott tisztségviselők, a senior, a contrascriba és a jurátusok vigyáztak fel. Az udvarhelyi kollégiumban, ahol a 6–7 éves kisiskolásoktól a 22–25 éves akadémistáknak nevezett fiatalokig mind együtt voltak, az egész ifjúság alkotta a coetust, a „collegium”-ot vagy „Tanuló Társaság”-ot, ahogyan az erdélyi iskolatörténetben nevezték a diákközösségeket. A coetuson belül, a collegium törvényeit aláíró és azok megtartását vállaló diákokból állt az igazi diákönkormányzat.⁵ Közösségüket sokszor jogosan nevezték „respublicának”, mivel az élükön álló seniort és contrascribát évente általános szavazással választotta a felsőbb osztályokat látogató diákság. Az általuk hozott határozatok és szabályok természetesen az alsóbb osztálybeli tanulókra, a klasszistákra is kötelezőek voltak, miként ez utóbbiak által végzett különféle munkák – takarítás, tűzgyújtás, mosogatás, kapuzárás, éjjeli őrködés, stb. – az egész diákközösséget szolgálta. Másrészt a tanulók jogegyenlősége, a törvények mindenkire kötelező volta s az a tudat, hogy az alsó osztályok elvégzésével a tanulók bekerülnek a tógás diákok soraiba, ahol majd ők is választhatóak lesznek a különböző tisztségekre, demokratikus szellemet teremtettek a coetuson belül.⁶ A diáktörvényeket minden tanév kezdetén felolvasták a tanulóifjúság részére. Legalábbis ezt bizonyítja a „Fő Oskolai Tanács” jegyzőkönyvének azon bejegyzése, mely szerint 1846 szeptemberében Orbán Balázst egy magyar forint büntetés kifizetésére kötelezték, mivel nem jelent meg a „törvényolvasáson”.⁷

A kezdeti időkben, az indulás nehézségei közt a diákság elhelyezése, az anyagi alapok megteremtése jelentette a legtöbb gondot. Az erdélyi protestáns kollégiumokat, mint Alma Matereket, az jellemezte, hogy a tanintézet második otthonukként az előmenetelüket szolgáló tudományos ismeretek mellett sok diák számára védelmet, szállást és kosztot is

biztosított. Az udvarhelyi református kollégium segélyezési alapjait vizsgálva megállapítható, hogy korlátozott lehetőségekkel bírt. Az igényekkel ellentétben csak kevés szegény sorsú diák segélyezését tudta biztosítani. A korabeli visszaemlékezésekből arra következtethetünk, hogy az alapítás körüli években, az udvarhelyi kollégiumban még csak kevés alumnium, azaz ingyenes ellátást biztosító hely volt.⁸ Először 1712-ből vannak pontos adataink az alumnus diákokra vonatkozóan: ekkor az előjárósági jegyzőkönyvek 12 ifjút említenek, akik évente összesen 90 forint segélyben részesültek. Egy fél évszázad múltán Backamadarasi Kis Gergely rektor Főkonzisztóriumhoz intézett leveléből arról értesülünk, hogy a tanulók fele, mintegy 117-en szegénységük miatt nem fogadhattak magántanítót, s további 16 szegény tanuló is csak úgy végezhetette tanulmányait, hogy mint neutralista különböző iskolai szolgálatokért kenyeret kapott. A segélyezési feltételek csak akkor javultak, amikor Kis Gergely rektor fiának, Kis Józsefnek bőkezű adományából 1845-től évente 50 jó előmenetelű tanuló anyagi támogatására nyílt lehetőség.⁹ Kezdetben a tanítás is több színhelyen folyt, a régi alapfokú iskola épületében és a szomszédságában lévő kis faházakban. Ugyanazon házakban lakott a rektor, az osztálytanítók és a diákság nagy része. Cserei Mihály történétíró, aki 1679-től hét évig tanult Udvarhelyen, históriájában hasonló állapotokról számol be, amikor azt írja, hogy „Szállásom volt a kollégium mellett egy igen jó özvegyasszonynál, Szöcs Istvánénál, ki mint a maga gyermekeihez, hozzám úgy látott.”¹⁰ A kollégium anyagi kereteit, a szegény diákok tanulását lehetővé tevő alumniumokat az erdélyi református főnemesség, a Bethlen, Teleki, Korda, Dániel, Wesselényi stb. családok pénz, birtok, bor, gabona, vám és más jellegű adományai biztosították. Így például 1793-ban özvegy báró Korda Zsigmondné, hídvégi gróf Nemes Juliánna „tett három árva fundatiot, adván által a Gyunnasiumnak fl. 900, hogy ennek esztendei törvényes fructussából végyen mindenik fl. 18 esztendőnként.” Arra nézve, hogy ki kaphatja a támogatást, az adományozó nem rendelkezett, de még életében „vett fel reá legtöbbször papok gyermekeit, ritkábban mesterekét, egyszer pedig Chyrgusét is.”¹¹ Néhány év múlva vargyasi Dániel Imre királyitanácsos évente két „legszegényebb, de legjobb igyekezetű” tanulónak adományoz 15-15 forintot, akiket a professzorok vagy a

pedagogarcha választ ki és „tanulásuk megpróbáltatása után jutalmul kiad.”¹² Az adományozók sorában továbbá ott találjuk a város polgárait és céhes testületeit, Udvarhely és Háromszék köznemeseit, a kollégium volt diákjait, papokat, tanítókat.

A kollégium korai történetének érdekes színfoltja volt az a kényszerből létrejött szokás, hogy a professzorok és diákok közvetlenül részt vettek a segélyezési alap előteremtésében. A nagyobb egyházi ünnepek, karácsony, húsvét és pünkösd alkalmával a kollégium nagyobb diákjai közül legátusokat küldtek a patrónus urakhoz és a tehetősebb egyházközségekhez, hogy adományokat gyűjtsenek az ünnep alkalmával nyújtott templomi segédlet ellenébe. A senior által vezetett számadáskönyv lapjain számos olyan bejegyzést olvashatunk a XIX. század első évtizedeiből, miszerint a „Téli kéregetésből”, a „Téli Legatusoktól” vagy „Collectából” hozott pénzen gabonát vásároltak; máskor „Percipáltam Benedek Sámuel Gábor koldulásra kirendeltetett Legatustól 8 Rftok és 48 Drokot.”¹³ Az aratás, szüret, termény-betakarítás alkalmával kiküldött diákok és tanárok az egész Székelyföldet és a szomszédos vármegyék területét bejárták. A Főkonzisztórium leiratából arról értesülünk, hogy a napóleoni háborúk hatására a kolozsvári, marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi kollégiumok „Fundussai a Pénznek közelebbi változása által úgy annyira meggyengítettén, hogy magok rendes költségeiknek megtételére szintén elégtelenné tétettek.”¹⁴ Ezért 1811 késő őszen Szigethi Mihály udvarhelyi rektor a Főkonzisztórium utasítására, a szüretet követően a segélyalapok feltöltésére kéregetni kirendeltetett: „...a két Kükölli mellyékeit eljárván mennyen által Felső Fejérbe, onnan Fogaras vidékére, onnan Sárkányon keresztül Háromszékre, onnan Erdővidékre, onnan a Homoród és Fejérnyikó melyékeire. Ezen uttyában minden falut és minden possessionatus nemest, Méltóságos és Nagyságos Urakat keressem meg. Igyekezzen tellyes tehetsége szerint, mind magára, Deákjára, szekeresére és annak marháira, szükségeseket megszerezni vagy szereztetni az uttyában lévő Uraktól, és az effélében minden lehető Költséget megkímélleni törekedjen.”¹⁵ Minden bizonnyal a diákok is nagy érdeklődést mutattak a segélyezési alapok illetén előteremtése iránt, hiszen ilyenkor nem csak a kollégiumnak, hanem a maguk számára külön is gyűjtöttek. Bethlen Sámuel főkurátor ezért 1818 elején meghagyta, hogy

válogassák meg a kéregetni kiküldött ifjakat és „tsupán tsak azoknak adassék engedelem, akik jó tanulók, erkölcsök is jó és nagy hibáért büntetést nem szenvedtek.”¹⁶

Backamadarasi Kis Gergely, amikor 1768 őszen Székelyudvarhelyre érkezett, hogy átvegye a református tanoda irányítását, „két szobát és a Halltermet kivéve csak fatanodát talált.” Báró Dániel István udvarhelyszéki főkirálybíró támogatásával 1770–1773 közt megépíttette a kollégium új, háromemeletes barokk épületét és az első tanári szállást. A délelőtti tanórákat követően a kollégium diákjai is aktívan kivették részüket a munkálatokból: téglát, máskor pedig a közeli Küküllőből fővenyt hordtak az építkezéshez.¹⁷ Tettéért, a hálás utókor a diákság kezdeményezésére és önkéntes adakozásából, 1838-ban díszes emlékoszlopot állított a kollégium belső udvarán. Az új épületben a tantermeken kívül az emeleteken kaptak helyet a diákok egy részének elszállásolására szolgáló kamarák. A legtöbb tanterem berendezése egyszerű volt; a tantermek leltári összeírásai ónozott ablakokról, asztalokról, hátsz falpadokról, polcokról, kemencékről, lámpásokról szólnak. Még 1852-ben is csak kevés teremben volt „értzfűtő”.¹⁸ Adataink szerint az „előbbkelő Nemes Gyermekeknek fogadott kamarájok” a földszinten voltak, a többi tanuló az emeleti szobákban lakott.¹⁹ A hálószobák, a lakók által adott, igen szellemesen hangzó nevei ezek voltak: Caesarea, Bruxelles, Franequera, Heraclea, Geneva, Frajburg, Leyda, Athenae, Lisbona, Berlin, London, Praga, Göttinga, Paris, Heliopolis, Haga, Hebron, Theba, Corinthus, Gröningen, Luxemburg, Hejdelberga.

E kitérő után térjünk vissza még a diáktörvényekhez, illetve a coetus tisztségviselőinek feladataihoz. Említettük, hogy a diákönkormányzat megvalósulásának egyik fontos feltétele a senior, a contrascriba és a jurátusok, azaz az esküdtek szabad és titkos választása volt. Ezek a vezető tisztségviselők vigyáztak a kollégium rendtartásainak mindenki által való betartására. Amint a fentiekből is kitűnik, a senior főként a diákság eltartására rendelt jövedelmek, pénz és gabona perceptumok, collecták, legatumok, házbérek, földek utáni taxák, kamatra kiadott pénzek, az alumniakat biztosító naturálék és pénzbeli adományok adminisztrátora volt. Az 1808. évi rendszabály a senior további feladatait a következőképpen határozta meg: „Ami a tsinosságot illeti, kötelességében áll a

Colégium Jóságainak, mind közönséges, mind pedig különös helyeit tisztán tartani; e végre köteles lészen az Auditoriumot, a Grádsokát és a Podiumokat minden szempillantásban tisztán tartatni, a Colegyomnak Udvarait pediglen, úgy a Professori Házaknak Udvarait is minden héten kétszer, Szerdán és Szombaton délután megtakaríttatni, az addig gyűlt és az akkor gyűlendő szemeteket a Küküllőre lehordatni, úgy, hogy a Colegyomban és annak Jóságaiban Szerdán és Szombaton semmi szemét ne találtassék; hogy pedig a Colegyom különös Házaiban levő tsinosság is fenntartassék, köteles lészen minden Héten kétszer, Szerdán és Szombaton, minden Camarát megvisitálni, ottan ágyak allyát, asztalok allyát, a kementzének, kürtőnek tsinosságát szemesen megvisgálni, a hibásokat feljegyezni.” Ezenkívül „Minden Szerdán és Szombaton estvéli 8 órától fogva Congregatiót tartani, ottan legelsőbben is azokat, akik addigélé a magok kötelességekben hibáztanak, okoson és hasznoson megbüntetni, eltávoztatván minden legkisebb kegyetlenséget is [...] nem lészen itten szabad semmi pénzbeli executioval élni, hanem az hibákat jó hajló vesszővel kell az elkerülhetetlen esetekben megjobbítani. Minnek utánna az executio végbe ment, köteles lészen egy auctort elővenni, azt a nagyobbakkal fordíttatni, a gyengébekkel a szókot declináltatni [...] ,az ezeknél is gyengébekkel olvastatni, egyszerűen a legjobb mód szerint a Deák nyelvben gyakorolni a terminális időig.”²⁰

A contrascriba hatáskörébe általában a fegyelmi ügyek tartoztak. Ő vezette a *Protocollum Legum Transgressorum*-nak nevezett jegyzőkönyvet, amelybe a törvényeket megszegők, az órákat elmulasztók neveit jegyezte be, illetve a kihágásokért kiszabott pénzbüntetéseket szedte be. Bevett szokás volt, hogy a contrascriba és a senior megválasztásuk után esküt kellett tегyenek a tanoda törvényeinek megtartására és megtartására, a tanulók erkölcsi életének lelkiismeretes vigyázására, arra, hogy a törvény ellen vétőket minden személyválogatás nélkül megfeddik, rendre utasítják, az előjáráságnak feljelentik, az iskolatanács ülésein véleményüket minden kedvezés, gyűlölet, félelem és részrehajlás nélkül kimondják, valamint a kollégium jó hírnevét megőrzik és tehetségük szerint igazságosan előmozdítani igyekeznek.²¹

Ezen a két legjelentősebb vezető tisztségviselőn kívül a rend, a törvényesség betartásában, valamint a tanulók testi-lelki épségének biztosítá-

sában fontos feladat hárult az esküdtekre, a lakószobák primáriusaira és a privat praeceptoroknak nevezett magántanítókra. Egyébként az előbbi, akárcsak az iskolai javadalmakat kiosztó praebitor, maga a könyvtáros, a kollégium számára kéregetők, az újonnan felvett, valamint a cséplésre kiküldött tanulók mindannyian esküvel tartoztak a kollégiumnak; eskü-mintájukat az iskolatörvények szintén rögzítették. A privat praeceptorok – akik rendszerint az idősebb diákok közül kerültek ki és az alsóbb osztályos gyermekeket segítették a tananyag elsajátításában, megértésében –, feladatukat az 1825–1826-os tanév kezdetén a következőkben határozták meg: a magán órákon ugyanazt az anyagot magyarázzák tanítványaiknak, amit az osztálytanító órán leadott; a leckét a délelőtti tanítás, az esti kapuzárás és gyertyagyújtás után kikérdezi, reggel reptálat; az egyik órán leckét magyaráz, a másikon feladatot ad ki, amit „corrigálják is meg, mert correctio nélkül semmit sem tanul abból a Tanítvány, a tziel ezen rendelésben az, hogy a Tanítványok tanuljanak és a Kolégiumon kívül való tekergésbe megakadályoztatódjanak”; vigyáz tanítványaira, hogy azok a városon „széllyel ne járjanak”; „Ételekre, italokra, egészségekre, egész magokviseletekre vigyázni, Classis privata idején künn a Városon tekeregni nem engedni, a szabad órákon is tsak hírrel és az illendő helyekre eresztetni, s ha tanítványai közt tekergők és az időt ok nélkül vesztegetők lennének, azokat az illő megfenyítés után nékem [a pedagogarchának – F.A.] jelenteni”; elkíséri tanítványait vakációra.²² 1835-ben az új rektor, Karátson Sámuel meghagyja, hogy a „Gyermekeken semmi barbariest nem kell elkövetni, hogyha pedig szép szóval semmire se lehetne menni valamelyikkel, az ilyent elsőbben a Praeceptora fedgye meg, s ha erre se jobbítaná meg magát, a Praeceptor Classisából tiltsa ki, aki is a Pedagogarcha kérésére visszavétetvén, ha erre is meg nem jobbulna, adattassék át az Oskolai Tanátsnak.” Együttal a „tisztaságra nézve határozottatott, hogy minden Vasárnap két Praeceptor járja el a Classisokat, hogy ha kiket azokban tisztátalanoknak lenni találnának, a Classisból botsátsák ki mint akiknek a tisztaság és a Kolegyom Törvénye ellenére ilyen móddal ottan helyek nem lehet.”²³ A diákelöljárók munkájának megkönnyítése végett és a tanulók közti rend megtartására szükségesnek találták a diákok közül egyet „Custos-

nak tenni, aki a Praeses mellett legyen és a hibákat minden részrehajlás nélkül feljegyezze, azt annak idejében referálja.”²⁴

A contrascriba által leggyakrabban feljegyzett kihágások közt ezeket találjuk: a kollégium falain kívüli éjjelezés (abnoctantes), káromkodás (blasphemia), kapuzárás utáni visszatérés, a magyar nyelv használata a diákok közti érintkezésben (lingva nativa), a nem megfelelő éjjeli őrködés (mala vigilia), a lecketanulás elmulasztása (negletus lectionum), a tanórákról való hiányzás (excessus), a reggeli könyörgés, a praeces elhanyagolása. A ritkábbak közt: a valaki hibájából kigyúlt kéményért fizetett pénzbüntetés, a kollégium reverenda nélküli elhagyása, a vakációról időben vissza nem térés, a kötelességek elmulasztása, a kihágásokat elkövetők neveinek eltitkolása, a várost meglátogató vándor szintársulatok előadásain való kint maradás, civakodás, ivás, kártyázás, biliárdozás, pipázás, lopás stb. szerepelnek. Amíg a XIX. század elején a kihágásokat elsősorban vesszőzéssel büntették, sőt a pénzbeli büntetést kimondottan tiltották, addig a második évtized közepén már a legtöbb törvénytelséggért fizetni kellett. A törvénytársítás súlyosságának függvényében a pénzbeli büntetések 5 dénár (a magyar nyelv használataért) és 16 forint (engedély nélküli bálba menésért) közt váltakoztak. A biliárdozást, kártyázást, „akár időtöltésből, akár pénzbeli nyereségből essék is”, megtiltották, akit rajtafogtak egy heti szobafogságra, azaz „Domus correctiora” ítélték és szoros „reversalis alá vonatik”. A visszaeső, „mint jobbíthatatlan tag és másoknak is megrontója az Oskolai Társaságból elbotsáttatik.”²⁵ Az 1810-ben a *Domesticum Consistorium* bejegyzései szerint a dohányzást orvos által a kamarákban lakókra nézve teljesen megtiltották, mert az „ifjú embernek, tapasztalat szerint, ártalmas, sőt némelykor halált is okoz, mint történt T. Professor Bodola úr idejében”, másrészt pedig ez által a tanuló idejét vesztegeti s „henyélésre adja magát.”²⁶

Bodola Sámuel rektorságra kinevezésekor, 1823 augusztusában, úgy találta, hogy a kollégiumban sok olyan pénzbeli büntetés volt szokásban, amelyeknek az iskolai törvényekben semmi nyoma nincs. Rendelése szerint igazgatósága alatt csak a következő kihágások után kellett büntetést fizetni: magyar beszéd, praeces elmulasztása, a diligentia terminusára elő nem jövetel, kéménykigyulladás, reverenda nélkül járás és kapuzás-

rás utáni bejövétel. Azokat, akiket az előzőekben négy alkalommal elmarasztaltak, a kollégiumból kicsapták. A pénzbüntetések számának csökkentésével Bodola rektor a tanulók magaviseletének javulását, az iskolatörvények respektálását akarta elérni. „Mentől inkább azon vagyok, – írta a rektor – hogy [...] az Ifjúság pénzbeli büntetését kevesítem, az Ifjúság is annál szívesebben törekedjék önnön magát, s respective a Kolegyomi Előljárókat a büntetéssel egygyüttjáró kedvetlenségtől megkímélni.”²⁷

Néhány szót kell ejtenünk a magyar nyelv használatáért fizetett büntetésről. Köztudott, hogy a református kollégiumokban a tanítás nyelve hosszú időn át a latin volt, ezért a deák nyelv megfelelő begyakorlása érdekében a tanulóktól megkövetelték, hogy a tanórákon túl, a szünetben, a kollégium területén ezt a nyelvet használják. Mivel 1821-ben Karátsonyi Sámuel pedagogarcha-professzor azt tapasztalta, „hogy a Classisták a magyar beszédet minden szelíd mediumok elpróbálásai után is a Deák nyelvnek beszéllésével megtserélni nem akarják, azért határozottatott, hogy hat felsőbb Classist frequentáló gyermekekre nézt készíttessen hat puszka fából, de jó nagyok, nehogy akinél vagyon elrejtthesse, signum gyanánt; 2szor. hogy tartozzék ezt, akinél vagyon, mindenkor magával hordozni, akár Collégyomba, akár Városon, vagy akárhol járna is, – különben az ez ellen tselekvő, toties quoties, engedetlen, törvényt megrontó, úgy fog büntettetni; 3szor. hogy a négy felsőbb Classisocban akinél reggeli 8 órákor és délutáni 2 órákor a signum találtatik vagy 5 Dr. fizessen késedelem nélkül, vagy pedig 5 kemény tsapásokat szenvedjen. A Syntacticában és Grammaticában az írt időkben akinél lesz a signum vagy 3 Dr. fizessen, vagy 3 tsapást szenvedjen.”²⁸A signumból begyűlt pénzbírságból jutalomkönyveket vásároltak a jó tanulóknak, vagy a jó igyekezetű, de szegény diákok számára a „betegségekben tett költségeket”, a „Patikai conto”-t fizették ki.

A törvények nemcsak a rend fenntartását, a kollégium tekintélyének megőrzését, hanem a diákok erkölcsének megóvását is szolgálták. Kihágásból, törvényrontásból pedig volt bőven, amit az iskolai jegyzőkönyvek feljegyzései megőriztek, s amelyekre alapos kivizsgálás után az előljárók ki is szabták a megérdemelt büntetést. 1804-ben a nappali tanulás idején elkövetett kihágások közt „musika, borozás, világi haszon-

talan Énekek danolása s külső Musikusoknak a Collegyomba bémentése mellett, névnapokat s egyébkori elvesztegetőket, künn a Városon minden igaz ok nélkül keringőket, a Kuglin és Kártyával, Kotzkával pénzben játszókat, [...] ilyen hibába tapasztaltattak.”²⁹ Barabás Zsigmond togátus diákot 1812-ben erkölcsstelen beszédéért reverzális írásra kötelezték olyanképpen, hogy „legkisebb tselekedetéért is, amely törvénytelen, mint veszett Tagja a Társaságnak, elszakasztassék attól legottan.”³⁰ 1817-ben Molnár András és Orbán György togátusokról határozták, hogy a „Nemes Oskolai Társaságból végképpen elszakasztassanak”, mivel „edgyik engedi magát egy Kurvától fényes nappal megtépettetni, akivel gyanuson társalkodott, a másik pediglen egy Házas ember feleségénél találta, akitől már megintetett volt, hogy feleségének hadjon békét.”³¹ A gondnoki gyűlés 1823-ban Szabó Sámuel nem találta méltónak a kollégiumba visszavenni azután, hogy a „Poeticában két esztendő telt, az elsőnek edgy részét eltekeregte, a másikba újra visszavéte, de akkor is Karátson után edgy darabig otthon mulatott, a Pünkösdi utáni Diligentian minden hír nélkül elszökött.”³² 1824 májusában Benedek József jurátus, Kovács Ferenc kandidátus és Gidófalvi István praeceptor tanórak helyett a kollégium törvényeinek ellenére „Biliárdba menének, ott, amint referáltatott, kártyáztak.” Benedek Józsefet a jurátusságról letették, a másik kettő pedig fel sem vétetnek – állt a szentenciában.³³ Az 1825-ös húsvéti vakációban a „Kamara és Záros Asztal felverésében”, azaz lopáson találták Jakóts Domokos classistát. A professzorátus kicsapással büntette, de később Bethlen Sándor főgondnok ajánlására a határozatot módosították, olyan feltétellel, hogy mihelyt vakáció lesz „nem tsak a Kollegyomból, hanem még a városról is eltakarodjék.”³⁴ 1840 novemberében több diákot azzal adtak fel, hogy „ámbár a Theatrumba lévén ez hó 11-én estve kéredzve, mindazonáltal nem jöttek be a rendes időben a Játék elvégződésével, hanem azután későbbre és akkor is a városi Musikus Czigányokat magokkal behozták.”³⁵ A színjátszó csoport még decemberben is a városban tartózkodott s előadásukon olyan diákok is jelen voltak, akiket az „Oskola Tanács” előbbi vétükéért egy évre eltiltott az előadásoktól.³⁶ „Ámbár Magyar János a múlt esztendőben is visszavéte, s mégis megjobbulásának így sem adta legkisebb jelét is, sőt az egész esztendőt inkább

tsak henyeséggel töltötte, mindazonáltal édes Apja érette szenvedett keserveinek enyhítése tekintetéből a Jus tudomány hallgatására felbotsáttatik, de olly formán, hogy semmi legkissebb Oskolai beneficiumban sem fog részt venni, sőt az Ágy hely taxáját is köteles megfizetni, ezen kívül pedig mihelyt legkissebbet hibázik vagy Letzkét elmulat vagy Sedea eleibe kerül, töstént végképen el fog tsapattatni.”³⁷ – határozta a tanári gyűlés 1841. szeptember 8-án.

Ha áttekintjük a diákok napi programját, megállapíthatjuk, hogy minden órájuk, minden percük a kollégium elöljárói által meghatározott időbeosztás szerint folyt. Így könnyebben ellenőrizhetőek voltak, másrészt a szabadidő minimálisra csökkentésével próbálták serkenteni őket a tudományok elsajátítására. A téli időben, Ferenc-napjától húsvétig:

– reggeli 5 órakor mindenki csengettyű szóra kelt fel, amire a jurátusok büntetés terhe alatt vígyáztak

– 5–7 közt mindenki a szobájában tanult

– 7–8-ig reggeli praeces (áhitat)

– 8–11 óráig tartják a professzorok a leckéket

– 11–12 privata órák

– 12–13 ebéd

– 13–14 óra közt hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken német nyelv, szerdán és szombaton harmónia

– 14–17 közt a professzorok ismét óráikat tartják

– 17–18-ig privata órák

– 18–20-ig a leckék ismétlése, vacsora

– 20 órakor kapuzárás, amelyet követően idegen nem tartózkodhatott a kollégium falai közt.

A nyári időszak napi beosztása hasonló volt, csupán a reggeli áhitatot 6 és 7 óra közt tartották.³⁸ A napi programon túl a diákok minden éjjel őrseget végeztek, amely négy vigiliencia volt felosztva: este 6–9, 9–12, éjjel 12–3 és hajnali 3–6 órák közt. A szolgálatot végző diákokat rendszerint a senior nevezte ki, kettőt minden emeletre, és ő is ellenőrizte. A vigilek feladatába tartozott általában a kapuzárás után beérkező tanulók neveinek feljegyzése és jelentése is. A XIX. század elejére az óra egyre fontosabb szerepet kapott a kollégium és a diákság életében. Az óra meghibásodása olykor felfordulást okozhatott, s „e miatt a Tanulásban

sok hátramaradások történtek” 1817-ben. Az óra karbantartását, javítását a harangozó végezte rendes fizetés ellenébe. A diákok szintén az „óra elütésekor” mentek be a tantermekbe.³⁹

De mit is tanítottak a kollégistáknak? Az iskola történetének első időszakából a tantárgyakról és a tananyagról alig tudunk valamit. A tanítás nyelve a latin volt, de az etimológiai osztályoktól kezdve a görögöt, mint klasszikus nyelvet is bevezették, majd fokozatosan, a XIX. század második harmadától egyes tantárgyak tanítására a magyar nyelvet. Természetesen a Habsburg-hatalom megkövetelte a német nyelv ismeretét is, amelynek oktatására II. József uralkodása idején külön osztályt létesítettek. A vallásoktatás a Heidelbergi káté alapján történt. Az alsó osztályokban a köztanítók (praeceptorok) irányításával történt a tanulás, míg a felsőbb tagozatosokkal, a deákokkal a rektor foglalkozott. A XVIII. század második felében az alsó osztályosok fő tantárgyai a vallás, a latin, a görög és a számtan volt, a deákok pedig latin irodalmat, teológiát, filozófiát és matematikát tanultak. Szintén ekkor vezették be a természettudományokat és a történelmet is. Kis Gergely rektorsága idején az osztályok száma a korábbi hatról kilencre növekedett. Az osztályok rendje alulról felfele ez volt: elementaria, conjunctica, grammatica, syntactica, germanica, rhetorica, poetica, graeca és logica. Ezekben az osztályokban kötelező tantárgyként a vallást, egyházi éneket, latin-, görög- és II. József rendelete után a német nyelvet, számtant, történelmet, földrajzot, bölcsészetet és retorikát tanítottak. Ez utóbbi keretében alkalom nyílt a magyar nyelv művelésére is.

Gönczi Lajos munkájának köszönhetően a következő időszakok oktatásáról majdnem mindent tudunk. Az alsóbb osztályok száma nyolcra apadt a graeca és a germanica összevonásával. A nyolc tanulmányi év tantárgyai a vallás, magyar, latin, görög, német, hazai és világtörténelem, földrajz, természethistória, filozófiatörténet, logika, pszichológia, embertan, ásványtan, számtan, algebra és mértan, ének voltak. Továbbá három felsőbb tagozat is létezett, bölcsészet, jog és teológia, mindhárom két-két éves időtartamúak. A bölcsészek latin és görög irodalmat, német nyelvet, filozófiát, pszichológiát, fundamentális filozófiát, logikát, metafizikát, esztétikát, matematikát, magyar és világtörténelmet, természetrajzot, embertant, statisztikát, földrajzot, retorikát, ékeesszólást, vallást és

egyházi éneket tanultak. A joghallgatóknak erkölcsant, észjogot, római jogot, magyar köz- és magánjogot, jogtörténetet, hazai perrendtartást és büntetőtörvényt, politikát, törvénykezést és természettant oktattak. A teológiai kar tantárgyai a hittudomány, keresztény erkölcsant, keresztény vallástörténet, egyházi szertartásrend (ágenda), bibliamagyarázat (homiletika), héber és görög régiség voltak.⁴⁰ Megfigyelhetjük, hogy az előző korszakokhoz viszonyítva megnőtt a természettudományok súlya az oktatásban, amelyek többségét magyar nyelven adták elő. A testnevelést és a rajzot csak a XIX. század utolsó évtizedeiben vezették be.

Általában sok gondot jelentett a diákok ruházatának a szabályozása. Az iskolai törvények aláírása, subscribálása jelentős változást hozott: a diák beöltözött lett, azaz tóga viselésére kötelezték. A diák-társadalmon belül a tóga a jogokkal rendelkező iskolai „polgár” megkülönböztető jele volt, de ugyanakkor a kollégium falain kívül a diák ellenőrzésének eszközévé is vált. Nem véletlen ezek után, ha nagy gondot fordítottak a kollégiumok előljárói az iskolát elhagyó diákok öltözetére. Ez fokozottan érvényesült Székelyudvarhelyen, ahol a kollégium diákjait öltözetük révén nem csak a helyi polgároktól és a város sokadalmaira érkező falvak lakóitól kellett megkülönböztetni, hanem a katolikus gimnázium tanulóitól is. A ruházat rendszerint fekete vagy más sötétszínű anyagból készült. 1781-ben gróf Korda György végrendeletileg meghagyta, hogy az általa segélyezett nyolc árva nemes szegény ifjak öltözete zöld posztóból készüljön.⁴¹ Az 1804-es törvények az udvarhelyi diákoknak a következő ruházatot írták elő a kollégium elhagyása esetére: lábszárközépig érő szederjes posztóból készült „kaputyok”, fekete vagy szintén szederjes nadrág és „leibli”, fehér vagy fekete nyakravaló, pálca és kerek kalap.⁴² 1816-ban újra meghagyták, hogy egyetlen diák is reverenda nélkül „se itt a városba, se pedig a falun, se Templomba, se Urasághoz, Asszony-sághoz, se semmi Tisztséghez, se Professorokhoz nagy büntetés kiállása alatt menni ne merészellyen.”⁴³ Ugyanakkor megengedik a „fejér nyakravaló és fejér Lájbli” viselését, de minden „tsinosság és más szín nélkül.” Nemkülönben tilalmas magaviseletnek találták a gombolatlan reverendával való járást.⁴⁴ A diákok öltözetét rendszerint ellenőrizte a kollégium előljárósága s több rendben is a törvénytelen köntösök elkobzásával fenyegették őket. A „Köntösök vetessenek el – szóló 1822 tavaszán a

rendelet –, és az Officialisok responsabilitása alatt többé ilyen Köntösök ne szenvedtessenek. Akiknek pedig nintsen vagy igen rongyos a Reverendájuk, azok még a közelgető Húsvét Innepe előtt Reverendát készíttessenek, mert akiknek a közelebbi revisiokor Reverendájuk nem lesz, azok a Collegyom gyalázattá Innepre nem botsáttathatnak.”⁴⁵ A következő ellenőrzés alkalmával a „Collegatus” azt tapasztalta, hogy „minden sok rendelkezési ellen igen sok törvénytelen köntöse van az Ifjúságnak, színes Kaputok, Tsakkok, tarka Lajblik, Nyakra való.” Ezért ismételt a diákság tudomására hozták, miszerint a szeptemberi iskolakezdésre, akinek „tisztességes, törvényes Köntösse, Reverendája nem lesz, az olyan abban az Esztendőben nem fog semmi Collegyomi Beneficiumban részesedni. Minden törvénytelen Köntös pedig, mely a Collegyomban található, confiscaltatik és töstént el is adatik, s az ára ezeknek a Theca hasznára fordítatik.”⁴⁶ Végül a fenyegetés valósággá vált, 1825 pünkösdjén a togátus diákok közül többeket nem engedtek legációba patrónus uraikhoz, mivel rongyos volt a reverendájuk.⁴⁷ Egy évvel később a *Lex Vestiariaból* arról értesülünk, hogy a téli bekecs a diákok közt nagyon elterjedt, még a városba is azzal járnak, amelynek használatát a kapun kívül továbbra is megtiltották.⁴⁸ Az öltözetet tekintve az előírások „a Diligentia és Vacatio” idejére semmiféle különbséget nem tettek.

Habár a kollégium falai és a sajátos, a korabeli rendi-feudális társadalom jogszokásainak sokszor ellenmondó diáktörvényei a coetust zárt testületté tette, a tanulók mégis szoros kapcsolatot létesítettek a kollégiumnak szállást adó várossal. Az előzőekben már láttuk, hogy a kollégium létesítését követő évtizedekben, de később is, a diákság egy része a város polgárainál kapott szállást. A feszes napi program ellenére a tanulók hetente két alkalommal, szerda és szombat délután kimenőt kaptak. A városba kimenő diákoknak sokszor cédulát adtak, amit visszajövetelük után kötelesek voltak átadni a vigilnek, amivel a maguk során a contrascribának tartoztak elszámolni.⁴⁹ Ilyen módszerrel próbálták nyomon követni és ellenőrizni a kimenőt kapott diákokat, hogy még az esti kapuzárás előtt visszatérjenek a kollégiumba. Így is számtalan esetben került sor törvénysértésre, s a kint maradó diákok legtöbbször kocsmában töltötték az éjszakát, vagy bálba mentek. A városban tartott évi három

országos sokadalom alkalmával a tanulók négy-négy napi szabadnapot kaptak, amit 1810-ben Ferenczi István kurátor „ártalmas szokásnak” talált, mert ilyenkor „a Deákok, gyermekek Barmok, Lovak vásárában, a sokadalmas Uttzákon szerte bojonganak, sok részeg Korhel esmerősökkel öszvetanálkoznak”, holott „ekkor kéne a Tanítóknak legszorgosabban tanítani, hogy ezen korhel keringéstől elfogódnának.”⁵⁰ Számos diákkal a „törvényes büntetést, az 50 pénzt” megfizették, mivel a Ferenc-napi sokadalomkor a Botos utcában Kováts Juliánna „kortsomájában boroztak s mulatoztak sok ideig.”⁵¹ Az iskolai tanács kérésére a tanári kar tisztázta mit ért korcsma alatt: a városon minden olyan házat, amelynek „tzigére vagyon”.

Gyakran került sor nézeteltérésre a diákok és a város polgárai közt. Az iskola előljárói szigorúan megtiltották a diákoknak, hogy a városiakat sértéggessék, vargáknak csúfolják. Nézeteltérésekből adódóan több alkalommal is összeverekedtek a városi polgárokkal, inas-legényekkel, aminek olykor szomorú kimenetele volt. 1821 elején a kollégium seniora „a városi vargáktól agyon ütettet”. A gyilkos a városból elmenekült, s amikor néhány hónap múlva hazatért, a professzorátus hiába sürgette vizsgálat alá vonását a városi hatóságoknál, továbbra is „immunitásban” élt. A tanulók szülei jogosan tettek panaszt, hogy gyermekeiket nem engedhetik olyan iskolába, „az hol az életnek semmi securitása nincs, a gyilkosságnak semmi büntetése nem hallatik.”⁵² Máskor az egyik tógátus diák „városi Springer Josef Sidó fiát” támada meg és veréssel fenyegette.⁵³ A szombatfalvi úrnap sokadalomkor történt verekezésben a tanulók is részt vettek. Gidófalvi László pedig „ámbár falura volt keredzve, a városon künn tekergett”, a szombatfalvi rétről egy háromszéki ember szekeren több tanulóval és két városi legénnyel szénát lopott, „több ablakokat és ajtókat béverték s megdöngettek a városon”.⁵⁴ Persze, nem mindig volt ilyen drámai a diákság és a civis polgárok közti kapcsolat. Azokat a tanulókat, akik a kollégiumban nem kaptak ágyhelyet, rendszerint a városon való szállás fogadására utasították. A Főkonzisztórium utasításának megfelelően „szelíd, ártatlan és jó Carachterű Embereknél légyenek Szállásuk a Tanulóknak, azoknak Vallásokra való tekintet nélkül.”⁵⁵ A város heti piacain a nagyobb diákok sokszor mint jó kereskedők adták-vették portékáikat. A kollégium előljárósága már 1804-ben

megtiltotta, hogy „se Sóval, se egyéb akármilyen portékával a Deákok ne kereskedjenek, mert őket ide Szüléjek nem kereskedni, hanem tanulni küldötte, különben kinek beneficiuma van, elveszti, akinek nintsen, nem is remélhet.”⁵⁶ A tiltás ellenére, titkon továbbra is kereskedtek, feltehetőleg így próbálták megszerezni a kollégiumi tartózkodáshoz szükséges pénz egy részét. A papírral, sóval, bőrökkel, túróval kereskedésen kapott Kováts István diák portékáit elkobozták.⁵⁷ Ugyanakkor azokat a tanulókat, akik városi vagy falusi embereknek a törvényesen meghatározott „hat pro cento interesson” felül adtak pénzt kamatra, tőkéjük elvesztésével büntették.⁵⁸ A diákok általában a városi gazdasszonyoknál mosatták ruháikat, többen ott is kosztoltak, de a bentlakók közül is többen fogadtak fel asszonyokat főzésre.

Az első időktől fogva nagy gondot jelentett a pénz- és gabonaalapok előteremtése, hogy minden szegény diák számára legalább a legszükségesebb cipőt biztosíthassák. Azonban a cipőosztás, ami a senior feladata volt, még önmagában nem volt elegendő, hiszen a hosszú hónapokon át a csak száraz kosztot való élés veszélyeztethette a diákok egészségét. Kis Gergely rektorprofesszor ezt a kérdést a csoportos étkezés, az expositio bevezetésével oldotta meg. Eszerint a diákokat hetes csoportokba osztották, s minden csoport egy gazdasszonyt fogadott a városból, aki minden nap más-más diák élelméből főzött az egész csoportnak. Az ételek alapanyagául szolgáló tárolható élelmiszereket már a szegényebb családok is előteremthették. Az egyes csoportok mellett akár néhány szolgadiák étkeztetését is meg lehetett oldani. A húst a városi mészárosoktól szerezték be. Az iskolaszéki protokollum bejegyzése szerint a „Hús Inspector”-nak meghagyták, „legyen munkás benne, edgyet értvén a Céhmasterrel, hogy a Kolégyom mindenkor jó és friss Húst kapjon és vigyázzon, hogy Senki is a Város végire húst venni ne mennyen.”⁵⁹ A törvények az „Úrfiakot kivévén” egyetlen diáknak sem engedték meg a szolgatartást.

1810-ben „a Húsnak rendkívül szűk és drága volta” miatt a tanulókat nyári vakációra a vicekurátor rendelkezése korábban elengedték s a tanévzáró vizsgákat már pünkösd előtt megtartották, mert nem lehet, hogy „ily drága és szűk időben meszsze földről az Ifjúság kijöjjön.” A kollégium belső törvényeinek szabályozása szerint a hálósobákban „a sok-

féle főzések, sütések, Szalonna, Hús, Kolbász, Túró s több efféle pergelek nagy büntetések alatt legyenek megtiltva, kinek kinek étele, Frustukja legyen külső vagy Városi Főzőjétől, ha akar főttet vagy sültet enni”, kivéve az egy puliszka főzését engedélyezték a kamarában.⁶⁰ A nagyobb diákok bort is fogyaszthattak, amit az iskola pincéiben tároltak, mindaddig, amíg 1805-ben az egyik tógás diák, Márk Sámuel a „feles borral rendelkező diákok hordójából ittasan 2¹/₂ kupa bort elvett.” A professzorátus büntetésből az ittas diákot egy hónapra letették a jurátuságból, illetve kimondták, hogy „semmi szín és kifogás alatt Bort az Oskolában tartani nem szabad, hanem annak a városon szerezzenek szállást 8 napok alatt, melynek eltelése után minden hordókot a pintzéből kirakatván [...] többször oda bort bévitetni” diákoknak nem lehet.⁶¹ Október második felében a tanítás szünetelt, amikor a diákok szüreti vakációt kaptak s szüleikkel „Borföldre” mentek szőlő és bor „provisio megszerzése kedvéért”.⁶²

A napi lecke begyakoroltatása és kikérdezése mellett a magán tanítók kötelességei közé tartozott tanítványaik ételére, italára és egészségére is vigyázni. Ott, ahol nagyszámú személy élt nap mint nap együtt, néha túlszűfolt szobákban, nagy felelősség hárult a kollégiumi előjárókra, hogy a kor egészségügyi viszonyai közt megőrizték a tanulók egészségét. A XIX. század első éveiben a rektor a kollégium orvosával és felcserével közösen határozta meg, hogy egy-egy szobában hány diák lakhat s megtiltották az együttthalást, mert „sokszor gyógyíthatatlan nyavallyák plantálódnak által”. Korábban megesett, hogy azok a diákok, akiknek az ágyuk nem fért be a kamarába, ládaik tetején aludtak, később pedig, aki ágyhelyet nem kaphatott, a városra utasított szállás fogadására. A tisztaság és a tanulók egészségének megőrzése érdekében szigorú törvényeket hozott az előjáróság. A kamarák „Primáriussai” minden reggel tartoztak a hálósobák lakóit megvizsgálni, s ha legkisebb „gyanus nyavalyát” is észleltek, a beteget az orvoshoz küldték. A beteg tanulókat általában a városi házaknál, később az iskola, külön erre a célra elkülönített és fenntartott helyiségében helyezték el, s gyógyulásuk után csak orvosi igazolással térhettek vissza társaik közé. Az 1810. évből való „Kamarákban lakókra nézve Orvosi Szent Intések” előírták, hogy valamennyi diák hetente „tisztá fejer edgyetmást” vegyen, a szobákat állan-

dóan szellőztessék és tisztán tartsák. A tisztaságra nézve a tanári kar határozata értelmében minden vasárnap két praeceptornak végig kellett járnia az osztálytermetet, s „kiket azokban tisztátalanoknak lenni találnának, a Classisból bocsássák ki, mint akiknek a tisztaság és Kolegyom Törvénye ellenére ilyen móddal ottan helyek nem lehet.”⁶³ A szigorú előírások ellenére a járványos, fertőző betegségek miatt mégis sokszor szünetelt az oktatás. Így például 1809-ben harmincnál is több diák rühösödött meg, 1826-ban „elhatalmazván mindenfelé a vereshimlő, Kollegyomunkba is eljutott;” 1828 szeptemberében a városon eluralkodó vérhas miatt kényszerültek két héttel a tanévkezdést elhalasztani, 1831-ben a kolera (görcsmirigy) terjed, 1834 végén a „ragadó és veszedelmes himlő” következtében az alsó nyolc osztályosokat korábban küldték vakációra, 1836-ban az egész országban „szétdühöngő, az érzéseket felzaklató és a reményt is megkétségessítő Cholera Nyavalya miatt csak October 13án gyűlhetvén bé az Oskola.” Ez évben a himlő is szedte áldozatait a diákok soraiból: „Nemes Székely Anya Oskolánkban” 113 diák betegedett meg, kik közül egy, útközben hazafelé, meg is halt. 1841-ben és 1852-ben a hólyagos himlő, 1846 novemberében a vörhenyláz (skarlát) lépett fel, 1877 májusában pedig alispáni felszólításra az elemi osztályosokat bocsátották el a „városunkban már nagyobb mérvben uralkodni kezdő roncsoló toroklob miatt”.

Természetesen a fellépő ragadós nyavalyákkal, betegségekkel szemben, azok elharapózása ellen tenni is próbált az iskola orvosa, Weisz János, aki egyben a szék „Chyurgusa” is volt. Az 1826-os vereshimlőkor elrendelte a kamarák tisztán tartását, azoknak borecettel és fenyőborssal való gyakori füstölését. A fejfájásra panaszkodó diákokat a senior a városon helyezte el. A kolera elleni „oltalmazó eszközök” pedig ezek voltak: gyakori tisztálkodás és fehérneműcsere, a szobák állandó szellőztetése és takarítása, „a hév téglára töltött etetet által meggyőztetni”, tartózkodás a megfázástól és hűléstől. Az 1831. évi országos kolerajárvány alkalmával „Doctor Tekintetes” Péterfi Pál az előbbieken felso-roltakon kívül még a következőt ajánlotta védekezésül a betegség ellen: „Lészen ételében és italában mértékletes –, a Hazánkot pusztító cholera kiváltképpen a mértékletleneket, részegeseket hordozza el, és az orvosoknak tapasztalása szerint az új bornak, új szilvapálinkának az itala a

cholerának hatalmas segítő eszköze; aki azért szereti az életét, ezeknek italától magát tartoztassa meg.”⁶⁴

A tanórak pontos látogatására és a tanulmányokban való előmenetelre a kollégium előjárósága mindig különös gondot fordított. Az előbbieken már láttuk, hogy a kollégium gondnokai és tanárai mennyire ellenezték a tanulóknak a városon való céltalan, hasztalan időtöltését, kerengését. Szigorú rendeleteket hoztak az iskolalátogatás javításának érdekében. 1817-ben már hetenként vizsgálták a „classisták” iskolalátogatását és tanulmányi előmenetelét. Vaskos jegyzőkönyvekben örökítették meg a tanulásban „ki tettzők,” „jobbak,” „rosszak,” neveit, a lustráról hiányzókat, a keringőket és a későre bejövőket, valamint az órán nem írókat és azokat, akiknek nem volt könyvük. Bethlen Sándor főkurátor leveléből kitűnik, hogy 1817 októberében a tanítványok többségének a szükséges könyveik nincsenek meg. Az osztálytanító kötelességévé tette a tankönyvek beszereztetését, mert „Könyv nélkül senki sem tanulhat.” A könyvvel nem rendelkező diákokat kizárták az órákról. Ugyanakkor meghagyta, hogy amelyik „Tanítvány illicita órán csak egyszer kinn tanálatik ok nélkül, azt egyszeri megintés után degradálni kell, és ha mégsem jobbulna, a Classisból ki kell tsapni.”⁶⁵ Az ifjúság jobb tanulásra való serkentése állandó gondot jelentett a professzorátus számára. 1822-től a klasszisták a nyári vizsgák előtt a professzorok jelenlétében egy szigorlatot kellett kiálljanak, amelynek eredményétől függött a következő klasszisba való felbocsátás. A tanulókat még két év múlva is visszaminősíthették az alsóbb osztályokba, s ha akkor sem mutattak fel megfelelő eredményt, maradhattak továbbra is az iskolában, de mindenféle támogatást elveszítettek. A tanárok igyekeztek jutalmazni a jó tanuló diákokat, akik közt tanévvégén jutalomkönyveket osztottak szét. Ehhez társult később a legszebb írású, a német és francia nyelv elsajátításában legjobb igyekezetű diákok segélyezése, majd a tehetségesebb zenészek és tornászok pénzbeli jutalmazása. De szigorúan büntették azokat, akik korábban mentek vakációra és később tértek vissza arról, valamint a templomozást és a reggeli imát elmulasztókat.

A felvilágosodás, majd a reformkor politikai-művelődési felpetzdülése egy kis késéssel ugyan, de elérte városunkat is. A kollégiumi előjáróság mindenkor szíven viselte az ifjúság szellemi, erkölcsi nevelését,

művelését. Az ifjúság „erköltsi s magaviseletbeli gyakoroltatására, mind a Nemes Közönség megtisztelésére” 1801-ben „Theatrumot” létesítettek, „amikor legelsőbbben Matskási Julianna nevű Játék játzodtatott el benne.”⁶⁶ Ezzel Székelyudvarhelyen is kezdetét vette a világi színjátszás. A kuratóri gyűlés határozata szerint „A Pallérozottabb Nemzetek példáját követni igyekeztvén, hogy kortsosodni kezdett anyanyelvünk jobban is kimíveltessék s az ifjúság is elevenséget, bátorságot szerezhessen magának, meghatározottatott, hogy minden esztendőben kétszer, a Canicula végén s a Diligentia kezdetén az eddig való mód szerint Játékok tartassanak.”⁶⁷ Ezek a magyar nyelvű, világi jellegű színdarabok már nem csupán a diákság soraiból toborozták közönségüket, hanem a kollégium falain kívülről, a város polgárai közül is. Ennek során a kollégium hosszú évtizedekre kultúráközvetítővé válik a város számára, melynek lakóit ott találjuk a diákság által szervezett táncos multságokon, irodalmi- és zenei előadásokon, tornaversenyeken.

Nem tévedünk, amikor az udvarhelyi református kollégiumnak az erdélyi magyar művelődési életben betöltött szerepét keresve, azt elsősorban a falusi iskolamesterek és papok képzésében határozzuk meg. Igaz ugyan, hogy az udvarhelyi kollégiumból is sokan mentek akadémiára, főiskolai tanulmányokra, de diákjainak zöme Udvarhely és Háromszék iskoláiban és gyülekezeteinek lelkipásztoraiként helyezkedtek el. Mindkét munkakör megkívánta az ének és zenei alapismeretek elsajátítását. Az udvarhelyi kollégiumban már kezdettől fogva jelentős szerepet játszott az oktatásban az ének-, majd a zenetanítás. 1753-ból már énekkar működéséről tudunk, Backamadarasi Kis Gergely pedig négyszólamú kórust szervezett. Ugyancsak Kis Gergely rektorsága idején engedélyezték a hangszerek használatát.⁶⁸ Az éneklés és orgonálás fellendítése érdekében 1824 májusában a professzorátus két diákot küldött Segesvárra tanulni, hogy onnan visszatérve orgonát és „Fúvó Musikát” oktassanak a diákoknak.⁶⁹ Ennek eredményeként 1826-ban az ifjúság és a kollégium költségén hangszereket vásároltak és felállították az első „Musikális harmonia”-t, majd 1847-ben a második „hangászkar”. Ez utóbbinak a feladatát az utánpótlás nevelésben határozták meg, hogy a „kiévíüldő hangászok helyébe, az első hangászkarba rögtön beléphessenek.”⁷⁰

A Főkonzisztórium 1836. évi 38. számú rendeletében a tudományos művelődés egyik eszközét az olvasásban határozta meg. Egyúttal meghagyta, hogy a jó könyvek olvasása a tanuló ifjúságtól el ne zárattassék, hanem „ártatlan, jó célra nyitassék mindenik Fő Oskolában a Könyvtár mellett egy Olvasó Szoba, hol az olvasás illő csendességgel a könyvtárra felügyelő Professor felvigyázása alatt továbbra is folytathasson.”⁷¹ Ugyanakkor a Főkonzisztórium – minden bizonnyal államhatósági nyomásra – beszüntette az 1833-tól fennálló kollégiumi olvasótársaságot, „mint olyan alakban létező” együletet, amelynek „rendes gyűlések tarthatása, sőt jegyzőkönyvvitele volna.” A társaság megalakulását az iskolai tanács engedélyezte, de csak tanári vezetés és ellenőrzés alatt, amit mindvégig Sylveszter Dénes professzor látott el. A társaság az ifjúság önképzését, ismereteinek gyarapítását szolgálta. Ehhez szükségesnek tartották újságok és könyvek beszerzését a tagok önkéntes adományaiból. Az olvasótársaság jegyzőkönyveiből kiderül, hogy meghozatták Széchenyi és Kisfaludi Sándor munkáit, a Századunkat, az Aurorát stb. A társaság száznegyven tagjának többsége a jogi, bölcséleti és teológiai tanfolyamokról került ki, ahol a politikát és a jogot maga Sylveszter tanította. Így az ifjúság érdeklődését nem csak felkeltette és hatással volt a társaságba való belépésükre, ahol tevékenységüket támogatta és irányította, hanem az üléseken való jelenlétével Sylveszter Dénes professzor politikailag ellenőrizte is őket a konzisztórium utasításának megfelelően. Ezzel magyarázható, hogy az udvarhelyi kollégiumi olvasótársaságnak főként műveltségterjesztő szerepe lehetett, ugyanis politikai jellegű vitáktól a tanári ellenőrzés távol tartotta a tagokat.⁷² Másrészt az is igaz, hogy az olvasótársaság tagjai nem jutottak el az önálló irodalmi alkotásig, miként tették kolozsvári és nagyenyedi diáktársaik. Az udvarhelyi diákság önképzésének megszervezésére utaló következő adatunk 1844-ből való. A tanári kar ekkor „illő méltánnyal” hagyta jóvá az „Irodalmi és Szavaló Egylet” működését, olyan megszorítások mellett, hogy semmiféle politikai célzatú beszédet vagy irodalmi művet felsőbb utasításra „meg nem szenvedhet”.⁷³ Az egylet működésének első szakasza máig ismeretlen, hasonló névvel 1860 márciusában létesített újabb önképzőkört a kollégiumi ifjúság a szavalás és, a politikát leszámítva, bármilyen tárgykörben írt dolgozatok, értekezések által a fiatalság nevelésének-mű-

velésének és a magyar nyelv ápolásának céljával.⁷⁴ Az önképzőköri tevékenység keretében olyan jeles költők és írók bontogatták szárnyaikat mint Fülöp Áron, Benedek Elek stb.

A székelyudvarhelyi kollégium diáksága mindig bizonyosságot tett az iskola falai közt folyó nagyszerű nevelői munkáról: 1838-ban a „Pesti vízkár vallottak” számára pénzadományt ajánlottak fel; 1883-ban Arany János, 1893-ban Kossuth Lajos, 1896-ban Petőfi fehéregyházi szobrának, valamint Székelyudvarhely felett a Budvár hegyére tervezett millenniumi emlékmű elkészítését segítették gyűjtésükkel; az EMKE alapító-tagjai voltak.

JEGYZETEK

- ¹ Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Buk., 1993. 28. (A továbbiakban Hermann, 1993.)
- ² Kis Ferencz: *A székely-udvarhelyi ev. ref. Collegium történelme*. Székely-Udvarhelytt, 1873. 14.
- ³ Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1895. 61. (A továbbiakban Gönczi, 1895.)
- ⁴ Jakó Zsigmond: *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története*. In: Írás, könyv, értelmiség. Buk., 1977. 220.
- ⁵ Az udvarhelyi református kollégium diáknévsorára vonatkozóan lásd *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága. 1670–1871*. Bevezetővel közléteszi Albert Dávid. Fontes rerum scholasticum. VIII. Szeged, 2005. (A továbbiakban Albert, 2005.)
- ⁶ Albert Dávid: *Lapok az újjáéledt székelyudvarhelyi Református Kollégium történetéből*. In: Magiszter I (2003) 2. 100.
- ⁷ Az Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda. (A továbbiakban HmOL) A székelyudvarhelyi református kollégium anyaga. (A továbbiakban: SuRK) Leltári szám 137. A Székely Udvarhelyi ev. ref. Fő Oskolai Tanács Ítéleteinek Jegyzőkönyve. 1841–1857. Jelzet 98. 333. (A továbbiakban OTI)
- ⁸ Hermann, 1993. 44.
- ⁹ Albert, 2005. 12.
- ¹⁰ Cserei Mihály: *Erdély históriája. (1661–1711)*. Bp., 1983. 38.
- ¹¹ HmOL. SuRK. Diurnale Rectorale Protocollum. (A továbbiakban DRP) Jelzet 137/64. 107.
- ¹² Ua. 133.

- ¹³ Lásd Uo. Számadáskönyv 1815–1838. bejegyzéseit. Jelzet 137/81. Rft = „rénes” (rajnai) forint; Dr = dénár
- ¹⁴ Uo. Consistorium Levelei. 1808–1813. Jelzet 137/52. 81. (A továbbiakban ConsL)
- ¹⁵ Uo. Protocollum Objectorum Collegatum Concernentium. Anno 1807. Jelzet 137/71. 27–28. (A továbbiakban POCC)
- ¹⁶ Uo. Matricula. 1817–1824. Jelzet 137/83. 54.
- ¹⁷ Uo. A Rector Professzor Napló Jegyző Könyve. Jelzet 137/104. 54.
- ¹⁸ Lásd Uo. Székel Udvarhelyi Ref. N. Collégium Inventáriuma-t. Jelzet 137/73.
- ¹⁹ Uo. POCC. 223.
- ²⁰ Uo. Protocollum Scholae Orthodoxae Udvarhelyianae. 1808–1815. Jelzet 137/ 57. 3–4. (A továbbiakban PSOU)
- ²¹ Uo. A székeludvarhelyi ev. ref. iskolatanács jegyzőkönyve. 1877–1896. Jelzet 137/187. 4.
- ²² Uo. Novum Protocollum Inferiores Classes. 1824–1830. Jelzet 137/85. 186–187, 351, 417. Vö: Gönczi, 1895. 101–109.
- ²³ Uo. Pedagogarchai Jegyzőkönyv. 1835–1843. Jelzet 137/87. 118–119. (A továbbiakban PJkv.)
- ²⁴ Uo. PSOU. 4.
- ²⁵ Uo. POCC. 181.
- ²⁶ Uo. Domesticum Consistorium Protocollum. Jelzet 137/65. 85. (A továbbiakban DCP)
- ²⁷ Uo. Protocollum Legum Transgressorum. 1815–1846. Jelzet 137/80. 293.
- ²⁸ Uo. Matricula. 54.
- ²⁹ Uo. DCP. 19.
- ³⁰ Uo. ConsL. 43.
- ³¹ Uo. POCC. 116–117.
- ³² Uo. Matricula. 310.
- ³³ Uo. POCC. 180.
- ³⁴ Ua. 212.
- ³⁵ Uo. Protocollum Sedis Scholasticae. 1830–1841. Jelzet 137/102. 507. (A továbbiakban PSS)
- ³⁶ Ua. 515.
- ³⁷ Uo. Professzori Gyűlések Jegyzőkönyve. 1841–1845, 1850–1852. Jelzet 137/ 95. 5. (A továbbiakban PGYJ)
- ³⁸ Uo. POCC. 172.
- ³⁹ Ua. 216.
- ⁴⁰ Gönczi, 1895. 129–141.

- ⁴¹ Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. Alapítványi Levéltár. 61. számú irat.
- ⁴² HmOL. SzuRK. DCP. 16.
- ⁴³ Ua. 117.
- ⁴⁴ Ua. 125.
- ⁴⁵ Uo. POCC. 144.
- ⁴⁶ Ua. 148–149.
- ⁴⁷ Ua. 202.
- ⁴⁸ Ua. 220.
- ⁴⁹ Uo. PGYJ. 11.
- ⁵⁰ Uo. ConsL. 71.
- ⁵¹ Uo. POCC. 30.
- ⁵² Ua. 130, 132.
- ⁵³ Uo. PSS. 515.
- ⁵⁴ Uo. PGYJ. 124.
- ⁵⁵ Uo. Az Udvarhelyi Reform. Collegium dolgairól való Protocolluma az Curatoratusnak ab anno 1804. Jelzet 137/67. 66. (A továbbiakban CPC)
- ⁵⁶ Ua. 87.
- ⁵⁷ Uo. POCC. 93.
- ⁵⁸ Uo. CPC. 87.
- ⁵⁹ Uo. PSS. 27.
- ⁶⁰ Uo. DCP. 85.
- ⁶¹ Uo. CPC. 86.
- ⁶² Uo. Protocollum Curatorale. 1821–1858. Jelzet 137/69. 47. (A továbbiakban PC)
- ⁶³ Uo. PJkv. 119.
- ⁶⁴ Uo. PSS. 70.
- ⁶⁵ Uo. Matricula. 18.
- ⁶⁶ Uo. DRP. 24.
- ⁶⁷ Uo. CPC. 88.
- ⁶⁸ Hermann, 1993. 63.
- ⁶⁹ HmOL. SzuRK. POCC. 179, 189.
- ⁷⁰ Uo. OTI. 345.
- ⁷¹ Uo. PC. 201.
- ⁷² Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Buk., 1983. 123–124.
- ⁷³ HmOL. SzuRK. PGYJ. 75.
- ⁷⁴ Uo. Az Irodalmi és Szavalati Egylet jegyzőkönyve. 1860–1868. Jelzet 137/116. 3.

OLÁH SÁNDOR

Harc az anyagi javakért egy XVIII. századi falusi családban

Történeti forrásaink csak ritkán világítanak rá múltunk olyan láthatatlan struktúráira, mint a kis helyi (falusi, városi) társadalmak személyközi viszonyainak összetett szövedéke, a hétköznapiak valóságát konstruáló egyéni gondolkodásmód, amelyen az egyéni és kollektív viselkedésformák, a családi stratégiák, a társadalmi szabályok működése, működtetése alapultak. E struktúrák megismerése és megértése a múltbeli társadalmi valóság konstruálásához vezető stratégiák eszköze.

Írásunk alapját egy az 1730-as évek elején zajló családi konfliktus megoldási kísérletéről fennmaradt dokumentum képezi. Elemzése által a javak tulajdonlásához kapcsolódó társadalmi szabályok használatát, a gyakorlatban lévő magatartás- és gondolkodásmódokat próbáljuk értelmezni, egy olyan sajátos helyzetben, amikor az anyagi javak – földek, állatok, munkaeszközök, alapélelmiszerek – tulajdonlási jogosultságai egy falusi család két nemzedékén belül a személyközi viszonyok változásainak függvényében alakultak.

Forrásunk¹ egy idős, özvegy férfi, a homoródalmási Orbán János, és két fia – András és Ferenc – sikertelen együttélési próbálkozásai idején közössé tett vagyoni, tulajdoni viszonyok elkülönítésének, újraelosztásának kísérletéről tudósít. Esetünkben nélkülöznünk kell a kontextusra vonatkozó számos ismeretet. Az Orbán család a szabadrendűek közé tartozott. Az apa „iffiu legénségében” zálogos szántóföldeket és kaszálókat váltott ki a „szolgálatyában” szerzett pénzzel. Fiai családos embe-
rek. Történetünk időpontja előtt évekkel korábban már volt egy vagyonmegosztás, amikor az apa idősebb fiával, Ferencel az „ős funduson” osztozott.

Orbán János – feltehetően felesége halála után – először Ferenc fia családjával élt közös háztartásban, együtt gazdálkodtak (nem tudjuk mennyi időt), majd András fiával állott „egy kenyérre” vagyis közös

háztartásba. Később bizonyos háromszéki szolgálati idő után, az itt szerzett keresményét és más ingóságait „közre eresztve” újra Ferenchez költözött. Néhány év múlva, mikor már a közösen nevelt állatokban is „szaporodás” volt, az újjólag önálló háztartásba költöző apa elégedetlen volt az újrendezett birtoklási és tulajdoni viszonyokkal. Így 1731 szeptemberében az udvarhelyszéki alkirálybíróhoz fordult igazságaért. Célja a saját tulajdonának vélt földjei, állatai, élelmiszerkészletei, munkaeszközei fölötti rendelkezési jogainak idősebb fiától való visszaszerzése volt. Az alkirálybíró – az ilyen esetekben szokásos joggyakorlat szerint – az apa és fia közti konfliktus megoldását négy, a faluban lakó „nemes személy”-re, a fogott közbírákra bízta. A két alkalommal – 1731. szeptember 14-én és 1732. január 14-én – történt szembesítésekről, egyeztetésekről, mérlegelésekről és a vitás kérdésekben hozott döntésekről az alábbi beszámolólevél kelt:

Mű nemes udvarhely Széki Homoródalmási Nagjob Gothárt István, Orbán Sigmond, Kisseb Kenyeres János es Mihály Ferencz minyájan nemes személyek

Jelentyük ez mű jelen való Levelünknek rendiben quod in hoc anno presenti 1731 die 14 Septembris Hozá mű nekünk fenn megirt Szeki es falubeli Orbán János, Vice Király Biro Tkt. Ns. Török Menyhárt Úr eo kglme pecsetit, melybenis eo kglme parancsol mű nekünk hogj mű elmennénk es Orbán János Ur es fia Orbán Ferencz közöt valo Controversiakot törvény szerint eligazítanók

Mű ezért engedelmeskedvén az Király Biró Ur eo kglme parantso-lattyának Anno et die ut supra el mentünk fen megh irt Székben es Faluban az Bencze János Ur primipilus házához, es legh elsőbbenis Orbán János es Ferencz Uramek kezét adván mindketten mű nekünk huszon öt forintokig le köték magokat, hogj az kicsodás törvényt mű jo lelkiismeretünk szerint teszünk azon eo kglmk megh nyugosznak, es azon törvényt edgjik is nem háborította, ha penigh valamelyik háborítani akarná es azon törvénynek nem engedne primum et ante omnia az huszon öt forint vinculumot le tenni tartozzek.

Mely kéz be adások után eo kglmek az eo kglmk propositiojokra es Resolutiojokra jo lelkünk ismereti szerint töttünk ilyen Deliberatumokat

Primo kevana Orbán János magának hogj az ős fundus elsőbenis oszolja meg maga es Orbán Ferencz között, melyre Orbán Ferencz contendal es azt mondja hogj ennek előtte Arbitrative megh osztották volt mind az ős fundust es épületeket azért többször osztásra nem tartozik bocsátani.

Deliberatum: Azt mit megosztottak volt ennek előtte Arbitrative, mü azt semmi részében nem invalidaljuk

2-do kevana Orbán János hogj nehaj feleségének hazol hozott s egjeb egjet mási is neki ki adasék melyre Orbán Ferencz azt felelé hogj ebben egjszer osztás volt s többször nem tartozom osztzni

Deliberatum: Ebben is tartsák magokat az régi Deliberátumhoz

3-tio Kéváná Orbán János hogj az mind ennek előtte még Orbán Ferenczel laktában az Orbán Ferencz része marháit el hajtotta volt Fő Király Biró Néhai Tkts Korda Sigmond Ur, annak utánna Orbán János az maga része marhákat oszlásra bocsátta volt Ferencz fiával.

Kéváná azért Orbán János azokat a marhákat állicsa ki Orbán Ferencz neki, melyre Orbán Ferencz azt felelé: akkor osztogatlanok voltunk kárt hasznot egj aránt vallottunk, nem is ugy attuk azokat az marhákat oda hogj csak az enyim ment volna el hanem az alávalóját válogattuk ki, ha részem nem volt benne akkor ne adtad volna ki.

Deliberátum: mint hogj osztogatlanok voltak kárt edgjüt vallottak s hasznot is edgjüt találtak nem tartozik azon rész marhából az Orbán János részit Suppleálni.

4-ro Holmi vas eszközök osztása lévén difficultásban közöttük az melyeket Orbán Ferencz neveltelettségiben szerzet Orbán János azokat az régi Deliberátum szerint értettük Orbán János Constal penigh egj kalán [olvashatatlan – O.S.] És három vaskarikát az Orbán János maga vasából Tsináltatták de Ferenczel közből fizették meg

íteltük hogj Orbán János az csináltatásnak két részit fordicsa Orbán Ferencznek és feleségének, s az eszközök maradjanak Orbán Jánosé.

5-to Egj darab szántó földet Sz. Márton felé fordulóban az Orbán Szilvájoknál Orbán Ferencz el cserélt melyetis Orbán János állittya hogj akarattya nélkül cserélt el es osztatlan is volt, kévannja ezért magának abból a földből való részét vagj az meljet cserélt abból, vagj az el cseréltért illendőt, melyről Orbán Ferencz azt mondja hogj azon el

cserélt föld neki különösön osztott föld volt s nem tartozik az cserélt földből részt adni mivel különösön magáé. Orbán János penigh Contentdal hogj nem különös földé volt Orbán Ferencznek hanem osztatlan közös föld.

Deliberatum: bizonyítsanak mind az ketten az földnek mivoltáról közös avagi különös

Ezt Orbán Ferencz biznyságával megh állította hogj Orbán Ferencznek jutott földé volt

6-to Kéváná Orbán János, hogj mikor az fiánul Orbán Andrásnul visza ment Orbán Ferenczni, akkor vitt magával hét köből búzát s egy vékát az melyet is vett volt Kaczán egj ökörrrel olljannal az ki neki osztás szerint jutott volt es ugjan Szalmájában termett 30 kalongja buzája az melyet Orbán Andrással edgjüt szántottak vettek volt azt is Orbán Ferenczni vitte, mely megnevezett buzák az Orbán Ferencz házánál mind el költek, eo maga Orbán János Ur egjedül volt, ette s Orbán Ferencz penigh negjedmagával. Kéváná Orbán János hogj azon buzákat Orbán Ferencz refundálja neki. Melyre azt felele Orbán Ferencz akkor egj kenyéren voltunk mikor el költ, ami elkölt az el költ....

Melyre Orbán János azt mondja nem egjüt voltunk mikor szántottuk az hét köblöt s egy vékát penigh az magam tulajdon marhámmal vettem, akor nem egj kenyéren voltam veled.

Deliberátum: Hütivel bizonyítsa megh Orbán János, hogj mikor Orbán Ferenczni ment lakni attól fogva aratásigh mennyi kelhetett el kenyérére es réssze szerint való házi szükségire azon megh nevezett búzákból az mi attol megh marad refundálja Orbán Ferencz Orbán Jánosnak

7-mo Holmi marhák végett is lévén vetélkedések ugj mint négy Tulkok melyért edjiket Orbán János lábán vitte Orbán Andrásnul Orbán Ferenczni hármat vette nagjobbára maga pénzivel melj pénzek között az mint referálják volt Ferencznek is két forintya es ugjan Orbán Jánosnak Feleségének Szoknyája árra flo 2. Az melj is Orbán Jánosnak maratt volt Felesegetől, mely két forintok is benne lévén a tulkok árrába

Kéváná Orbán János hogj azon tulkok néki lábán jöjjenek vissza meljre Orbán Ferencz azt felelé, nem tartozom vissza adni mert megh osztottuk egjszer, másként egjüt tartottuk s neveltük s egjüt portzióztuk.

Deliberatum: mint hogj megh osztották volt s egjütt nevelték, az Orbán János tulajdon két forintját ugj mint az szoknya árrát fordicsa megh Orbán Ferencz Orbán Jánosnak – az tulkok maradjanak megh az szerint az mint osztották

8-ro Váltott volt Orbán János Iffiu legénségében 2 darab Szántó földet és két darab Széna füvet Szolgálatyával melyből is kíváná hogj élteig az eo kezénél megh maradjanak az Fiainak azon földekben és Széna füvekben ne adjon

melyre Orbán Ferencz azt felelé: azok Anyai Jóságok ha váltottad magad vetted el s tartoztál velle hogj ki váltcs

Deliberátum: Bizonyicsa megh Orbán János hűtivel vagj bizonságával hogj nem maga vette el azokat azokat a földeket zállagban s az fiai nem létekben vagj neveletlenségekben váltotta megh, az fiai azon pénzeket tartozzanak részek szerint le tenni s az földeket úgy oszthatyák fel... ..Orbán Jánosnak élteigh az kezénél marad. Melyen Orbán János előttiünk megh is esküvék.

Item in Anno 1732 die 14 January ujjolagh elmentünk mi fent megh irt Birák es veliünk edgjiüt Arbitralt Szabo Péter, Szabó Mihály és Varga János ugjan Almási Bekes István házához, holotis az fenn maratt difficul-tásokat Orbán János és Ferencz között Arbitrative el igazítottuk törvé-nyesen ez szerint:

Mint hogj Orbán János most justealja hogj mindeneket közre eresztett mikor Orbán Ferenczni vissza ment Orbán Andrásnul, melyre nézve az hatodik punctumot Resultaltuk az Szerint. Delibertátum:

Az mi el költ el költ az, mivel egj kenjéren voltak

9. Litigalodvan hol mi szaporodás marhák iránt hogj Orbán János Orbán Ferencznit létiben az kik Szaporottak azokból való résszit Orbán Ferencz fizesse ki ugj mint lóféle, sertés borjú és malac 4: Orbán Ferencz arra azt felelé hogj mikor megh osztottunk el vittél két ökröt az is szaporodás volt.

Deliberátum: Mikor elment Orbán János Orbán Ferencznül, mint hogj egj kenyérre állottak volt, ha akkor el nem vitte harmad részét az marhákból most tartozzék Orbán Ferencz harmad részigh Supplealni minden féle marhából

*Az mit Háromszéken keresett Orbán Ferencz az mit egjüt laktokban el
költöttek az el költ, ha penigh valami maradot Orbán János el menetele
után azzal Orbán Ferencz verificaljon hűtivel s abbol adgja ki Orbán
Jánosnak a harmad részt*

*Az mely osztott es osztatlan földek vadnak Gál hegje felé és a Lok felé,
az melyek nem igazságosan oszlottak azok oszoljanak ujjólag, ugj az
osztatlanok is.*

*Az Kő alatt való Szénafű az Orbán András részsze maradjon megh
maganal, az Orbán János és Ferencz részsze penigh az mint ketté
szakasztatott volt az szerint birják Orbán János és Ferencz váltagoslag
az Orbán János élteigh, holta után Orbán András és Ferencz osszák fel
az Apjok részszét.*

*Az Kő alatt valo Almafának aszaltatását keresse Orbán János in pro
Competentis mű birsagot senkire nem ítélhetünk*

*Mely fenn meg irt dolgok mű előttünk ez szerint menvén végbe mű is
ezeket irtuk meg*

Fide nostra mediante

Mihály Ferencz mp

Küsseb Kenjeres János

Nagjob Gothárt István

N. Orbán Sigmond

Varga János

Értelmezés

Forrásunk alapján kérdéseket fogalmazhatunk meg „arra a történelmi-társadalmi valóságra vonatkozóan, amelyből a forrás ered”.²

A továbbiakban, forrásunk interpretációs dimenziójára figyelve, az a kérdésünk, hogy mit tudunk meg a fenti levélből a XVIII. század eleji székely falusi társadalom gondolkodás- és viselkedésmódjáról. Ez a módszertani kiindulópont részben kényszer is: forrásunk élesen egy (vagy több) családi összecsapás következményeit világítja meg, de ma már kifürkészhetetlenül homályban marad az akkori életvilág számos olyan vonatkozása, ténye, amely az esemény szoros kontextusát képezte. Forrásunk sok tekintetben bizonytalanságba hagy minket. Nem tudjuk

meg, milyen okok lehettek, amelyek a feszültségeket addig fokozták a személyközi viszonyokban, hogy apa és fia a gazdasági szövetséget felmondták. Milyen zavaró tényezők jöttek közbe – viszályok, érdekelentétek –, amelynek meghatározó szerepük volt a vagyonszövetség felmondásában, a javak újraelosztásában? Melyek voltak azok a társadalmi, természeti, gazdasági viszonyok, amelyekben a gazdasági tranzakciók bonyolódtak? A helyi nemes személyeket az alkirálybíró pecsétese levele hatalmazza fel a döntések, ítéletek hozatalára. Forrásunkból nem derül ki, hogy nevesített személyekről volt-e szó, vagy talán a panaszos fél, Orbán János választotta őket és kérte fel bíraskodásra.

A konfliktusban álló apa és fia valamint a közbírák semleges helyszínen, egy primipilus házában találkoztak. A felek a bírák előtt – határozataik elismerésére – jelentős összegű biztosítékot vállaltak, amit kézbeadással pecsételt meg. A kézbeadás (kézfogás a bírakkal) hasonló konfliktusos helyzetekben kötelező, fontos jelentőségű gesztus volt. A felek ezáltal ismerték el, hogy elfogadják a bírák személyét és a későbbiekben kötelező érvényűnek tekintik a vitatott kérdésekben hozott ítéleteket. A második alkalomkor, 1732. január 14-én „a fenn maradt difficultások” eligazítására az első alkalommal jelenlévő bírákhoz újabb három nemes személy csatlakozott. Forrásunkból nem tudjuk meg, hogy ki és milyen megfontolásokból hívott újabb három bírát.

A közössé tett családi vagyon újraelosztásában érvényesülő elvek, megfontolások mögötti gondolkodásmódot értelmezve megállapítható, hogy a javak egyenértékének megállapításában, a jogosultságok újrarendezésénél néhány szabály érvényesült.

1. Ha a vitatott tulajdonjogi kérdésben már született egy döntés egy előző vagyonmegosztáskor, azt a bírák a felek újabb elégedetlenségei ellenére, továbbra is érvényesnek tekintették.

2. A tulajdoni, vagy használati jogosultságok megállapításánál alapvető fontosságú volt, hogy a javak előállításának, vásárlásának időszakában a felek önállóan gazdálkodtak, vagy „osztatlanok” voltak, vagyis vagyonszövetségben éltek: együtt dolgoztak, fogyasztottak, javaikban „kárt együtt vallottak, hasznát is együtt találták”.

3. A vagyonszövetség kölcsönösségei – például közös gazdasági cselekvések – sorozatát jelentette. E kölcsönösségek utólag, a személyközi

viszonyok átalakulásával, olyan gazdasági tranzakcióknak minősültek, amelyekben a bírának *egyenértékűségeket és az ebből következő jogoutsultságokat* kellett megállapítani. Például a búza, a szegényes, rossz termesztési feltételek között, ritka javak kategóriájába tartozó alapélelmiszer, Orbán János fiával közös háztartásba vitt saját szerzeménye: tulajdon marhájával vásárolta, és más részét a kisebbik fiával közösen termesztették. A közösség tett élelmiszer elosztásában első alkalommal a fogyasztás mértéke volt az elosztás alapelve. A kenyeret együtt használták: míg az apa „egjedül volt, ette”, addig a fia családjával, negyedmagával fogyasztotta, ezért a bírák úgy döntöttek először, hogy a következő aratásig elfogyasztott mennyiséget levonva az apa által termelt és vásárolt mennyiségből, a fennmaradó részt a fiú köteles visszaadni az apjának. Ebben a felek feltehetően nem tudtak megegyezni: a második alkalommal ezt a döntést módosították.

A vagyonközösség közös fogyasztást is jelentett, a fiú, bár családjával többet fogyasztott, a bírák úgy döntöttek nem tartozik visszaadni a fogyasztási többletet az apjának. Míg első alkalommal az egyéni fogyasztás mértéke került mérlegelésre, a végső döntésben ezt mellőzték: ami „el költ el költ”, semmivé lett, nem lehet tárgya az újraelosztásnak.

4. A feleségnek/menynek is része volt a vagyonközösségben közösen szerzett javak elosztásánál.

Az előbbi példával ellentétben, a közös gazdálkodás alatt az állatállományban képződött gyarapodást három részre osztották: egy rész illette a harmadik munkaképes családtagot, Orbán János menyét is. Ebben az esetben, az elosztásban a befektetett munka értéke volt a döntő.

A vagyonközösség megszüntetésében a földek újraelosztása is fontos volt, hisz a termőföldhöz az alapvető anyagi szükségletek kielégítése kötődött. A kaszálók előző megosztása érvénybe maradt, de külön elbírálás alá esett a szerzemény föld: a személyes pénzkeresettel, a családalapítás előtt, vagy a gyermekek kiskorúságának idején szerzett föld. A kiváltott zálogos föld az apa saját szerzeménye, fiai csak halála után vehették használatba.

Összefoglalva: forrásunk a társadalmi viszonyok és anyagi körülmények egymásra hatásának egy sajátos, családon belüli esetéről tudósít. A vérségi összetartozás rövid időszakokra gazdasági szövetséget is jelentett

a két nemzedék között, de ez az együttműködés valami okból többször is megszakadt. Kétségtelen, hogy az idős, egyedül önálló életet választó Orbán Jánosnak a személyes anyagi biztonság megerősítése a célja, ugyanezt szeretné családosa fia is. A kölcsönösség felmondásával a szolidaritásra és együttműködésre alapozott tranzakciók eredményét kell szétválasztani. De ebben a felek nem jutnak egyességre, külső szabályozó tényezőre van szükségük.

JEGYZETEK

- ¹ A dokumentum – jelzet nélkül – a homoródalmási (Hargita megye, Románia) Unitárius Egyházközség irattárában található.
- ² Hans Medick: „*Misszionáriusok a csónakban?*” *Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben*. In: *Misszionáriusok a csónakban*. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Bp., 1988. 90.

KOLUMBÁN ZSUZSÁNNÁ

Nemi bűncselekmények a XIX. században

A XIX. században a társadalom alapintézménye a törvényes előírásoknak megfelelően lezajlott házasság útján létrehozott család volt. Ebben az erkölcsi alapokon nyugvó kötelékben a társadalom a földi biztonság létrehozásának egyedüli formáját, az egyház a hívek szaporításának elsődleges eszközét látta. Következésképpen a család a társadalomban betöltött sokoldalú szerepe által – a gyereknevelés és nevelés, a rend és erkölcs fenntartása, a nemi élet törvényesítése, az anyagi életkörülmények biztosítása és a szerzett javak öröklésének rendezése – mindenkor az egyházi és világi hatalom figyelmének középpontjában és ellenőrzése alatt állt. A cél a család intézménye ellen irányuló bűncselekmények meggátolása, a társadalmi szabályok ellen vétők megbüntetése volt.

Természetesen a társadalom önszabályzó-, az egyházi és világi fórumok büntető mechanizmusa ellenére mindig léteztek olyan személyek, akik nem tudtak megfelelni a társadalom által támasztott elvárásoknak. A házasság szerepéből kiindulva, a család intézményét veszélyeztető legsúlyosabb bűnöknek a szexuális élethez kapcsolódóak számítottak. A nemi bűncselekmények ma ismert körének kialakulása évszázadokon át tartó folyamatban zajlott, amint ezt az említett bűnkategóriának a büntető jogszabályokban való felbukkanása jelzi. A szexuális bűncselekmények köre alig változott, azonban, a társadalom erkölcsi viszonyainak, a közfelfogásnak megfelelően, a hangsúly különböző magatartásformákra esett. Tanulmányunkban elsősorban a szexuális bűncselekmények két kategóriájával, a paráznességgel és vadházassággal kívánunk foglalkozni. Kutatásunk időben a XIX. századra, térben pedig az Udvarhelyi Református Egyházmegyét alkotó településekre terjed ki. Az elemzésünkhöz szükséges adatokat főként az Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltárában található vizitációs jegyzőkönyvek, parciális zsinati jegyzőkönyvek, a házassági törvénytörvény iratai valamint az egyházi anyakönyvek szolgáltatják.

A paráznaság a természet rendje szerinti, tehát férfinak nőszeméllyel történő, de házassági köteléken kívüli, tilos testi kapcsolatát jelentette. A paráznaságnak két típusát különböztetném meg: az egyszerű paráználkodást illetve a nő paráznaságot. Az egyszerű paráználkodás bűnét tovább tipizálhatjuk aszerint, hogy milyen személyek közt jött létre a kapcsolat: a hajadonok vétke megszeplősítésnek, a feslett életű nőszemélyeké bujálkodásnak minősült. Ha a vétkező személyek rokonsági kapcsolatban álltak egymással vérfertőzésről, ha erőszaktevélet történt erőszakos paráználkodásról beszélünk. A nő paráznaság (adulterium) a törvényes házassági kötelék megsértését, házasságtörést jelentett, tehát ebben az esetben a tilos testi kapcsolat más bűncselekménnyel is párosult.

A tiltott testi kapcsolatok előfordulását számos helyzet befolyásolhatta. Itt megemlíthetjük például a népi élet társas, szórakoztató, munkás egybegyülekezéseit, a kalákákat, vásárokat, sátoros ünnepeket, amelyeket 1727-ben Udvarhelyszéken a fajtalan, buja élet alkalmainak minősítettek.¹ Visszavezethetjük a házastárs folytonos távollétéhez, ami adódhatott szolgálásból, katonai szolgálatból vagy a mesterségéből (pl. kereskedés), de egyes személyek kicsapongó természetéhez is. Állandó bajforrást jelentettek a városi bordélyházak. A források által tükrözött tény, hogy a katonaság jelenléte a paráználkodók számának növekedését okozta, hiszen a más szokásokkal élő, idegen ember jelenléte, az egyenruha változatosságot ajánlott a kicsapongóbb hajadonoknak, asszonyoknak. Példaként említhetjük, hogy 1850-ben a parciális zsinat ülnökei nőszemély paráznasága okán összesen 11 válást mondtak ki, melyek közül 6 esetben katonákkal elkövetett bűncselekmény képezte az alapját.²

A szexuális élethez kapcsolódó bűnök második, súlyosabb kategóriája a vadházasság tulajdonképpen két fél törvénytelen, tehát a világi és egyházi hatóságok által el nem fogadott módon való együttélését jelentette, amely mind lelki, mind testi kapcsolatot feltételezett, valamint egy közös gazdaság fenntartását. Egy ma már megszokott, mindennaposá vált kapcsolattípusról van szó, amellyel a kutatott században jóval ritkábban találkozhatunk.

A vadházasságnak ugyancsak két típusát különböztethetjük meg. Vadházasságnak minősül először is a már házassági kapcsolatban élő személyek vagy személy törvénytelen kapcsolata, anélkül, hogy esküjét törvé-

nyes módon felbontaná. Ugyancsak vadházasság a szabad személyek együttélése házassági eskü letétele nélkül. A lényeg tulajdonképpen ugyanaz: a kapcsolat törvénytelenége, mégis el kell választanunk őket egymástól, hiszen első formája a házasságtörés bűnét is magába foglalja.

A vadházasságok létrejöttéhez számos dolog hozzájárulhatott. A független személyek közötti vadházasság legtöbb esetben kiskorúsághoz vagy éppen korbeli előrehaladottsághoz, ritkább esetben gazdasági okokhoz, a szegénységhez köthető. Amint ismeretes a XIX. században egyházi és világi törvények szabályozták a házasulandók életkorát. Megemlíthetjük itt elsősorban a Geleji kánonok³ (69. kánon) előírását, amely a nők esetében a 14, a férfiak esetében a 18. életév betöltését határozta meg kritériumként a házasság megkötésére nézve. Az osztrák polgári törvénykönyv⁴, amely 1853. máj. 29-én került bevezetésre Erdély területén, a házasság megkötéséhez legideálisabb kornak a 18. évet tartja a férfiak, a 16. évet a nők esetében. A birodalom katonai érdekei azonban hamarosan megkövetelték az említett előírás módosítását, mivel elszaporodtak a fiatal korban kötött házasságok a szülők azon akaratából kifolyólag, hogy fiaikat a katonai szolgálat alól kivonják. Így az 1858. szept. 29-én bevezetett katonáskodásra vonatkozó rendelet⁵ tiltotta a 22 év alatti férfiak házasságát, hiszen 20 éves kortól kötelezővé vált a katonaság felállítása érdekében zajló sorshúzásokon való részvétel.

Mindezek mellett a házasulni óhajtó, még gazdasági önállósággal nem rendelkező lánynak, illetve az említett korhatáron aluli, gazdasági önállósággal nem rendelkező fiúnak a szülők beleegyezésére is szüksége volt a házasság megkötéséhez. Vadházasság okát képezhette a szegénység. A lakodalommal járó kiadások komoly nehézségeket okoztak egyes családok számára, ugyanakkor az anyagiak hiánya a törvényes elválást gátló tényezőként is jelentkezhetett. Tehát számos olyan helyzet alakulhatott ki, amely alapján a szülők, esetleg az egyházi vagy világi hatóságok megakadályozhatták a házasulni óhajtók terveit.

Tiltott volt a túl nagy korkülönbségű személyek összeházásítása is.⁶ A korban előrehaladottak közötti törvénytelen kapcsolat leginkább a társadalom által normálisnak, elfogadhatónak minősített viselkedésmodellhez kötődik. Egy adott kor meghaladása után a házasságot gazdasági érdekekből kötött kapcsolatnak minősítették. Az újránházasodás „végső

határa” a 45–50 év között mozgott. Az idősebbek házasságát általában a rokonok akadályozták meg, mivel sok esetben gazdasági érdekeiket sértette, az örökösödés „normális” lefolyását zavarta.

A református egyház nemi bűncselekményekkel szembeni álláspontját kiválóan jellemzik azok a szabályok, amelyek figyelembe vételével többek közt a házassági ügyekben döntési joggal bíró egyházi intézmények⁷ munkálataikat végezték. Itt elsősorban a Geleji Katona István által, az 1646. évi szatmári generális zsinat határozatai alapján összeállított kánonokat kell megemlítenünk, amelynek használatával mintegy 200 éven át működött az egyházmegyei bíróság.⁸ A házasság ügyével foglalkozó 66–74. kánonok szerint az összekötés, amelyet már kizárólag papok végezhetek, tilos azon személyek számára, akiket parciális vagy generális zsinat özvegyeségi vagy nőtleneségi kötelezettség alá helyezett, akik paráznaság vagy törvénytelen együttélés folytán becstelenné lettek. A házassági tilalom fennáll a vérrokonság és a sógorság harmadik és negyedik fokára is. A házasságtörés vagy nős paráznaság felbontja a házasságot, az ártatlan fél azonban csak akkor léphet házasságra, ha házastársát beperelte és megbüntette. A házasságtörő eltiltódik az újabb házasságtól, még abban az esetben sem köthet új házasságot volt házastársa életében, ha a világi bíróság nem ítélné őket halálra⁹. Ha valamilyen csalárd módon mégis új házasságra lépne a házasságtörő és házastársa tudta, hogy milyen ítélet alatt áll, ő is exkommunikáltatik, a házasságot megkötő lelkész pedig hivatalából letétetik. A megszökött, elveszett házastársra 4-5 évig kell várakozni, majd, ha a nyilvános kerestetés sem hoz eredményt, kimondható a válás.

Megfigyelhetjük tehát, hogy mind a paráznaság mind a törvénytelen együttélés házasságtörési ügy esetében a súlyosabb válóoknak minősült. A szexuális élethez kapcsolódó bűnök minden esetben maguk után vonták a vétkes becsületvesztését, legalábbis az eklézsia megkövetéséig, súlyosabb esetekben pedig akár a házasságkötéshez való jog korlátozását is. A vadházasság illetve törvénytelen házasság bűnére egyetlen kifejezés a „törvénytelen együttélés” utal. Ez a törvénytelen együttélés az egyháziak felfogása szerint csak ideiglenes lehetett, hiszen az egyházfegyelem célja minél hamarabb felismerni és azonnal felszámolni a hasonló kap-

csolatokat. A nemi bűncselekmények e két kategóriája így nem különül el egymástól.

A Geleji kánonjaiban előírtakat a XIX. század folyamán is figyelembe vették, a kálvini tanokban valamint a világi törvényhozásban pontosítottakkal együtt. A házassági ügyekben hozott ítéletek alapját azonban Bod Péter 1763-ban Szebenben kiadásra került *Synopsis iuris connubialis* (Házassági törvényrajz)¹⁰ alkotta. A Synopsisnak megfelelően a házasság „egy olyan alkalom, amelyre mennek a férfi és az asszony egymással magzat szaporítás és sors egyeztetés végett”. A házasságot a nyilvános mátkaság, eljegyzés előzte meg. Előfeltételei a szülők, illetve a házasságra lépők beleegyezése a kapcsolat létrejöttébe. A szülői beleegyezés elmaradása lehetetlenné tette a kiskorú, még nem önálló gyerekek házasságát, leginkább a lányokra lévén akadályozó hatással, hiszen „gazdasági önállósodásuk” legtöbb esetben csak a férjhezmenetel után következett be. A házasság tehát megegyezés, erőltetéstől mentes, önkéntes alapon létrejött nyilvános, tisztességes személyek közti kapcsolat.

Bod Péter szerint több formája is van a házasságnak, de csak egy igaz és törvényes, amely a szokott rendtartásokkal, a hazai és egyházi törvények szerint megy végbe és magával hozza a házasság minden egyes következtetéseit: a törvényes gyerekek születését, sorsközösséget, a házastársi tartozás megadását tehát a törvényes szexuális kapcsolatot stb. A házassági törvényrajz által említett házasságtípusok közül megemlíthetjük a természetes házasságot, amely egyetértésen alapul, a gyerekeket az apa magáénak ismeri, de a házasság maga törvényes rendtartás nélkül megy végbe. A természetes házasság tulajdonképpen a XVII. századig törvényes házasságnak minősült, akkortól vált ugyanis büntetetté a törvényes rendtartás szerint kötött házasság nélküli együttélés. A házasság más formája az alattomos házasság, amely a felek ismeretén alapszik, de titkon kötött, törvényes házassági rendtartás nélkül, csak a felek hűsége tartotta fenn. A képzelet szerinti házasságok, bár törvényes rendtartással kötődnek, semmissé válnak, amikor a házasság valamilyen akadálya (rokonság, házasságkor már létező betegség, szexuális tehetetlenség, meddőség stb.) kitudódik.¹¹

A házasságtörést is magában hordozó paráznasággal illetve vadházassággal a Geleji kánonokhoz hasonlóan a legbővebben a válókok tárgya-

lásakor találkozunk. A nemi bűnök e két formája a házasságtörés vétke által itt is egyetlen kategóriának minősül és a családbomlás első és legsúlyosabb okát képezi. A házasságtörés tehát minden házasságot elbont, feltéve, ha a házastárs parázna párját a vétekről tudva ágyába nem fogadja. Következésképpen az ártatlan fél új házasságra léphet, a hibás – ha élete megtartható – az ártatlan holtáig özvegygé lesz. Ha alattomosan házasságra lépik új párja is paráznává lesz, a gyülekezetből kizáródnak, az őket összeeskető lelkész pedig elveszti becsületét és állását.¹² Nem minősült azonban vétkesnek az erőszak vagy becsapás áldozatául esett személy.

Amint azt a fentebb említett szabályok is alátámasztják a református egyház szemében a család intézményét veszélyeztető bűnök közül a nemi élethez kapcsolódóak minősültek a legsúlyosabbaknak. Az egyház célja tehát a tiltott kapcsolatot gyakorlók megbüntetése, életüknek „ellehetetlenítése” volt akár azáltal is, hogy a környezetükben lakókat szorította „feljelentésükre”. A törvénytelen kapcsolatot gyakorlók fellelésének és megbüntetésének módjai elége célravezetők és szigorúak voltak: a különélő házastársakat, ha pl. hazaköltöztek szüleikhez, együttélésre kötelezték akár a világi hatóságok közbelépésének felhasználásával is; büntették a szabados viselkedésűeket, a paráznákat, a törvénytelen gyerekeknek életet adókat, azokat akik nem jelentették fel bűnös párjukat, akiket bűnössel való szövetkezésen fogtak; a törvénytelen születésű gyerekeket számon tartották, törvénytelen voltak bevezetődött az anyakönyvekbe.

A XIX. században, főként az 1848-ig terjedő időszakban a paráznák, a házasságtörők és a vadházasok büntetése is nyilvános, megszégyenítő jellegű volt. Itt elsősorban a teljes XIX. század folyamán általános használatban álló eklézsiakövetést¹³ kell megemlítenünk. Eklézsiakövetés alatt tulajdonképpen azt az eljárást értjük, melyben az egyház ellen vétő személy bocsánatot kért a gyülekezettől. Lényege abban állt, hogy a bűnös egy bizonyos periódus után (egy vagy több hét a bűn súlyosságának megfelelően), amíg csak a templom ajtajában tartózkodhatott az istentiszteletek alatt, egy vasárnapi istentisztelet alakalmával nyilvánosan megvallotta bűneit a gyülekezet előtt és bocsánatot kért. Ezen alkalmakkor a bocsánatot kérő személy megkülönböztető, általában fekete színű ruhában a templom egy bizonyos részében fekete színű széken ült

vagy az ún. eklézsiakövön állt. Helyenként fejére fekete fátylat terítettek vagy akár hamut is szórtak. Az istentisztelet végén a lelkész felsorolta bűneit, a vétkes pedig az eklézsia bocsánatát kérve feloldoztatott bűnei alól.

A bűn súlyosságától függően a vétkest az eklézsiakövetés mellett exkommunikálták, ligázták és tiszti büntetésre adták. Az exkommunikálást, a gyülekezetből való kizárást főként súlyos szexuális bűnök (házasságtörés) esetében alkalmazták. A bűn súlyosságától függően lehetett állandó vagy ideiglenes. Az exkommunikálást eklézsiakövetés zárta. A ligázás a bűnös házasságtól való eltiltását jelentette. Lehetett állandó vagy ideiglenes, egyetlen személyre vonatkozó vagy általános. Egy személyre szóló ligázást alkalmaztak vadházások, illetve egyetlen személlyel paráználkodók esetében. Általános ligába a buja személyek vettek. A ligázott személyt csak a püspök oldhatta fel, erre általában az ártalmatlan fél újraházasodását követően került sor. Állandó ligában maradtak viszont a visszaeső bűnösök.

A tiszti büntetésre való átadás tulajdonképpen testi büntetést jelentett, amelynek alkalmazásáról az egyház lemondott a XVIII. század végén. Természetesen már messze állunk a nős paráználk. Approbaták által előírt halállal való büntetésétől. A vétkesekkel szemben alkalmazott intézkedések célja a kapcsolatok törvényesítése, a párkapcsolatok valamint a születő gyerekek helyzetének tisztázása lett. Ezt a tényt támasztja alá egy 1885-beli válóperes határozat, amely szerint: „köteleztetve volt Boldizsár József, hogy törvénytelen nejét Zolti Annát magától eltávolítsa 30 napi fogság büntetés terhe alatt, azt azonban makacsul nem teljesítette, minek folytán hatósági ellenszegülésért ezennel 30 napi fogsággal büntetetik, amit a megye börtönében, vagyontalansága miatt közköltségen kiállani köteles. Zolti Anna azonnal illetékes községében Oláhfaluba eltoloncoltatik. Boldizsár József figyelmeztetik, hogy ha fogsága kiállása után 8 nap alatt törvényes feleségéhez vissza nem áll vagy válópert meg nem indít, újabban 30 napra el fog záratni”.¹⁴

Az egyházi iratokba sajnos nem találjuk pontosítva a század elején alkalmazott világi büntetések módját, azonban az alábbi példák alapján fogalmat alkothatunk, hogy mit is jelenthetett a tiszti büntetésre való átadás. 1802-ben egy vadházas özvegyasszony eklézsiát követett, de

mivel meg nem javult 25 korbácsütésre ítéltetett, párja pedig 25 pálca-csapásra. 1823-ban 6-12 korbácsütés és 6 óra árestom járt az egy „fattyat vetett” lányoknak, a 2 törvénytelen gyereket szülő viszont 12 korbács-ütést kapott stb.¹⁵

Logikus módon a paráznaság és vadházasság bűne mindkét nemhez kapcsolódik. Ennek ellenére meg kell jegyeznünk, hogy a nők által elkövetett bűn mindig súlyosabbnak minősült a férfiakénál. Ezt a tényt támasztja alá a nők szigorúbb büntetése: míg a házasságtörő nőre mind a négy fentebb említett büntetést kirótták, a férfiakra általában kettőt.¹⁶ A *Házassági törvényrajznak* megfelelően az egyszeri paráznaságot elkövető lány amellet, hogy eklézsiaát követett házasságakor bekötött fővel, a már férjnél lévő asszonyok módja szerint kellett az oltár elé járuljon.¹⁷ Mindemellett a parázna nőszemélyek a közösség szemében elvesztették becsületüket, az eklézsiaakövetés ellenére tanúvallomásukat valótlannak tartották. Társas népi összejövetelek alkalmával a megvetés jeleként a parázna asszonyok kontyát letépték. A megesett lányok hajukat azonnal fel kellett kössék,¹⁸ a lányok közösségéből kiutasítottak, a gyerek megszületéséig az asszonyok társaságát sem kereshették. A buja nőszemélyek haját levágták, a helységből kikergették.

A fentebb említett jelenséget kiválóan jellemzi Cserei Farkas *A magyar és székely asszonyok törvénye* munkájának *A testi vétkekben találtatott asszonyok büntetéséről* című fejezete, melyből az alábbi idézetet ragadtuk ki: „Eleitől fogva mindenkor kárhóztatta a Magyar Nemzet, és leg-utálatosabb vétkeknek tartotta a házasság törést, 's minthogy leginkább-is az Aszszonyi szemérmetességhez illik, hogy házasságbeli tisztaságát sérelem nélkül meg-tartsa, és Urán kívül más Férjfiat tsak gondolatban-is roszt végre ismerni ne kívánnyon, erre nézve büntetést-is keménebbet rendelt az ollyan Aszszony ellen, ki az ő Törvény szerént való Férjének tiszta Ágyát mássalvaló közösülés által meg-fertézteti, 's a' képpen a' házasságnak épségét meg-töri, meg-rontya.”¹⁹

A dolog nem helyi jellegű, magyarázata pedig rendkívül egyszerű, amint azt Eduard Fuchs *Az újkor erkölcstörténete* című munkájában igen lényegretörően kifejtette: „A monogámia célja mindenütt és minden időben a házasságelőtti szüzesség elvi megköveteléséhez vezetett. A gyakorlatban természetesen mindig csak a nővel szemben érvényesítet-

ték ezt a követelést. A nőben a férfi, mint első és legfőbb személyes tulajdonságot kívánta meg, hogy a nászéjszakán férje fizikailag érintetlennek találja. Csak a férjnek lehetett igénye a nő szüzességének élvezésére. Bármily ideologikusan bátyázzák is körül mindig ezt a nővel szemben támasztott követelést, mégis – mint már mondtuk – nem tükröződik benne semmi más, mint a monogámia anyagi főcélja: az örökösök legitimitása. Az a körülmény, hogy a vőlegény a menyasszonyt a nászéjszakán szűznek találja, az első garancia arra, hogy mint asszony is szűz lesz és hogy a gyermekek, melyek a házasságból származni fognak, a férj öleléseinek gyümölcsei.”²⁰ A nő tehát parázناسága által törvénytelen gyereket hozhatott a családba, aki alaptalanul a család fő vagyonának örökösévé vált.

1848-at követően azonban az egyházfegyelem terén egy új korszak vette kezdetét.²¹ A társadalmi mentalitás átalakulása, az erkölcsi normák lazulása újításokra készítette a református egyházat is. Az egyház által követett új irányzat, a vallási liberalizmus nagy hatással volt az egyházfegyelmre. Az új egyházi törvényeknek megfelelően a fegyelmezés elvesztette megszégyenítő, nyilvános jellegét, elterjedté vált a pénzbeli büntetés.²² Egyes nyilvános megszégyenítő büntetések ugyan fennmaradnak a gyakorlatban, de átalakult, szelídebb formában. Ilyen az eklézsiakövetés, amelyet már háznál mindössze két tanú jelenlétében is lehetett gyakorolni.²³ A ligázást már csak nagyon ritkán a visszaeső, telhetetlen kicsapongók esetében alkalmazzák. Ilyen például egy 1877-ben tárgyalt katonatiszttel megszököő nő esete, aki két törvénytelen gyereket szült, vagy egy 1882-ben tárgyalt férfi esete, aki annak ellenére, hogy 1880-ban eklézsiát követett vadházasságért és törvénytelen kapcsolatban való gyereknemzésért, tiltott kapcsolatát tovább folytatta anélkül, hogy házasságát felbontotta volna.²⁴

Határozottan érződik ugyanakkor a közösség nemi bűnökkel szembeni magatartásának megváltozása is. Egyes esetekben a vadházasság akár elfogadottá vált. 1894-ben a házassági törvényszék egy vadházasságban élő három gyerekes asszony esetét tárgyalta, akinek vadházasságát elfogadta, sőt helyesnek tartotta környezete, mivel új férjéhez hűséges volt és emellett jó háziasszony is. Mindez arra utalt környezete számára, hogy

a hiba nem benne, hanem egykori férjében volt, helyesen cselekedett tehát, amikor elhagyta.²⁵

A fentebb elemzett szigorú intézkedések ellenére paráznák, vadházasok mindig léteztek. Az egyházfegyelem korábbi időszakaiban, amikor még erőteljesen érvényesült a fegyelmező munka, lehetőséget adott a törvénytelen kapcsolatot választóknak a más, távolibb helységekre való távozás. Megemlíthetünk itt egy az 1661. évi udvarhelyi parciális zsinat által tárgyalt esetet, amikor is egy asszony idézte zsinat elé vadházasságba keveredett férjét. A férfi egy lányt szöktetett el, akivel gyereke is lett. Amikor törvényes felesége feljelentette megszökött a hatóságok elől és más helységbe újabb feleséget keresett.²⁶

A paráznák, házasságtörők, vadházasságok számának pontos felmérése lehetetlen, mivel nincsenek kellő források hozzá. A nemi bűnözés mértékére bizonyos szempontból következtethetünk az egyházi anyakönyvekbe bejegyzett törvénytelen gyerekek számából. A házasságtörőkkel a válóperes iratokról oldalain találkozhatunk, hiszen az egyik házastárs házasságon kívül folytatott kapcsolata a legtöbb esetben váláshoz vezetett. Ugyanakkor használhatjuk a vizitációs jegyzőkönyvek²⁷ által szolgáltatott adatokat, hiszen az egyházmegye vizitátorai évről évre megpróbálták felkutatni az erkölcsi normák megszegőit. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy a XIX. század az egyházfegyelem gyengülésének százada. A II. József-féle rendelet²⁸ által megtépázott egyházfegyelem, a reformkor, majd a 1848-as forradalom és szabadságharc csapásait követően teljesen eszközök nélkül maradt. A lakosság növekedése, az egyház és hívek közötti távolodás, a szigorú erkölcsök fellazulása lehetetlenné tették az egyházlátogatások szabályszerű lezajlását. A vizitációs jegyzőkönyvek így inkább anyagi dolgokról vallanak, mivel a társadalom önszabályzó mechanizmusa sem juttatta a törvény kezére a közérkölcms megszegőit. Pontosabban azt tapasztalhatjuk, hogy az emberek egyre inkább szemet hunynak embertársaik kihágásai fölött, főként abban az esetben, ha életvitelüket nem zaklatta. A deviáns személyek tehát folytathatták törvénytelen kapcsolatukat, anélkül, hogy vizitátorok elé való idéztetésüktől kellett volna tartaniuk.

A levéltári források által szolgáltatott információk korlátozott volta miatt az alábbi számadatokat inkább érdekességként, néhány általáno-

sabb következtetés levonása érdekében mintsem pontos statisztikai felmérés céljával közöljük.

*Nemi bűnözés által botrányt okozó személyek
a vizitációs jegyzőkönyvek alapján²⁹*

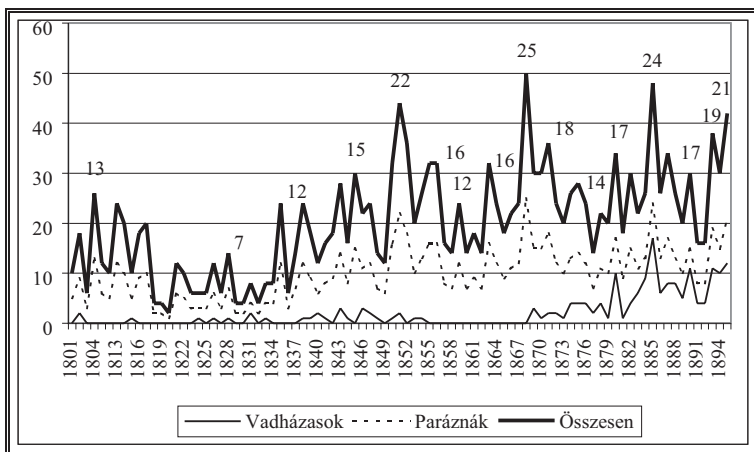
Év	Parázna			Törvénytelen gyerekeket nemzők, szülők			Vadház- ságban élők
	Férfiak	Nők	Párok	Férfiak	Nők	Párok	Párok
1800	3	3	2	2	2		1
1802	6	7	1	1	2		
1803		1	2	2	1		
1804	8	3			2	1	
1805	3	2	5	3	6	1	1
1807	7	6	1	3	1		
1808	1	3	3		2		1
1809	2	3			1	1	1
1810	5	3	3		1		1
1811	5	2	1	1	1		3
1829							
1838			2	1	1	2	
1841	2		1		3		3
1842	2		1		3		3
1843		3	5		2		4
1846		1	1			1	7
1852			6				5
1854	1		2				9
1859	2	1	13				1
1860	*	2	2				
1863	7	3	7				2
1865							7
1868		1	2				
1877							1

* paráznaként a szabadságos katonák adatai fel.

*Törvénytelen születések az egyházmegye
összesített anyakönyvei alapján³⁰*

Év	Születések	Törvénytelen gyerekek	A gyerekeknek életet adó családi állapota				Párok	
			Asszony	Özvegy	Hajadon	Elvált	Házassok ³¹	Ifjak
1833	845	41	21	1	19		1	1
1835	867	38	5	1	32			1
1836	952	51	8		43			2
1837	881	35	3	2	30			
1839	853	47	4		43	1	2	2
1840	876	44	1	3	40			4
1841	990	49	4	1	44		1	4
1843	1030	48	3	3	42		1	

*A házasságtörések számának alakulása
a XIX. század folyamán a valóperes iratok láttatásában³²*

A fentebbi adatokat valamint a tanulmány mellékletében elhelyezett táblázatot vizsgálva a nemi bűncselekmények terén két időszakot választhatunk el. A határt az 1848–1851 közötti rövid időszak képezi. Ezen elválasztást egyrészt a bűncselekmények számának nem túl erőteljes, de megfigyelhető növekedése indokolja. Másrészt viszont észrevehető egy a nemi bűncselekmények körén belüli változás: a vadházasságok számának főként az 1870-es évektől való növekedése.

Ez az időbeni felosztás tulajdonképpen megfelel a református egyházfegyelem korszakolásának. A század első felében még érvényesült az egyházfegyelem, ezt követően azonban az erdélyi református egyház keretében végrehajtott újítások sem tudták megállítani az egyház és társadalom közötti távolodást. Ennek ellenére a nemi bűncselekmények számának növekedését nem írhatjuk kizárólag a gyengülő egyházfegyelem rovására. A jelenség oka a XIX. századi politikai gazdasági, demográfiai stb. események, a nyugati országokból beszivárgó új eszmeáramlatok hatására átalakult társadalmi mentalitás, közösségi értékrendben keresendő.

A nős paráznasági és a vadházasságok valamint az ezekből adódó válások magas és egyre növekvő száma nagyban befolyásolta a református klérus hozzáállását az 1894. évi törvényekhez³³, amelyek a polgári házasság kötelezővé tételével egyszerre kivették az egyház kezéből a válóperek tárgyalásának jogát is. Az egyháziak tulajdonképpen reményekkel tele várták az 1894. évi törvényeket, a vadházasságok és válások számának csökkenésében bízva. Azonban amint kiderült ekkortól kezdett Magyarországon általában rohamosan növekedni a válások száma.³⁴

A problémák tehát megoldatlanok maradtak. Ezt a tényt támasztja alá az 1902-es tusnádi székely kongresszuson elhangzott Nagy Károly által tartott előadás is.³⁵ A református egyház kebelében tapasztalható problémák ugyanazok voltak, amelyek az 1861–1871-es új református egyházalkotmány bevezetésekor is asztalra kerültek. Pontosabban az egyház és hívek közötti kapcsolat szorosabbra vonásának szüksége, hiszen az egyház egyre inkább elveszítette az emberek feletti befolyását, anyagi gondok, és végül a vadházasságok számának rohamos növekedése. A kongresszuson meghatározott cél a vadházasságok törvényes házasságra való szorítása volt az egyháziak belmissziós tevékenysége által. De

ugyanakkor az egyház képviselői belátták és kihangsúlyozták, hogy a vadházasságokat teljesen megszüntetni nem lehet.

A számszerűsített adatokon túl a társadalom álláspontját vizsgálva a nemi vétkekkel és elkövetőjükkal szemben meg kell említenünk elsősorban azt, hogy mennyire nehéz lehetett másokat félrevezetve paráznaként vagy tiltott kapcsolatban élni. Amint az a tanúvallomásokból is kiderül a hagyományok szerint élő társadalom élesen figyelte minden tagját, nem rosszhiszeműségből, hanem az egymásért való felelősség érzése miatt. Nagyon gyakran találkozhatunk ezért a vallomásokban ilyen kijelentésekkel: „...észrevettem, hogy éjjel egyedül távozott a házból, utána mentem...”, „...láttam, hogy egy idegen ment be a szomszéd házába, utána mentem hát, hadd lássam mi történik...” stb. Többek közt ez a XIX. század elején még erőteljesen érvényesülő felelősség érzése tette sikeressé az egyházi vizitációkat is. A közösség a különélő házasságokat, paráznákat, törvénytelenül együtt élőket, a törvénytelen gyereket nemzőket, a megesett lányokat, asszonyokat feladta, büntetésük kirovását, véghezvitelét figyelemmel követte. A bűnhődés elmaradása esetében a közösséget tovább botránkoztatókat akár évente vizitátorok elé citálták.

A vizitációs jegyzőkönyvekből illetve a válóperes iratok közt fellelhető tanúvallomásokból szűrhetjük ki azt, hogy mit minősített a közösség a paráznaság első jeleinek:

- férjes nőt férje távollétében idegen férfi társaságában láttak
- egy feleség idegen férfit engedett házába
- férjes nő idegen férfi szekerére ült, tőle ajándékot fogadott el
- egy nő férje távollétében egyedül vagy idegen férfi társaságában bálba ment
- nős férfi túl gyakran utazott, főként városokba, felesége hiányában
- egy férj idegen nőnek ajándékot vett
- nős férfi idegen nő házában hált, saját házába idegen nőt engedett, idegen asszonyt bálba hívott
- nős férfi kocsmákban, mulatóhelyeken töltötte idejét stb.

Kijelenthetjük tehát, hogy a társadalom elvárásai szerint egy nős férfi számára kerülendő volt az idegen nővel való társalkodás, mulatás vagy a nem gazdasági célú utazás. Egy feleségnek pedig férje távollétében nem

volt tanácsos a házból hosszabb időre távozni, idegen emberekkel társalogni, mulatni vagy utazni:

„...Alperes tőlem, hites férjétől a feleségi adósságot hitetlenül megtagadta midőn az ajtót előttem bezárta, engemet bé nem bocsátott, hanem mikor kéredzkedtem be engemet illetlen szavakkal magától elküldött azt mondván menj el, nekem sem testemnek sem lelkemnek nem kellesz. [...] Másokkal gyanús társalkodást tartott az Alperes, nevezetesen csak egyedül lakván egy házban az alperes egy dályai molnár legényt magához járatott, ezzel együtt vacsorált. Nevezetesen többek közt megtudván én hogy ezen molnár legény, késő estve alperes feleségemnél vagyon becsületes emberekkel oda mentem az ajtót bezárva találtam, kéredztem bé, de bé nem bocsátott, az ajtót bérugtam és az alperest ketten a molnár legénnyel sötétben gyanús időben, csizmáját levetve találtuk, kit ott meg is kötöttem és osztán a mások közbenjárására bocsájtottam el...”³⁶

„...én az Alperest soha nem szerettem csak mások javallására vettem el.[...] Nagyon megcsalódtam mivel erkölcstelen természetű, aki hogy elmentem csakhamar máshoz adta magát, mással a setétben gyanúsan társalkodott amidőn egy személlyel összeölelkezve hosszan láttatott, annyira, hogy akik látták dolgukat azt mondták, hogy nem illik sötétbe oly móddal mulatozni s akkor is nehezen váltak el egymástól. [...] Egy alkalmatossággal sokan együtt lévén egy háznál estve azon személy színből inni való vizet kért, melyre az Alperes felszökött, a pitvarba kiszaladott, hogy annak a személynek inni adjon, aki azonnal utána futott. Oly sokáig mulattak ott künn, hogy nem egyszer, hanem többször ihatott volna, melyet én nem állhatván utána kimentem és azon gyanús személyt az Alperes feleségem hasán actuson kaptam, az Alperesről lehúztam és amennyire bírtam vele megvertem, amikor is a harisnyája az inába volt a szoknyája pedig a pitvar földén le terítve maradt. Az alperes akkor maga is megvallotta [...], hogy azon személy akkor lenyomta...”³⁷

„...alig húztuk két hétig együtt, mert amint ő mondja soha sem szerette, erővel kényszerítve jött hozzám mint magam is tapasztaltam. Női hűségét sem tartotta meg mert míg két hétig laktunk együtt már is a híd végére ment czégyeres helyre tánczra a katonákhoz, nappal éjjel s azokkal oly feltűnőleg kaczerón viselte magát, hogy becsületes nőszemélyt azt nem

teheti semmi körülmények között. El is hagyott egybekelésünk után nem sokkal, s azután szabadon éli világát...”³⁸

A vadházasság okán felbomlott családokban lejátszódott eseményeket összegezve, a következőket állapíthatjuk meg: egy bizonyos ideig tartó együttélés után a veszekedések, esetleg az egyik fél alkoholizmusa, paráznsága miatt a nő hazaköltözött szüleihez vagy szeretőjéhez, akivel vadházasságban élt tovább. Az egyedül maradt férfi egy más nőt vitt házához, akivel mint feleségével, tehát vadházasságban folytatta életét. Ezekben az esetekben, amikor a férfi a bűnös fél, a házhoz vitt új asszony a védekezés során általában mint szolgáló jelenik meg.³⁹ A tanúvallomások azonban sok esetben fényt derítenek a valódi helyzetre: „alperes a jelen év tavaszán magához vette csekefalvi özvegy Bedő Esztert mint cselédet 3 forint havi bér fizetése mellett, de azért a lakodalmat megtartottuk akkor estve mikor Bedő Esztert szekéren Péter házához vittük. Ott a Péter házánál ettünk, ittunk és a feleknek boldog házas életet kívántunk.”⁴⁰

A vadházasság tagadhatatlan jele azonban minden esetben a közös gazdálkodás, a nő hozománnyal és lakodalmi mentettel való költözése, az új házastárs bekontyolása⁴¹, illetve egy közös gyerek születése stb. volt.⁴² Egyes esetekben 3-4 törvénytelen gyerekkel is találkozhatunk, ami 6-8 éve tartó törvénytelen együttlakásra enged következtetni.⁴³ De lássuk hogyan vallanak a vadházasságban élőkrol a sértett felek illetve a tanúk:

„Pálhegyi Ferenc azután hogy nőjétől megkülönböztött szolgálója volt Sándor Julianna, ennek egy törvénytelen gyermeket nemzett” [Majd új szolgálót vett] „Kit mint törvényes feleségét úgy használja amit onnan tudok: a múlt ősz végén kora reggel bémentem Pálhegyi Ferenchez s tulajdon szemeimmel láttam, miszerint ő Olasz Juliannával levetkezve egy takaró alatt feküdt mint férj szokott feküdni feleségével...”⁴⁴

„Magához költöztette Vas Lidit, aki mihelyt odament mindjárt kontyot tett magának, azzal lakik most is egy házba úgy él vele mint férj feleségével, s tőle tegnapi virradólag fia is született, ott van nála gyermekágyba csak ketten laknak egy házba. A tegnapi virradólag született gyermeket magának tartja Jakab Lukács, a bábaasszonyt is maga hívatta oda...”⁴⁵

„Alperes nem szenvedett meg házánál, dolgozni sem engedett ott mert alperes nem engem hanem egy özvegyasszonyt szeret, azzal gazdálkodik, annak szánt a maga marhájával, földjét trágyázza, azzal az asszonnyal egy ágyban hál levetkezve. Szóval úgy él azzal az özvegyasszonnyal mint férj szokott feleségével.”⁴⁶

„Amíg itthon voltak a perlő felek addig elég jól éltek, de miután eltávoztak Máriskóval Kolozsvárra azután felbomlott közöttük a béke, mert Ferenc magával egy más feleséget hozott. Mikor haza jött Ferenc kérdeztem, hogy hát Máriskóval él e most, mire azt mondotta, hogy nem mert ő hozott magának egy lányt, azt békonytoltatta s most azzal él. Úgy is van mert most már azzal az idegen fejérnéppel együtt laknak, külön házat tüzet tartanak éppen mint férj és feleség s mind a ketten azt mondják, hogy egymást soha el nem hagyják. Én sokszor jártam náluk s házuk éppen úgy be van rendezve mint házas társaké szokott lenni, ágyat csak egyet láttam házokban s ebből is lehet tudni, hogy mint férj és feleség laknak együtt, de különben mint mondtam minden dologra együtt járnak, együtt gazdáskodnak...”⁴⁷

„Alperes egy nővel Czerják Helénával tiltott viszonyban él, azt tudom onnan, hogy én presbiter voltam midőn peresek a presbitérium előtt az együtt élésért eklézsiát követtek, mely együtt élésből gyermekük is született, és ez az alkalommal alperes magáénak be is ismerte előttünk. Noha egymástól eltávozni intettek dacára ennek ma is mint férj és nő együtt élnek együtt gazdáskodnak, gyermeküket közösen tartják. Ez nem titok, így tudja a falu is.”⁴⁸

A XIX. század utolsó évtizedeiben egy újabb jelenséggel találkozhatunk, amely a vadházasságok kialakulásának kedvezett. A Romániába, munkásnak, illetve szolgálónak való elszegődésről van szó, amely kezdetben a férfiak, majd a nők estében is állandó „szokássá” vált.⁴⁹ Az említett országba távozott személyek sok esetben új párkapcsolatot alakítottak ki anélkül, hogy előző, törvényes kapcsolatukat felbontották volna.⁵⁰ Az otthonmaradt fél a Romániába távozott rokonok, ismerősök által vagy ritkán levélben értesült párja vadházasságáról, amely alapján kérte elváltásukat. Természetesen a fentebbi helyzet fordítottjával is találkozhatunk, vagyis olyan esetekkel, amikor az otthon maradt fél nem

bírta kívánni párja szolgálatból való hazatértét, vadházasságra lépve egy más személlyel.⁵¹

A vadházasságok alapját általában valamilyen kényszerítő helyzet képezte. Nagyon gyakori, hogy anyagi okok miatt válást kezdeményezni képtelen személyek vállalják a vadházasságot. A valóperes költségek ugrásszerű megnövekedése, a gazdasági önállósággal, önálló keresettel nem rendelkező nők számára lehetetlenné tette a válást. Gyakran találkozhatunk olyan esetekkel, amikor a nő szolgálat által szerzett pénzéből fizeti ki válási díját, esetleg új párja fizet.

Viszont vannak olyan esetek, mikor az illető személy kicsapongó természete áll a törvénytelen kapcsolatok hátterében. Egy szexuális kicsapongásokra hajlamos nő esetét tárgyalta 1892-ben a házassági törvényszék, amelyről egy tanú a következőképpen vallott: „alperes saját házából – ahol együtt laktak férjével – az egybekelésük után néhány hét múlva elkergetvén férjét, összeadta magát Kis Albert nevű pályaoérral s azzal több ideig együtt úgy élt mint férjével, csakis ketten egy házban laktak és ott is háltak. Egy idő múlva alperes a pályaoért elhagyván összeadta magát Vinczi Mózes sárdi lakossal és azzal is egyik héjjasfalvi fogadóban úgy élt egy darabig mint férj és feleség. Később alperesnő Bukarestbe kerülván, ahol én is több ideig laktam, ott is összeadta magát egy recsenyédi születésű, de akkor Bukarestben lakó asztalos mesterrel, akit úgy ajánlott nekem mint férjét, és azzal körülbelül egy évig úgy élt mint férjével...”⁵²

Összegezve a tanulmányunkba foglaltakat talán kijelenthetjük, hogy a XIX. századra vonatkozóan a népi erkölcs terén a nemi erkölcs helyezhető az első helyre. Az erkölcs egyetlen szférájában sem találkozhatunk olyan sokféle szabállyal, előírással, mint a szexuális életben. A figyelem kiterjedt a házasság előtti, házasságon kívüli, de a törvényes kapcsolatokon belüli szerelmi viszonyokra is. A tiltások megfogalmazódásához nagyban hozzájárult az egyházi és világi bírósági kényszer. De annak ellenére, hogy többek közt rendelkezésünkre állnak a vonatkozó világi és egyházi törvények, az általunk vizsgálat alá vetett közösségek erkölcsi élete nem ismerhető teljességgel meg. Ennek oka, hogy az amúgy is kevés számú levéltári forrás inkább a szélsőségeket tükrözi. A vétkes nagy része megoldódott a család, a rokonság esetleg a baráti körön belül,

nem került bírói hatalommal rendelkező fórumok elé. E tény szem előtt tartásával inkább a tipikus esetek tárgyalására törekedtünk, remélve, hogy hozzájárulunk az udvarhelyi református egyházmegyéjét alkotó közösségek közkerölcsének megismeréséhez.

JEGYZETEK

- ¹ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Buk., 1983. 115.
- ² Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára (A továbbiakban UREL) Válóperes iratok. 1850/8, 11, 12, 17, 22, 23.
- ³ Kiss Áron (ford.): *Egyházi kánonok - s függelékül a szatmárnémetiben 1646-ban tartott nemzeti zsinat végzései*. Kecskemét, 1875. A Geleji kánonok ezen előírását tovább viszi Bod Péter is Házassági törvényrajzába. Lásd Bod Péter: *Házassági törvényrajz vagy a házassági törvényekről való tanítás*. Kolozsvár, 1836. 47. (A továbbiakban Bod Péter: *Házassági törvényrajz*...)
- ⁴ Lásd bővebben Sorina Bolovan: *Legislația cu caracter matrimonial la românii din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*. In: *Studii de istorie a Transilvaniei*. Cluj, 1994. 172.
- ⁵ Uo. 173.
- ⁶ Lásd Bod Péter: *Házassági törvényrajz*.... 47. Ha a házasság mégis megtörtént korlátozták az elválassi lehetőségeket. Lásd példaként Nagy Lajos: *Régi egyházfegyelmi szabályok az udvarhelyi egyházmegyében*. In: *Az Út XIV* (1932) 5–7. sz. 63. („ha valamely ifjú leányzó tudva oly férfiúhoz mégyen ki a hatvan esztendő meghaladta annak divortiumot keresni nem engedtetik”)
- ⁷ Az egyházmegye szintjén 1868-ig a parciális zsinat, 1868-tól a házassági törvényszék (természetesen a generális zsinat illetve a házassági főtörvényszék jóváhagyásával). Lásd bővebben Kolumbán Zsuzsánna: *Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi egyházmegyére vonatkozó törvényre*. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. V. Csíkszereda, 2006. 127–143.
- ⁸ Lásd a 3. sz. jegyzetet.
- ⁹ Utalás az Approbaták házasságtörőkre vonatkozó törvénycikkére: „a nős parázna személyek halállal büntetessenek, a nőtlenek pediglen ne bírsággal, hanem vesszővel büntetessenek és annak utána Ecclesiát követni tartozzanak, ha egymást el nem veszik, de ha egymást elveszik, meg ne vesszőztesessenek, hanem Ecclesiát tartozzanak követni.” Appr. Const. P. III. Tit. XLVII. Art. XXI.
- ¹⁰ Bod Péter: *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum*... Szeben, 1763. Főként magyar nyelvű fordításának (*Házassági törvényrajz*...) megjelenése után örvendett általános használatnak.

- ¹¹ Bod Péter: *Házassági törvényrajz...* 57–62.
- ¹² Uo. 111–119.
- ¹³ A század vége felé inkább az erőltetett házasságok esetében a hamisan esküvő büntetése. Az eklézsiakövetés formája akár közösségenként is változott. A témára vonatkozóan lásd Barabás László: *Eklézsiakövetés a székely „protestáns szentföldön”*. In: Vallási néprajz 7. Bp., 1995. 141–160.
- ¹⁴ UREL Válóperes iratok. 1893/12.
- ¹⁵ Lásd Imreh István: *Ősök és erkölcsök Keresztúr fiúszékben*. In: Erdélyi hétköznapiak. Buk., 1979. 34. A korábbi századokban alkalmazott büntetésekre vonatkozóan lásd Bálint Emese: *A nyilvános büntetések társadalmi háttere a kora újkori Kolozsváron*. In: Erdélyi Múzeum LXIII. kötet, 3–4. füzet. Kolozsvár, 2001. 66–82.; Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Buk.–Kolozsvár, 1998. 70–71.; Szöcsné Gazda Enikő: *Erkölc és közösség*. Csíkszereda, 2001. 58–61.
- ¹⁶ Érdekesként említhető, hogy a teljes század válóperes adatait összesítve 470 esetben mondtak ki válást nő paráznasága okán, míg férfi paráznasága alapján 243 esetben. Ugyanakkor vadházasságban 80 nő és 103 férfi élt. Az adatokat évenkénti lebontásban lásd a tanulmány mellékleteként közölt táblázatban.
- ¹⁷ Bod Péter: *Házassági törvényrajz...* 187.
- ¹⁸ A bekötött haj a nők esetében státuszváltozást jelölt. A haj bekötése tehát alaptalanul nem történhetett. Ha olyan nőszemély, akinek házasságáról nem tudott a közösség kontyba kötött hajjal jelentkezett, állapotának ellenőrzése végett vizitátorok elé juttatták (mivel az eset hátterébe törvénytelen „házasság”, együttélés állhatott).
- ¹⁹ Cserei Farkas: *A magyar és székely asszonyok törvénye*. Kolozsvár, 1800. 193–194.
- ²⁰ Eduard Fuchs: *Az újkor erkölcstörténete*. Bp., 1926. 133.
- ²¹ Lásd bővebben Illyés Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban*. Debrecen, 1941. 164–173.
- ²² Lásd *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei, az evangélium szerint reformált magyarországi keresztény egyház egyetemes zsinata által 1881/2 évben hozott és Ő Felsége által megerősített Egyházi Törvényekhez alkalmazva, az „Egyházi törvények” 9. § értelmében*. Kolozsvárt, 1885. 262.
- ²³ UREL Válóperes iratok. 1875/16.
- ²⁴ Uo. 1877/19, 1882/16.
- ²⁵ Uo. 1894/34.
- ²⁶ Uo. Liber ecclesiae orthodoxae in sede Udvarhely existensis... 1643-41. p. 38.

- ²⁷ A vizitációkra vonatkozóan lásd Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. IV. Bp., 1904–1905. 158–160. Vö. Timon Ákos: *A visitatio canonica a magyar egyházjogban*. Bp., 1884.
- ²⁸ A II. József-féle rendeletet lásd Bod Péter: *Házassági törvényrajz....* Melléklet. 207–236.
- ²⁹ UREL Vizitációs jegyzőkönyvek. 1800–1811. I/11; 1829. I/15; 1838. I/18; 1841. I/22; 1842. I/19; 1843. I/25; 1846. I/20; 1852. I/21; 1854. I/23; 1859. I/17; 1860. I/24; 1863; 1865; 1868; 1877. A vizitációs jegyzőkönyvek vizsgálatánál figyelembe kell venni azt a tényt, hogy minden helység esetében egy „pillanatképet” rögzítenek. Az elhallgatott eseteken túl a már büntetésüket lerótt személyek nem kerültek feljegyzésre. Ezért alacsony pl. a törvénytelen gyerekek száma az egyházmegyei anyakönyvek által tartalmazott adatokhoz viszonyítva. A táblázat fejlécét a forrásokban szereplő adatoknak megfelelően alakítottuk. Noha a nemi bűncselekmény elkövetése két személyhez kötődik, a feladásokban néha csak egy személyt említenek.
- ³⁰ Összesített anyakönyvek csak a táblázatban szereplő évekből állnak a rendelkezésünkre. UREL Az Udvarhelyi Református Egyházmegye összesített anyakönyvei 1833–27, 1835–28, 1836–29, 1837–30, 1839–31, 1840–1841–32, 1843–33. A törvénytelen gyerekeknek éltet adók családi állapotára vonatkozó információk esetében magas hibaszázalékot eredményezhet, hogy nem állt lehetőségünkben anyakönyvek alapján visszaellenőrizni a nők családi állapotának alakulását.
- ³¹ Házaspárok törvényes idő előtt született gyerekei. Ezeket a gyerekeket utólag „törvényesítették”, a törvénytelen bejegyzést pedig kijavították, törölték az anyakönyvekből.
- ³² UREL Parciális zsinati jegyzőkönyvek. 1800–1806–7, 1813–1921–8, 1822–1835–10, 1836–1848–14, 1849–1858–26, 1858–1974–12. Válóperes iratok. 1868–1895. A diagrammon a paráznaság, vadházasság vétke alapján kimondott válások számát tüntettük fel. A időben való elhelyezés kritériumaként az ítélet kimondásának idejét használtuk, mivel a bűn elkövetésének idejét nem mindig találtuk pontosítva a forrásokba. Ez – főként a vadházasságok esetében – hibákhoz vezet, mivel találkozhatunk már 9 éve vadházasságba élőkkel is. A diagrammon ábrázolt adatokat nemenkénti leosztásban lásd a tanulmány mellékletében elhelyezett táblázatban.
- ³³ Németh Sándor: *Polgári házasság és egyház*. In: Protestáns Közlöny XXV (1895) 25. sz. 196–197.; Gönci János: *Vadházasság és eklézsiakövetés*. In: Protestáns Közlöny XXV (1895) 37. sz. 295–296.
- ³⁴ Szél Tivadar: *Az elválások újabb alakulása*. In: Magyar statisztikai szemle XII (1934) 9. sz. 756–776.

- ³⁵ *A székely kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai.* Csíkszereda, 2001. 301–315. A református egyház belső problémáinak megoldatlansága jól tükröződik a korabeli református egyházi sajtóban is. Lásd Benedek Dénes: *A baj és lehető orvoslása.* In: *Protestáns Közlöny* XXIV (1894) 46. sz. 375–378; 47. sz. 384–385; 48. sz. 392–393; 49. sz. 401–402.; Teleki József: *A vadházasság.* In: *Protestáns Közlöny* XXIV (1894) 8. sz. 62–63.
- ³⁶ UREL Parciális zsinatok jegyzőkönyve. 1800–1806. 88–90.
- ³⁷ Uo. 427–428.
- ³⁸ Uo. Válóperes iratok. 1882/3.
- ³⁹ Uo. 1870/21, 1874/7, 1879/25, 1884/27, 1891/8, 1895/54.
- ⁴⁰ Uo. 1894/11.
- ⁴¹ Uo. 1877/5, 1885/34.
- ⁴² Uo. 1867/2, 1869/17, 1869/21, 1871/20, 1875/5, 1876/4, 1877/11, 1877/19, 1879/26, 1880/9, 1881/12, 1882/16, 1883/23, 1884/10, 1885/14, 1885/23, 1885/24, 1885/27, 1885/30, 1885/37, 1885/44, 1885/48, 1885/49, 1885/51, 1886/5, 1886/15, 1887/28, 1888/19, 1888/28, 1888/31, 1890/7, 1890/10, 1890/20, 1890/21, 1891/1, 1891/7, 1892/2, 1893/2, 1893/23, 1893/30, 1893/37, 1893/45, 1894/28, 1894/34, 1894/43, 1895/3, 1895/17, 1895/52.
- ⁴³ Uo. 1885/51, 1888/24, 1894/34.
- ⁴⁴ Uo. 1871/2.
- ⁴⁵ Uo. 1875/13.
- ⁴⁶ Uo. 1883/11.
- ⁴⁷ Uo. 1890/27.
- ⁴⁸ Uo. 1893/2.
- ⁴⁹ A „székely kivándorlásra” vonatkozóan forrásként lásd Árkosi Lajos: *Egy pár szó a székely nemzet kivándorlásáról.* In: *Udvarhelyi Híradó* I (1877. márc. 31.) 13. sz. 49–50.; A feldolgozott adatokat lásd Egyed Ákos: *Székely vándorlás a századfordulón.* In: *Korunk* XXVII (1968) 5. sz. 743–749.
- ⁵⁰ UREL Válóperes iratok. 1895/52.
- ⁵¹ Uo. 1883/33, 1885/22.
- ⁵² Uo. 1892/11.

*Válást okozó paráznák és vadházasok
az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a XIX. század folyamán*

	Tör- vényte- lenül kötött házasság	Vadházások				Paráznák			
		Nők		Férfiak		Nők		Férfiak	
		Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel
1801						2		3	
1802				2		3	1	4	2
1803						2	1	1	
1804						10	1	3	1
1805						3	1	3	
1806						4		1	
[1807–1812 – forráshiány]									+
1813						9		3	
1814						7		3	
1815		1	1			1		3	
1816						5	1	4	
1817						5		5	
1818						2			
1819	1					1		1	
1820						1	1		
1821	2					3	3	3	
1822						5	2		
1823						2	1	1	
1824		1	1			1	1	1	1
1825						3	1		
1826		1				5	2		
1827	2					1		2	
1828	1	1	1			6	4		
1829						1		1	
1830						2			

	Tör- vényte- lenül kötött házasság	Vadházások				Paráznák			
		Nők		Férfiak		Nők		Férfiak	
		Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel
1831				2		1		1	1
1832						2			
1833		1	1			2	1	1	
1834	1					4	2		
1835						7	2	5	
1836						2		1	
1837						7	1		
1838	1			1		6	3	5	1
1839				1		4	1	4	3
1840		2				4			
1841				1	1	5		2	
1842						7	3	2	
1843	1	1	1	2		8	1	3	1
1844				1		6		1	1
1845						11	1	4	
1846		1		2	1	6		2	
1847				2		7	2	3	
1848				1	1	3		3	
1849						3	1	3	
1850		1				11	2	4	1
1851		1		1		12	1	8	
1852						13	2	5	
1853		1				6	1	3	
1854		1				10	1	2	
1855						11		5	
1856						11	1	5	
1857						6		2	
1858						4		3	

	Tör- vényte- lenül kötött házasság	Vadházások				Paráznák			
		Nők		Férfiak		Nők		Férfiak	
		Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel
1859						9	1	3	
1860						6	1	1	
1861						4		5	
1862						6		1	
1863						13		3	
1864						8		4	
1865						3		6	
1866						7		4	
1867						6		6	
1868						15	1	10	
1869		2	1	1		3		9	
1870				1		9	1	5	
1871		2	1			6		10	
1872		2	1			4		6	
1873		1				5		4	
1874		2		2		6	2	3	
1875		1	1	3	1	6		4	
1876		1		3	2	4		4	
1877				2	1	4	1	1	
1878				4		6	1	1	
1879		1				5	1	4	
1880		4	1	6	1	4		3	
1881		1	1			7		1	
1882		1		3	1	9		2	
1883		3	1	3		4		1	
1884		4		5	1	2		2	
1885		10	5	7	2	4	1	3	1
1886		1	1	5	1	6		1	

	Tör- vényte- lenül kötött házasság	Vadházások				Paráznák			
		Nők		Férfiak		Nők		Férfiak	
		Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel	Össze- sen	Melyből törvényte- len gye- rekkel
1887		1		7	1	3		6	
1888		4	1	4	2	4		1	
1889		3		2		5			
1890		7	4	4		2		2	
1891		2	1	2	1	2		2	
1892		3	1	1		3		1	
1893		2		9	3	8			
1894		7	4	3		5			
1895		2	2	10	4	4		5	

RÓTH ANDRÁS LAJOS

„Székely kérdés” – elméletteremtés és megoldástalanság

Az erdélyi magyar társadalom jellegzetes színfoltját képező székely társadalom, melyet Petőfi is oly tiszteletre méltónak tartott, a XIX. század utolsó évtizedeire fokozatosan veszített nemcsak politikai és társadalmi, de különösen gazdasági súlyából. Ez a megváltozott osztrák és magyar politikai és gazdasági körülmények, a demográfiai mozgás, de főleg saját belső fejlődésbeli módosulása, gazdasági megtorpanása számlájára volt írható. A XIX. század végére, a XX. század elejére a társadalom betegsége akuttá vált, amelynek kirívó tünete legfőképpen a kivándorlás volt. A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1902. évben szomorú adatokat közölt a jelenségről. Csak ebben az évben 12 122 egyén ment külföldre útlevéllel a Székelyföldről. Háromszék megyéből 6188, Csík megyéből 4335, Udvarhely megyéből 923, Maros-Torda megyéből 599, Marosvásárhelyről 77. Romániába ment 9989, Amerikába 339 egyén.¹ A kivándorlás oly aggasztó méreteket öltött, hogy az, mint jellegzetesen „székely kérdés”, „székely ügy” jelentkezett a magyar gazdasági és politikai gondolkodásban.

Nem áll szándékunkban a kivándorlás nagyon összetett problematikájának részletes tárgyalása, azt csak a székely kérdés megoldására irányuló erőfeszítések egyik fő motiváló tényezőjeként kezeljük, illetve csak gazdasági vetületeit elemezzük az alábbiakban. Azt a hátteret, amely a későbbi állami beavatkozást is indokoltta tette. Így inkább ebbe az irányba toljuk el tárgyalását és a korabeli polémiaiból is inkább ezt ragadjuk ki.

A gazdasági, főleg mezőgazdasági fejlesztés kérdésköre alsó és felső szinten egyaránt felmerült. A *Székely Nemzet* 1896. évi három decemberi számában közölte *Beksics Gusztáv* (újságíró, politikus, történész) politikai röpiratát, *A nemzeti politika programja Erdélyben és a Székelyföldön* címmel, amelyben mai szemmel nézve is bölcs politikai éleslátásról tett

tanúbizonyosságot. Ebben körvonalazta a „székely kérdés”-sel kapcsolatos nézeteit.

Beksics Gusztáv a közvélemény figyelmét az erdélyi magyarságnak elhanyagolása által veszélyeztetett nemzeti érdekekre hívta föl röpiratában. A megindítandó akciót, a helyi érdekeltségekkel, mint a viszonyokat közelebbről ismerőkkel vélte megoldhatónak.

Beksics arról beszélt, hogy a kultúrpolitikával nem sikerült Erdélyben megnyugtató eredményeket elérni. Okát a gazdasági politika elhanyagolásában látta. Szerinte a gazdasági politikát első helyre kell állítani, mint nemzetalkotó és államkonszolidáló tényezőt és párhuzamosan kell alkalmazni a kultúrpolitikával. A nemzet és közvetve az állam egységét egyetlen egy néptől és egyetlen egy régiótól érezte komolyan és végzetesen fenyegetve. A románságtól, melynek régiója – szerinte – Brassótól kevés megszakítással Aradig és Máramarostól a Királyhágó gerinceinek vonalán a Szilágyságon és Biharon keresztül Lugosig és Karánsebesig terjedt. Ennek figyelmen kívül hagyását használta ki szerinte az ellenakció, amely éppen a kultúrpontokon működve a legintenzívebben, a határszéleken eredményeket ért el, amennyiben az erdélyi románság 10 év alatt a magyarság kárára hódított tért. A délkeleti nagy román tömböt a nyugatitól szétválasztó magyar ék egyre gyorsabb apadása oda vezetett, hogy *„a románság hulláma fejünk fölött összezsap”*. Legkomolyabb megállapítása arra utalt, hogy ha *„Erdély a magyar állammal politikailag egy testet képez is, nem képez egy testet a magyar nemzettel”*. Beksics elérkezettnek látta az időt arra, hogy a frázisok helyett a tettek mezejére lépjenek a székelység térvesztésének megakadályozására. Szerinte Erdélyt megtartani csak a székelységgel lehet. Beksics Gusztáv a nemzeti politikáról általában értekezve az állami és nemzeti konszolidációról beszélt, amely szerinte nem lehet más mint az, hogy a magyar nemzet tölti ki az állam határait. Beksics szerint mindezt ellensúlyozandó, a nemzeti politika lényege az kellene legyen, hogy a nyugati alföldi magyarságot és a keleti székelységet – a magyar állami és nemzeti eszme oszlopcsarnokait – megerősítse, mielőtt *„rájuk emelik a magyar nemzeti állam súlyos tetőzetét”*.²

Ennek érdekében állami akciót kell indítani Erdélyben. Beksics szerint a magyar politika főadata, hogy Magyarországot kulturálisan, gazdasági-

lag és politikailag támogassa Erdélyt. A gazdasági politikának egymás mellett futó kettős vonala van: az ipari és mezőgazdasági akció. E kettőt kell kiegészítenie a kulturális és közlekedési politikának. A kombinált akció azonban csak úgy veszi föl a határozott nemzeti jelleget, csak úgy szövődik át a többé nem frázisos, a komoly és gyakorlati nemzeti politikába, ha világosan és határozottan kitűzik annak célját. A nemzeti politika új rendszerének alapkövét a gazdasági politika kell képezze, de annak új jelleget kell kölcsönözni. Beksics röpiratában azt állította, hogy *„az iparpolitika csak általános szólam volt és nem függött össze konkrét nemzeti céllal. A mezőgazdasági politika pedig az agráriusok osztályérdekével, vagy legalább is egyoldalú követeléseivel szembe állított védelmi és áthárító rendszert képezett. A fölbirtok érdekein túl a nemzetalkotó és újra teremtő problémával nem volt szoros összefüggésben.”*

1867 májusában a Kolozsváron megjelenő *Korunk*, abból indulva ki, hogy *„ne engedjük, hogy a székelységnek, a keleti határszél védőbástyájának egy része hontalan legyen e hazában, s a bujdosás kovásztalan kenyerét áztassa keserű könnyeivel”*, három pontba (1. olcsó földbirtok, becsületes munka biztosítása; 2. a *„szállongók hazaszállítása”*; 3. egyházak és iskolák alapítása) foglalt felhívást közölt a székely-ügy megoldása érdekében. Pontosabban a harmadik pontot fejtette ki részletesebben: a) ingyen ebéd vagy vacsora biztosításának megszervezése, b) pénzügyi támogatás felajánlása, c) havasalföldi fiúk ellátása.³

1873-ban a *Székely Hírlap*, a marosvásárhelyi Jogász-Egylet közlönye (politikai és társadalmi lap) sorozatot indított *„Teendőink a Székelyföldön”* címmel. Egy sor megállapítást tett, amelynek során a térség gazdasági problémáit feszegette. Csík-, Gyergyó-, Udvarhelyszék és Erdővidék felső részében a föld *„az ott lakó népnek mindennapi élelmét nem bírja producálni, erdei és havasai pedig az eddigi haszonélvezet szerint ma-holnap végkép elpusztulnak”* – állította. Majd a székely mentalitás (földhöz való ragaszkodás) megváltoztatásának fontosságát hangsúlyozta különös módon, a birtokok eladására, más helyre való letelepedésre buzdítva: *„Előre legyen jelszavatok nemes atyafiak: árusítsátok el, úgy is élelmétökre elégtelen birtokaitokat, jó árban megvásárolják honmaradó véreitek. És azzal a pénzzel – szorgalmatok és kitarító munkátok hozzájárulván – rövid időn tehetős birtokossá növittek ki magatokat [...]*

*Ne csalogasson titeket atyafiak a badikos torony csillámló fénye vissza őseitek fészkebe; szorgalmatok és munkátok után mindenütt könnyen építhettek tornyot, s a távolban is Istennek ugyanazon szép napja szórandja sugarait az új épületre, – hiszen a székelynek semmi sem lehetetlen, s ami munkában nehéz és másnak akadály az neki élmény.”*⁴ Mai szemmel nézve is ijesztő ajánlat. Haladó gondolat csak az egyesülés és társulás gondolata volt a cikkben. A válasz nem késlekedett soká. A *Székely Hírlap* jelzése szerint Galgóczi Károly (az Erdélyi Gazdasági Egyesületnek alapító tagja, gazdasági szakíró, jogász) az akadémián tartott értekezésében beszélt a székely kérdéstről 1874-ben. Válaszában arra fektette a hangsúlyt, hogy ha a székelyeket segíteni akarják, akkor „csak mostani fészkükben” tehetik. A székelység kivándorlásának okait gazdasági problémáinak megoldatlanságában jelölte meg. 1871-es statisztikai adatokra támaszkodva állította, hogy a székelység nem túlnépesedett, mint állítják. Birtokviszonyait egyrészt a földek elaprózódása, másrészt a „holt kézen” levő nagyobb birtok jellemzi, ami megnehezítette a földek adás-vételét. Az ipar és kereskedelem pangása, ha nem teljes hiánya, a korszerűtlen földművelés, a földek – amúgy is gátolt kivitelű – tagosíthatatlansága voltak további indokai. Mindazonáltal nem látta levezőnek a képet. Amint megjegyezte „a földnek keble gazdag, szételepeket rejtő, a hegyek érceket tartalmaznak, márvánnyal bírnak. E szerint a megélhetés alapja nem hiányzik, az anyag azonban nyers, s ezt kell művelni s a birtok-közösséget szabályozni.”⁵

A székely kivándorlással a *Székely Hírlap* évekkel korábban is (1867-ben) foglalkozott, de csak mint pusztába kiáltott szó maradt. Aztán a Kralovánszky György féle, a kivándorlást meggátolandó 10 000 forintos alapítvány kapcsán újból napirendre került, sőt az is megfogalmazódott, hogy a székely ügy nem magánügy, hanem „hazánkat kiválóan érdeklő közügy”. Cseri M. egy folytatásokban közölt cikkben „a belső kóroanyag” feltárására tett kísérletet. Nézeteit az „önfenntartás és önvédelem elvitázhatatlan jogánál fogva” fogalmazta meg. Ennek tudatosítására történelmi érveket is felsorakoztatott.⁶ A távoli múltak eseményein és alkotásain kifejllett állapotok és azokkal szorosan összeforrott jövővel, szükségekkel komolyan számot vetve, a viszonyok átalakításánál a szellemi és anyagi érdekekre egyaránt éberséget, óvatosságot és súlyt kell fektetni –

írta –, különösen a Székelyföldet illetően. Ha az országos közintézkedésekben a saját anyagi és szellemi értékeket figyelmen kívül hagyják, fölládozzák a vagyont, a birtokot könnyedén elfecsérelik, a közforgalmat és annak előnyeit és hasznát idegenek kezébe engedik, akkor a székely kérdést, a székely kivándorlást megakadályozni nem lehet.⁷ A székelység bajait az ősi szerkezet, a törvények felforgatásában, az örökösödési törvény felfüggesztésében, a székely örökség felszabadításában, az előljárók, a köz- és magán vagyon iránti „*ősi erénykép meglévő kegyelet és tisztelet*” meglazulásában, a rend és fegyelem, az engedelmesség eltűnésében, a „*communisticus irány*” megjelenésében, a természeti és gazdasági erőforrások letarolásában (pl. erdők), kipusztításában, elidegenítésében, az idegen tőkepenzesek kizsákmányoló magatartásában, a pártoskodás megjelenésében, a szakértők hiányában, a nagyszámú és nagyfizetésű „*donatio*” útján nyert hivatalnoki karban látta.⁸ Ide sorolta a perlekedési viselkedésgéget, a vagyoni és kedélyi süllyedést, a múlt hagyományainak nem, vagy félreismerését, a közlekedési hálózat elhanyagoltságát, illetve a Székelyföldnek az akkori vasúti hálózathoz és közvetve a pénzforgalomból való kihagyását.⁹ Marosvásárhelynek – mint a székelység központjának – egyszerű járásbíróssággá való lefokozása, a nemzetközi kapcsolatok kiépítését gátló ojtói vasútvonal elodázása,¹⁰ anyagi és szellemi közérdekeink elhagyatottsága, az elszegényedés okozta kimerültség, az „*üzérkedésben, az úgynevezett életrevalóságban jóval kifejtettebb, jártasabb*” idegen elemek beáramlása, az uzso-ratörvény felfüggesztése, a pálinkagyártás és annak nagymérvű elterjedése, a kímérőhelyek botrányos elszaporodása, illetve az alsóbb osztályok túlzott alkoholfogyasztása¹¹ csak súlyosbító körülmények voltak a szerző szerint.

A székely kérdés tárgyalása két-három évtized után országos méreteket öltött. A *Pesti Napló*-ban jelentek meg ezzel kapcsolatos cikkek, amelyekre hamarosan érkeztek a vidéki válaszok. „*Végre csakugyan napi rendre kerül a székely kérdés?*” – kérdezte reménykedve a *Székely Nemzet* cikkírója, jelezvén, hogy *Darányi Ignác* és *Hegedüs Sándor* miniszterek fognak a sokat vajúdott kérdés megoldásához. Darányi a további földfelaprózódásnak próbál gátat vetni az áttelepítésekkel, illetve az ennek érdekében tett állami földvásárlásokkal, míg Hegedüs az ipari kérdést

fogja megoldani a házi és gyáripar felkarolásával (pl. len és kenderműfonás). Hegedüs az ipar(osok) helyzetéről próbált meg információkat gyűjteni az iparkamarák, iparfelügyelők és főispánok segítségével. *Mika Ottokár* (gazdasági szaktanár és író, jogász, aljárásbíró) csak arra figyelmeztetett halkán, hogy „*Erdélynek mindig nagy baja volt a nem megbízható információ*”, utalva arra, hogy az adatok begyűjtésében maximális odafigyelés szükséges.¹²

A máramarosszigeti *Páris Frigyes* (jogász, gazdasági szakíró), a Magyar Kárpát Egyesület [MKE] Keleti Kárpátok osztálya, Máramaros vidéki választmányának másodelnöke, a későbbi csíki királyi ügyész a *Hazánkban* szintén értekezett a székely kérdésről, 1900 szeptemberében. Cikkét teljes terjedelemben leköszölte a *Csiki Lapok* és a *Székely Nemzet* is. Személyisége meghatározó volt e tájon. Kezdeményezésére jött létre a Székelyföldi és Hazai Ipart Pártoló Egyesület is Csíkszeredában, 1900 augusztusában.¹³ Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület [EMKE] pedig a hitelszövetkezeti eszme terjesztése végett mintegy 150 példányban rendelte meg a németországi mezőgazdasági szövetkezetekről írt munkáját.¹⁴ *Puskás Jenő* Páris Frigyes *Egán Edéhez* (közgazdász, gazdasági szakember és író) hasonlította. Személyében látta a székelykérdés megoldásának zálogát: „*itt van a mi emberünk, s majd lesz támogatás is csak mozdul meg magad is a magad érdekében*” – írta.¹⁵ Páris úgy vélte, hogy a miniszteri szándékról elmondható, hogy az az első komoly és gyakorlatias lépés Székelyföld bajainak orvoslása terén. A kormány közbelépését, támogatását a székelység érdekében ezáltal biztosítva látta, de a siker zálogát nem annyira a kormány akaratához kötötte, hanem a székely társadalom cselekvőképességéhez. Viszont azt is jelezte, hogy Székelyföld viszonyait csak az ismerheti meg igazán, aki köztük él, és közvetlenül alkothat magának tiszta képet a székelység helyzetéről: „*addig, míg a kormánynak nem lesznek itt a Székelyföldön lakó szakközvezei, addig nem is fog a székelység helyzete teljes valóságában és érdeklődést keltő elevénységgel feltárulni*”.¹⁶ A szunnyadó erőket kell megmozgatni, öntevékenységre kell buzdítani: „*gépész kell a társadalom hatalmas gépezetének beindításához*.”¹⁷

A székely kérdés a választási kampánybeszédék visszatérő témája lett a székelyföldi választókerületekben. *Sándor József* (országgyűlési kép-

viselő, az Erdélyi Kárpát Egyesület [EKE] és az EMKE alelnöke) 1901. szeptember 19-én tartott kovásznai beszámoló és programbeszédében a székelységet az alföldi és dunántúli magyarsággal együtt „*a nemzet harmadik kompakt hadoszlopaként*” értékelte és problémáját is akként kezelte.¹⁸ Weiss Berthold (nagyiparos és országgyűlési képviselő) a vargyasi választókerületben úgy próbált híveket szerezni, hogy kifejtette, munkálkodása oda irányul, hogy „*a székely kérdés ne csak napirendre kerüljön, hanem országos kérdéssé váljon*”. Az ő meglátása szerint mezőgazdasági téren mégis csak több történt, mint ipari téren, mert a mezőgazdasági ismeretek terjesztése, faiskolák felállítása, tenyészállatok adományozása és a mezőgazdasági hitelszövetkezetek szervezése jelentékeny dolgoknak bizonyultak.¹⁹ A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara a székely kérdés országos jelentőségűre emelésében az Országos Magyar Gazdasági Egyesület szerepét is látta.²⁰ Székely György országgyűlési képviselő, Illyefalván elmondott programbeszédében reményét fejezte ki, hogy végre valahára a székelység támogatására is sor kerülhet a rutén nemzetiségűek után. Azok közé tartozott, aki megoldási javaslatokkal jelentkezett: helyi piacok megerősítése, vasúti hálózat fejlesztése, olcsó baromszállítás, erdei legelők létesítése, meglévők szakszerű kezelése, ipari növények termelése, házi és kisipar fellendítése, olcsó földhitelintézet kialakítása, folyó vizek szabályozása szerepeltek felsorolt pontjai között. A földművelésügyi miniszter személye bizalmat gerjesztett benne: „*amikor olyan ember is akad a dajkálók között, mint Darányi földművelésügyi miniszterünk, nem tarthatunk attól, hogy a sok dajka közt elvész a gyermek*” – írta, és még egy fontos dolgot tartott kiemelendőnek, azt, hogy siker csak úgy érhető el, ha a székelység önmaga is törődik saját sorsával, ha csekély erőit egyesíti, ha összetart.²¹

Hoffmann Géza (író, újságíró), aki a Székelyföld kincseiről értekezett több lapszámon át a Székely Nemzetben, Székely György álláspontját erősítette, kijelentve, hogy a „*Székelyföld sem a múltban, sem a jövőben nem volt és nem lehet Arcadia, politikai helyzeténél fogva Spártának kell lennie és hogy azzá lehessen, szüksége van a mai kor minden olyan tényezőjére, amellyel vagyoniilag, kultúráilag, erkölcsileg megerősödvén megismosodjék.*”²²

Bálinth Gábor, a székelység nyomorúságára kérdezve rá, jelezte, hogy az, némelyek szerint az ötvenes évekkel, a székely ember megadóztatásával kezdődött; mások szerint minden bajnak oka az, hogy a székely „*elhagyta a degetes csizmát, el saját szőttes öltönyt s tulságosan cifrálikodik*”. Mások szerint, a főbaj az, hogy a pénzintézetek igen drága áron segítik ki a megszorultakat.

Bálinth Gábor a székelység baját a földmivelési és ipari ismeretének kezdetleges állapotában, a kisipart megfojtó, hódító nagytőkében és ezek házaló ügynökeiben jelölte meg. A baj megoldását a villamos energia és a svájci típusú ipariskola bevezetésében látta.²³

Az angyalosi *Incze Manó* is, a székely kisgazdák kérdését feszegetve, a gazdasági ismétlőiskolák fontosságát emelte ki, és a társadalmi közömbösség („*negligálás*”) ellen szólalt fel. („*Egyetlen elejtett szó ott, ahol azt megértik, egyetlen példaadás ott, ahol azt követik felérhet egy nagyobb befektetésű iparvállalattal.*”)²⁴

A lemaradást *Mika Ottokár* is tudatosította. Egyik cikkében az 1901-ig 5 székely vármegyében létrejött 17 Székely Társaság nevében megállapította, hogy Székelyföld kezdetleges gazdálkodása 50 év alatt micsém változott. Követendő útként pedig a gazdakörök, gazdasági szakegyletek és népkönyvtárak községenkénti szervezését, hitel-, fogyasztási, értékesítő és iparszövetkezetek létesítését, a fényűzés meggátolását, az erköcselenség és iszákosság megakadályozását jelölte meg.²⁵ Kovásznáról *Bartha Imre* szólt három speciális székely társadalmi betegség („*morális baj*”) gyógyításáról. A kasztszellem, a vadházasságok és a perlekedési mánia kiküszöbölésére hívta fel a figyelmet.²⁶

Ezen utóbbiak tárgyalása szintén vitára adott okot, ugyanis erre vonatkozóan kívülről, de a székelység kebeléből is érkeztek komoly figyelemztetések, és ezt – főleg az utóbbiakét – nem mindenki fogadta kitörő lelkesedéssel. A *Néptanítók Lapjában* a kilyéni *Burián Albert* írt cikket, „*Foglalkozzunk a néppel*” címmel, amelyben aggodalmát fejezte ki az erkölcsi züllés miatt. A *Székely Nemzetben* kezdetben szignó nélkül, később névvel is felvállalva, *Sipos Samu* emelt óvást az írás ellen „*Székely mentők*” címmel, amelyre *Bodali Pál* tanító reagált Burián védelmére kelve. „*Mondjuk ki azt is – írta –, hogy a székely nyakas, tudákos, s nem hisz az alkalmas mentőeszközökben; anyagi romlását s*

ezáltal erkölcsi züllését maga készíti elő.” Mondandóját saját rossz tapasztalatára – elmaradt dalárda és olvasóegylet, meg nem valósult gazdakör és tejszövetkezet – alapozta. Sipos a tárgyalás módját nehezítelte: „nem állítjuk, hogy a székelyeknek nincs szennye, csak nem visszük a piacra mosni!”²⁷

Ürmössy Lajos (hírlapíró) javasolta, hogy a székelyföldi országgyűlési képviselők a kormány előtt tárják fel a székelység bajait. Erre nem került sor, de a Csík vármegyeiek felterjesztésére igen.²⁸ Dr. Szász Károly cikkében Szél Kálmán kormányát dicsérte, mert az, a csíki székely küldöttségnek reménységre okot adott válaszában, a segítség sürgősségéről beszélt, úgy ítélve, hogy „a székelység pusztulása Magyarországra nézve úgy állami, mint védelmi szempontból pótolhatatlan volna.” Ugyanakkor Hegedüs Sándor kereskedelemügyi miniszter munkát, Plósz Sándor igazságügyi miniszter birtokrendezést, míg Darányi Ignác az erdőhasználat szabályozását ígérte.²⁹ A székelységben örömmel vették az ígéretek, annál is inkább, mivel nehezítették, hogy a kormány többet költ az idegenekre, mint a magyarságra. A *Székely Nemzet* úgy találta, hogy „a hivatalos hatalom milliókat áldoz a rutének és más idegen ajkú hazai népek felsegítésére...” „Itt az idő – írta a sajtó –, hogy e [székely] népnek eszét, erejét, szorgalmát, ügyességét s iparúzásra alkalmas természeti viszonyait sürgősen értékesítsük, mert a kívándorló székely nép helyébe, érzésben és fajszeretben idegen nép tódul...”³⁰ Székely György is arra hívta fel a figyelmet a Székely Társaság értekezetén, hogy „az eloroszosodás küszöbén álló rutének érdekében kifejtett akcióval nem áll párhuzamban a székelység elhanyagoltsága, holott a veszély, amikor Erdélyt Romániához akarja az orosz csatlólni, még imminensebb, mint eddig volt.”³¹

A székely kérdést az erdélyi gazdák sepsiszentgyörgyi országos értekezetén is megvitatták 1900 nyarán. Az értekezetlen Darányi Ignác megbízásából Nagy Gábor, miniszteri tanácsos és Pirkner János, állattenyésztési főfelügyelő is részt vett. Mika Ottokár aljárásbíró több földművesiskoláért, alkalmas pontokon felállított mintagazdaságokért és a közjó érdekében szerveződő gazdasági szövetkezetekért emelte fel a szavát. Páris Frigyes is a nép tanításáról és szervezéséről, a közgazdasági előadói intézmény megvalósításának szükségességéről beszélt. *Ugron*

Zoltán határozati javaslatában a vasúti politika gyors korrigálását, a kisiparosok és kisgazdák hitelviszonyainak rendezését, az állattenyésztés ügyének felkarolását és a gazdasági kamarák szervezését kérte. A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, meg a Magyar Földhitelintézet és a Magyar Jelzálogbank szintén igyekeztek ezen a téren segítséget nyújtani, de ez a segítség igen szűk körre szorult, amidőn csak a székelység felsegítésére irányult; „*holott a baj országos, a segítségnek is általánosnak, országosnak kellene lennie*” – írta a *Gyergyó*, helyi újság. Székely György a romániai piacok elvesztését, a vidékiek eljelentéktelenedését nehezítelte; a nagy gyárakkal szembeni versenyképtelenséget, az állattenyésztés iránti érdeklődés beszűkülését, az erdőtörvény túl szigorú végrehajtását, a fürdők látogatottságának visszaszorulását emlegette. Utalt a kivándorlás jellegének megváltozására (az addigi improduktív elemekkel szemben az iparosok és nők távozására hívta fel a figyelmet).³² *Bodor Tivadar* a háromszéki pénzügyi helyzet tarthatatlanságát ecsetelte, kiemelve az Albina román hitelintézet terjeszkedését. Hegedüs Sándor miniszternek erdélyi látogatásához kötődően jelentek meg olyan cikkek Erdély szerte, melyekben a székely kérdésben való tájékozatlanságért a székelyföldi vezetőket vádolták.³³ Közben ellentétes vélemények feszültek egymásnak Székelyföldön is, pl. a birtokrendezés vagy a tagosítás kapcsán. Ugyanakkor, amikor „*egy székely*” a székelyföldi vagyonpusztításról írt cikket, *Bodor Tivadar* a cikke címében is érezhetően mérsékelte intett, mondván: „*Nem szabad a harangokat félrevern*”.³⁴

1902-ben, a tusnádi kongresszust megelőzően, éles hangú kritikák jelentek meg a székelyföldi lapokban a székelykérdés megoldásában szerepet vállaló társadalmi tényezők irányában. A cikkek abból indultak ki, hogy a társadalom feladata lenne a népet a szakismeretek megszerzésének terén gazdagítani, irányítani, segíteni, a kormánynak a javításra ható eszközöket megmutatni, a kormányt helyes intézkedéseiben támogatni, népének terményei értékesítésénél a szükséges szervezeteket beállítani.

Csík vármegye tavaszi (1902. május 30-31.) közgyűlésén az alispáni jelentés többek között behatóan foglalkozott a felszínen levő székely kérdéssel, kutatva a megoldási lehetőségeket s 10 pontban mutatott rá

azon teendőkre, melyek a kinevezett kormánybiztos révén megoldásra várnak. Javasolta:

1) a közös erdő és legelőhasználatok más alapra fektetését, a rendezési díjak állami finanszírozását és az őrzések községeknek való visszaadását, valamint a tulajdonosi jogok biztosítását;

2) a birtokrendezés folyamatának felgyorsítását és a díj leszállítását;

3) a munkaerő biztosítását a katonai szolgálati idő leszállításával;

4) a községi iskolák kivétel nélküli államosítását és a hitfelekezeti iskolák engedélyezését a község s a lakosság megterhelhetése nélkül;

5) a népnevelésnek a reális célok és különösen a háziipar elfogadása és meghonosítása felé történő irányítását;

6) tenyészállatok és gazdasági eszközök ajándékozásával a földműves lakosság buzdítását állattenyésztési s mezőgazdasági egyletek alakítására;

7) állami és törvényhatósági munkálatok házi kezeléssel végeztetését;

8) az egyházi főhatóságok meggyőzését a túl gyakori ünnepek és búcsújárások mérsékeléséről;

9) az állami italmérések szigorú korlátozását és a mezőgazdasági termékek szabad feldolgozását;

10) a munkabérek mindkét fél érdekére egyenlő méltányosságú szabályozását, valamint a külföldi munkavállalások eltiltását mindazokra nézve, akik az állammal, megyével s községekkel bárminemű kötelezettségi viszonyban állanak.

Jelentésében az alispán sugallta a Székelyföld lakosságának érdekében megindult mozgalom vezetőinek, hogy a székelység „*nem vár külső segílyre, nem szorul idegen támogatásra, képes önerején is felemelkedni, ha arra az intező körök neki alkalmat adnak s erejét, tehetségét nem nyűgözik le természetéhez, helyzetéhez s állapotjához nem találó törvényekkel s rendeletekkel.*” A székely kérdés valós megoldására az lesz képes – fogalmazott –, aki megtalálja az alkalmas eszközöket és az utat arra, hogy a székely népet saját földjén ősi foglalkozásában – a mezőgazdaságban s állattenyésztésben – megtartsa. A vármegye magánvagyonának a székelység érdekében történő felhasználását azért ellenezte, mivel annak csekély volta miatt a legjobb esetben is csak pillanatnyi segílyt tudott volna nyújtani, hiszen felosztása esetén egy-egy egyénre alig jutott volna egy pár korona.³⁵

Sándor János (főispán és országgyűlési képviselő) még 1902. augusztus 7-én kérte a minisztert, hogy részt vehessen a kongresszuson, mert az éppen azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyeknek megoldása a Darányi által irányított s nemrég megindított székelyföldi akció feladat-körébe esik. Együttal kérte, hogy a miniszter küldjön birtokpolitikai, erdészeti és állattanmesteri szakembereket, valamint a mezőrendőri, erdészeti és állattenyésztési osztályok vezetőit is. Darányi Ignác, akit meghívtak a kongresszusra jelezte, hogy a kongresszusra maga helyett tájékozódás végett Sándor Jánost és Balogh Vilmost küldi, valamint Horváth Sándort, az erdészeti főosztály, Tervej Imrét a mezőrendőri ügyosztály és Sierbán Jánost, az állattenyésztési és tejgazdasági ügyosztály részéről. Tette ezt azzal a szándékkal, „*hogy egyfelől a kongresszus intéző körei előtt eklatáns kifejezésre jusson a földművelésügyi kormány-nak a székely kérdést eddig felszínén tartó társadalmi mozgalom iránti érdeklődése, másfelől pedig, hogy mint gazdasági szakelődök közvetlen benyomásokból ismerhessék meg a Székelyföld gazdasági viszonyait s kormányzati támogatással kielégíthető gazdasági szükségleteit.*”³⁶

A székely kérdés olyan széleskörű érdeklődés tárgya lett, mint még soha. Beadványok tömege érkezett az EKE vezetőségéhez. 1901 júniusáig 3 főispán, 3 alispán, 6 országgyűlési képviselő, 15 főszolgabíró, 2 város, 7 erdőhatóság, 1 kultúrmérnökség, 10 egyházi hatóság, 2 egyesület, 8 tanügyi hatóság, 124 község, 140 magánember jelentkezett helyeselve a kongresszust, bejelentve és előterjesztve javaslataikat. Ellennyilatkozatokra Csík megyéből a főispán és a tanfelügyelő részéről került sor, de a marosvásárhelyi iparkamara is húzódozott a szervezéstől.³⁷ A megyei és szaklapokban rendre jelentek meg a témát különböző nézőpontokból és részleteiben tárgyaló cikkek. A *Székely Nemzetben Incze István*, kézdívársárhelyi mérnök a kivándorlásról fejtette ki véleményét egy, főleg erkölcsi okokat kereső cikksorozatban. Mindennek okát a szegénységet kreáló uzsorában, az alkoholizmusban, az egyoldalú gazdaságban, az úrhatnáságban találta.³⁸ Kiss Jenő, polgáriskolai tanár – szintén Kézdívársárhelyről – a terményértékesítő szövetkezeti irodák hasznáról, a termelői és kereskedői érdekek összehangolásáról értekezett.³⁹ Nézeteit a Háromszék megyei szövetkezetekkel kapcsolatosan Sipos Samu (háromszék megyei árvaifü szeretetház igazgatója, gazdasági

tárgyú cikkek írója) finomította, kételyeinek adva hangot a megvalósítást illetően, miközben az itt szükséges önzetlenségre és az önkéntességre hívta fel a figyelmet. Azt is hangoztatta, hogy nem híve a „*felkapott és divatos eszmének*”, hogy szaklapokkal hassanak a nép fejlődésére. („*Ez drága mulatság, no meg az olvasás tudása nem elég az olvasmány tárgyának megértésére.*”) Gyakorlati szempontból arra volt kíváncsi, hogy Kiss Jenő „*propozíciói*” hogy válnak be a valóságban.⁴⁰

1901. július 30-án Kolozsvárt az EKE vezetősége br. *Feilitzsch Artúr* szabadelvű országgyűlési képviselő (későbbi földművelésügyi miniszter) elnöklete alatt megtartotta előkészítő értekezletét.

Hónapokkal korábban körkérdést intéztek a székelység elitjéhez. Mintegy kétszáz vélemény érkezett be, amelyek segítségével a legáltalánosabb kereteket próbálták megvonni a tervbe vett mozgalomra nézve. A beérkező vélemények rendszerezetlenségükben is a tiszta látást és tájékozódást voltak hivatottak szolgálni. Itt már eldőlt, hogy a kongresszust az alapos előkészítés követelménye miatt csak 1902-ben rendezhetik meg. A képviselőválasztások közeli ideje is a dátum eltolása felé mutatott (politikai szándék gyanújának elkerüléséért), ugyanakkor az Országos Magyar Gazdasági Egyesület [OMGE] részéről „*illetéktelen beavatkozás*”-t tapasztaltak.

1901 októberére az EKE a beérkező javaslatok alapján megjelölte a tervezett székely kongresszus általa elképzelt szakosztályait. Ezek a *társadalmi*, a *közművelődési*, *őstermelői*, az *ipari*, az *áruforgalmi szakosztály* és a *hitelügyi kérdések szakosztályai* voltak.⁴¹

Az *Erdélyi Gazda* úgy érezte rivalizálnak a szervezetek, egymást diszkreditálják, ahelyett, hogy társulnának egyesült erővel.⁴² Így látta ezt a Gyergyó, vidéki lap is. „*Az EMKE, az OMGE, az EKE külön-külön akarnak kongresszusokat tartani, hogy a székely kérdésben – saját népszerűségük fokozása mellett – kivihetetlen határozatok özönével ostromolják meg a kormányt*”⁴³ és a társadalmat gondolkodásában megzavart, megvakított Küklopszhoz, tunya mozgású, nehéz tagú óriáshoz hasonlított. „*Vannak társulataink, egyesületeink, társadalmi intézményeink, melyek ezt a rendkívül fontos földadatukat évek hosszú-hosszú során át elhanyagolták és még most is alszanak tovább, vagy az álomból fölriadt ijedségével kapkodnak.*” Ahhoz, hogy a székelyeket visszanyerhessék a

produktív életnek – szögezte le –, komoly, céltudatos, önzetlen munkára van szükség az államélet egész vonalán. A feladatok kijelölését sürgette: „*A székely nép gazdasági nevelése, a terhek arányos megosztására irányuló adóreform, az arányosítási és tagosítási törvény megalkotása, az erdei legeltetések ügyének fellendítése, az erdőtörvény módosítása, ezek a kisebb eszközökkel is kivihetők. Sürgős és mindenképp szükséges a székely kisbirtokosságot az óriási kamattal dolgozó bankok körmei közül kiszabadítani, a kisbirtokot az eloláhosodástól megóvni. Komoly és intenzív munka kell a háziiparnak és a gyáriparnak a Székelyföldön való föllendítésére. Égetően szükséges a vasutaknak erre az elhagyatott vidékre való vezetése, mert sem ipar, sem mezőgazdaság nem prosperálhat e nélkül.*”⁴⁴

A Csiki Lapok is „kanapékérdés” jelzővel illette a versengést. Amint írta a cikk szerzője: „*a székely kérdés nem csak helyi, nem csak pusztán erdélyi, hanem magyar nemzeti ügy*”, éppen ezért nem illik az ilyen eljárás „*oly nagy nemzeti missziót teljesítő*” egyesületekhez és reményét fejezte ki, hogy mivel bárhonnan is érkező segítségre van szükség „*befogják ezt a disszonáns egyesületek is látni s hibájukat elismerve csatlakoznak az akcióhoz*”.⁴⁵

Beksics Gusztáv levélben kereste meg Benedek Jánost, a sepsiszentgyörgyi szabadelvű párt elnökét és Bedő Albertet, a székely kongresszus elnökét. Ebben az Erdélyre és a székelykérdésre vonatkozó fejtegetésében arról beszélt, hogy a magyarországi figyelem csak most kezdett igazán a végek felé irányulni, mikor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ország perifériáin mindenütt súlyos bajok vannak, de sehol sem oly komolyak és fenyegetők, mint éppen Erdélyben. Erdélyt a bénulás fenyegeti. A helyzetet sokkal rosszabbnak ítélték meg – írta –, mint évtizedekkel előtte. A nemzeti és állami megszilárdulás a Királyhágón túl több ponton visszafejlődött. Beksics két évtizednyi tapasztalatból mondhatta, hogy „*nemzeti politikánk hajója veszedelmes zátonyra került.*”

Beksics habár nem volt a helyi érdekeltségek gyülekezéseinek barátja, mondván „*a vicinálizmus szüli a partikularizmust*”, mégis ebben az esetben úgy ítélte meg, hogy a székelykérdés nem helyi érdek s nem tartozik a vicinálizmus korhasztó légkörébe, igenis, ez a kérdés nagy

nemzeti kérdés, mely az állam és a nemzet létfeltételeivel függ össze. Éppen ezért, s mert személyesen nem tudott részt venni a kongresszuson, úgy érezte el kell mondania gondolatait. Úgy látta, hogy az összeülő kongresszus tulajdonképpeni feladata Székelyföld égető bajainak orvoslása, illetőleg az orvoslás módjainak megjelölése. S mivel vidékről-vidékre különböztek a székelységet emésztő bajok a kongresszus fő feladatát az összes helyi viszonyok megismertetésében és a „*korrektívumok*” megjelölésében határozta meg. Győrffy Gyulához hasonlóan „*a jelen és a legközelebbi jövő egészen reális és gyakorlati mezején maradó*” feladatmeghatározást ajánlotta, vagyis a kongresszus maradjon a Székelyföld határai között. Figyelmeztetett, hogy az egész magyar állam „*faji viszonyait*” kell figyelembe venni az akció elindításakor és a magyarság természetes szaporulatára kell fektetni a főhangsúlyt. Ezt annál is inkább, mert az erdélyi románság nem hogy nem mutat hajlandóságot a beolvadásra, hanem egyre inkább oly beolvasztó tényező, amely a pénzintézeteinek támogatásával a földbirtokok terén is egyre nagyobb teret hódít. Alföldi mezők és peremvidéki erdőbirtokok cseréjét, a folyamvölgyek s a Mezőség betelepítésekkel történő „*gazdaságilag célszerű, politikailag okos*” megszállását javasolta. Végül is kimondta: a románság és a szászság együttes előrenyomulását megakadályozandó, az államnak kell beavatkozni vagy közvetlenül, vagy valamely szoros állami felügyelet alatt lévő bankon keresztül.⁴⁶

Szava fogékony fülekre talált. A tusnádi kongresszus záróakkordjaiban már megnyilatkozott a megfogalmazottak szellemében a mindenkori kormányok iránti elvárás, de némi remény is az elhangzottak megvalósulására. Báró Kemény Kálmán zárszavában úgy fogalmazott, hogy „*a kormányok változnak és változhatnak...de úgy ez a kormány, mint a következő támogatója lesz a székely kongresszuson kifejezett programnak, mivel ez a program nem rövid időre készült. Amit itt teendőül kijelöltek a maga idejében valósulásra mind meg fog érni.*”⁴⁷ A háromszéki Székely Nemzet is felszólította Sándor Jánost, hogy „*a Székely Kongresszus igenis adjon tervet a székely kérdés lebonyolítására*”, hivatkozva arra, hogy Darányi egyik parlamenti beszédében az akció megszervezését a kongresszus határozatai, illetve indítványai ismeretéhez kötötte. Továbbá figyelmeztette, hogy az ő és a kormány feladata „*egy*

és más alakban végezni a teendőket, tanulmányként szolgálva a kongresszuson kifejtett véleményadások”. Ugyanakkor óvta attól, hogy a kormányon kívül más tényezőket is bevonjon önálló hatáskörébe, attól félve, hogy „a sok dajka közt még a gyermek is elvész.”⁴⁸

Az egész kongresszusi munkálatokon végig követhető a partikuláris érdekek megnyilatkozása, a kis és nagygazda közti ellentét megnyilvánulása. Az állam részéről történő kisgazdáknak nyújtott támogatásnak a „helyi tekintetekbe való benyúlás”-ként történő értékelése. Viszont, bármely részleg munkálatait is elemezzük, minduntalan előtérbe kerül az állami segély igénylése, az állami beavatkozás igénylése, még ha heves vitákra is adott okot. Különben a tusnádi kongresszusról kiadott kötet legizgalmasabb olvasmányai az előadó beszédét követő hozzászólások.

Egy gyergyói újságíró a kongresszus rövidségére hivatkozott, amikor azt állította, „hogymeg egyes speciális bajainkat kellően megvilágítva” nem láthaták, de elkönyvelte a jóakaratot. Azt viszont megállapította, hogy a székelység problémáit nem lehet egy kalap alá venni, hiszen a viszonyok székenként változnak. A konkrét viszonyokra konkrét megoldásokat kell keresni – írta –, és indoklásként a gyergyói birtokviszonyok különleges helyzetével példálózott. Azt eredménynek tudta be, hogy a székely kérdés országos kérdéssé vált s már nem lehetett agyonhallgatni. Viszont abból indulva ki, hogy a célkitűzésekhez képest a székelység saját ereje a terhek viselésére kevés, az eredmények elérését a kormánytól várták.⁴⁹

A székelyföldi elmaradott viszonyokon segíteni, – a „székely kérdést” megoldani – különleges kezelési módot igényelt, amelynek nemcsak gazdasági, de társadalmi, nevelési, mentalitásbeli vetületei is voltak. Nem hiába találkoztunk kutatásaink során a „tapintatos” megközelítés kifejezőmóddal. Az *Erdélyi Gazda* 1904-ben az orvoslás módját a következőkben látta: „ezt a népet gazdává kell nevelni, átalakítani. S ennek kivitelében a legelemibb dolgokon kell kezdenünk. Különleges intézkedések, gazdasági ismereteknek már a gyermekek között fokozott terjesztése, népies szakoktatás minden lehető kivitelben felnőttek részére, paraszt mintagazdaságok berendezése, vándortanítók alkalmazása lehetőleg kisebb körzetekben, földművesiskola felállítása. A kitűzött célt azonban csak úgy fogjuk elérhetni, ha a mentési akcióban a főszó a alapvető intézkedésekre fektetjük”.⁵⁰

A székely ügygel egyre többen kezdtek foglalkozni. A székelység téma lett. Budapesten, a székely egyetemi ifjak köre a Budapesten tanuló székely diákokat, az Egyetemi Székely Társaság megalakítására azzal hívta össze, hogy *„megmozdult a társadalom, a székely kérdés dülőre jutott; a kongresszus végre rendszerbe foglalta a mozgalom okait és céljait.”*⁵¹

Ezen területek felkarolása, *„a lakosság anyagi helyzetének javítása”* nem szakítható el a nemzetiségi lakosság mozgalmainak ellensúlyozása érdekében foganatosított intézkedésektől. A földművelésügyi minisztérium székelyföldi, majd erdélyi kirendeltségeit, mint a majdani helyi mezőgazdasági igazgatást ellátó szervezeteket tulajdonképpen ezért hívták életre.⁵² Takács Imre nagyszabású – Magyarország földművelésügyi közigazgatásának dualizmuskori történetét tárgyaló – munkájában viszont megállapította, hogy a korabeli magyar kormányzat minden ilyen fajta sikeresnek mutakozó kezdeményezése dacára sem tudott felülemelkedni a még divó feudális múlt maradványai és a korszerűsödő kapitalista fejlődés együttélésének ellentmondásain, mind tovább odázva a székely kérdés megoldását, amely a XX. század első két évtizedének sorozatos politikai és ideológiai törései következtében végleg elenyészett.⁵³ Azt is mondhatnánk, hogy az első világháborút megelőző években a székely kérdés még mindig abban a helyben topogott, mint a század elején. A gazdasági fejlődést célzó mindenfajta állami beavatkozás ellenére a megoldatlan problémák csak sokasodtak, a nemzetiségi ellentétek élesebben jelentkeztek, a gazdasági hanyatlás érzete egyre valósabbá vált. Az egykori székely kérdés *„erdélyi kérdéssé”* nőtte ki magát. Az újságok olyan címei, mint *„Erdély mentése”, „a nemzetiségi béke ellenségei”, „nemzetmentés Erdélyben”, „Erdély megerősítése”, „nemzetiségi kérdés”, „az erdélyi magyarságért”, „eladott magyar birtok”, „Erdély visszahódítása”* jelzés erejűek voltak. A sepsiszentgyörgyi *Székely Nép* 1914-ben külön rovatot is indított a kérdés kifejtése érdekében. Tokaji László (EGE titkára) 1913-ban megjelentette *„Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi 10 évi adatai. Az erdélyrészi földbirtokpolitika feladatai. Az állam és a társadalom teendői”* című, súlyos gazdasági tévesztésről beszámoló, nagy port felkavaró munkáját, amelyben rámutatott, hogy a föld nem a nemzetiségek természetes

fejlődése folytán siklott ki a magyarság lába alól, hanem tervezett és erőszakos akció által. Ugyanerre mutat rá *Bethlen István* (politikus, gazdálkodó, 1919-ben „titkos erdélyi miniszter”) *„Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben”* című munkája is. A tények Beksics Gusztáv korábbi, század eleji megállapításait igazolták, miszerint a beolvasztó nemzetiségi politika kivitelezhetetlen s a liberális társadalmi politika csödhöz vezet. Elmaradt az erdélyi „új honfoglalás”, a magyar nagybirtok erőre kapása, az elvándoroltak hazacsalogatása. Gazdasági felkarolásuk helyett vallásos és nemzeti érzésük megerősítéséről, termőföld iránti szeretetükről beszéltek.

Berend T. Iván címszavával élve egy „kisiklott történelem”-nek vagyunk tanúi,⁵⁴ melyben a nyilvánvaló – mi általunk tárgyalt – jelenségek ellenére nem aktiválódott az a megfelelő politikai akarat, amely változtathatott volna a székelység, az erdélyi magyarság sorsán.

JEGYZETEK

- ¹ *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1902. évben.* Marosvásárhely, 1903. 8–10.
- ² Beksics Gusztáv: *A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön. I. A nemzeti politika általában.* In: Székely Nemzet [továbbiakban SzN] XIV (1896. december 11.) 186.
- ³ *Felhívás a székely-ügyben.* In: Korunk VII (1867. március 12.) 56.
- ⁴ *Teendőink a székelyföldön.* In: Székely Hírlap [továbbiakban SzH] V (1873. szeptember 17.) 73.
- ⁵ *A székely kérdéshez.* In: SzH VI (1874. április 4.) 27.
- ⁶ *A „Sz. Hírlap” szerkesztőjének. A székely ügyhöz.* In: SzH VI (1874. augusztus 8.) 63.
- ⁷ *A „Sz. Hírlap” szerkesztőjének. A székely ügyhöz.* In: SzH VI (1874. augusztus 29.) 69.
- ⁸ *A „Sz. Hírlap” szerkesztőjének. A székely ügyhöz.* In: SzH VI (1874. augusztus 12.) 64.
- ⁹ *A „Sz. Hírlap” szerkesztőjének. A székely ügyhöz.* In: SzH VI (1874. augusztus 15.) 65.
- ¹⁰ *A „Sz. Hírlap” szerkesztőjének. A székely ügyhöz.* In: SzH VI (1874. augusztus 19.) 66.
- ¹¹ *A „Sz. Hírlap” szerkesztőjének. A székely ügyhöz.* In: SzH VI (1874. augusztus 26.) 68.

- ¹² (X.): *A székely kérdés*. In: SzN XVIII (1900. július 25.) 110.
- ¹³ Csiki Lapok IX (1900. augusztus 29.) 35.
- ¹⁴ SzN XVIII (1900. szeptember 17.) 138.
- ¹⁵ Puskás Jenő: *Legsürgősebb teendőink a Székelyföldön*. In: Gyergyói Hírlap III (1900. június 10.) 23.
- ¹⁶ Páris Frigyes: *A székely kérdés I*. In: SzN XVIII (1900. szeptember 19.) 139.
- ¹⁷ Páris Frigyes: *A székely kérdés II*. In: SzN XVIII (1900. szeptember 21.) 140.
- ¹⁸ SzN XIX (1901. szeptember 20.) 140.
- ¹⁹ SzN XIX (1901. szeptember 27.) 144.
- ²⁰ *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1902. évben*. Marosvásárhely, 1903. 8.
- ²¹ SzN XIX (1901. október 4.) 148.
- ²² SzN XIX (1901. október 18.) 156.
- ²³ SzN XIX (1901. december 24.) 193.
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ SzN XIX (1901. október 23.) 159.
- ²⁶ SzN XIX (1901. december 24.) 193.
- ²⁷ SzN XIX (1901. december 2.) 181.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ SzN XIX (1901. november 30.) 180.
- ³⁰ SzN XIX (1901. augusztus 19.) 123.
- ³¹ SzN XIX (1901. augusztus 31.) 129.
- ³² *Az erdélyi gazdák értekezlete Sepsí-Szentgyörgyön*. In: SzN XVIII (1900. június 6.) 84.
- ³³ SzN XVIII (1900. június 30.) 96.
- ³⁴ SzN XVIII (1900. november 14.) 170. és (1900. november 17.) 172.
- ³⁵ *A székely kérdés a vármegye közgyűlésén*. In: Gyergyói Hírlap V (1902. június. 8.) 23.
- ³⁶ M(agyar) O(rszágos) L(evéltár) F(öldművelésügyi) M(inisztérium Levéltára) Elnöki iratok (1902) 7455.
- ³⁷ SzN 19 (1901. június 14.) 87.
- ³⁸ SzN 19 (1901. május 31.; jún. 1.; jún. 3.) 80, 81, 82.
- ³⁹ SzN 19 (1901. június 15.) 88.
- ⁴⁰ SzN 19 (1901. június 17.) 89.
- ⁴¹ SzN 19 (1901. október 25.) 160.
- ⁴² *Előkészületek a székely kongresszusra*. In: Erdélyi Gazda 34 (1902). 36–37. o.
- ⁴³ Gyergyó II (1902. január 26.) 4.
- ⁴⁴ Gyergyó II (1902. június 15.) 24.
- ⁴⁵ Csiki Lapok (A továbbiakban CsL) XI (1902. február 19.) 8.
- ⁴⁶ *Erdély*. In: SzN XX (1902. augusztus 4.) 117.

- ⁴⁷ CsL XI (1902. szeptember 17.) 38.
- ⁴⁸ *A székely kongresszus*. In: SzN XX (1902. augusztus 27.) 128.
- ⁴⁹ *A székely kongresszus*. In: Gyergyó (1902. augusztus 31.) 35.
- ⁵⁰ Erdélyi Gazda 36 (1904). 79. o.
- ⁵¹ CsL XI (1902. szeptember 17.) 38.
- ⁵² *Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár 1889–1945. I. Repertórium*. Bp., 1961. 16.
- ⁵³ Takács Imre: *Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák–Magyar Monarchia korában 1867–1918*. Bp., 1989. 32–35.
- ⁵⁴ Berend T. Iván: *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. Bp., 2003.

GIDÓ CSABA

Székelyföldi városok vasútforgalmi vonzáskörzete a XIX. század végén

A dualizmus kori Magyarországon a vasút, a centrumtól a periféria felé haladva, kisebb nagyobb megszakításokkal, a XIX–XX. század fordulójára behálózta az egész ország területét. A periférián található székelyföldi települések jelentős része a XIX. század utolsó két évtizedében jutott vasútvonalhoz. A vasútforgalom az egész ország területén alapjaiban változtatta meg a XIX. század személy- és áruforgalmának rendszerét. Egy olyan új közlekedési eszköz jelent meg, amelyet nem befolyásolt a tér és az idő. A vasútépítés a városfejlődés meghatározó mozzanatát képezte. A vasút hatással volt a város térbeli szerkezetének alakulására, a modern városkép megszületésére, a városi infrastrukturális fejlesztések megkezdésére. A város vasútpályaudvara körüli területen alakultak ki a jelentősebb ipartelepek magjai, az urbanizáció terén elmaradt Székelyföldön is megjelent a munkahelyi és lakhelyi szegregáció.

Az erdélyi vasútépítés hőskora az 1867–1873 közötti időszak. Ekkor épült meg az *Első Erdélyi Vasút*¹ és a *Magyar Keleti Vasút*². Ezek a vasútvonalak azonban elsősorban a dél-erdélyi igényeket elégítették ki, míg a Székelyföld és Észak-Erdély északkeleti része szinte teljes egészében nélkülözte a vasút előnyeit. A Magyar Keleti Vasúthálózatból mindössze egy szárnyvonal ágazott ki Székelyföldre, Székelykocsárdtól Marosvásárhelyig. Ezt a vonalat 1871. november 20-án adták át a forgalomnak. A Magyar Keleti Vasút körül kialakult pénzügyi válság, valamint az 1873-ban beköszönő gazdasági krízis, hosszú időre leállította az építkezéseket.

Jelentős változást hoztak e téren az 1880. évi XXXI. és az 1888. évi IV. törvénycikkek, amelyek lehetővé tették a helyi érdekek alapján vezetett vicinális vasutak építését, működtetését. Ezen vasútvonalak építését az érintett települések lakói, a régió mezőgazdasági és ipari üremeinek tulajdonosai kezdeményezhették. A törvény adta lehetősége-

ket kihasználva a XIX. század utolsó évtizedeiben Székelyföldön négy helyi érdekű vasútvonal épült: 1886-ban megnyílt a Szászrégen–Marosvásárhely vasútvonal, 1888-ban a Héjjasfalva–Székelyudvarhely, 1891-ben a háromszéki helyi érdekű vasút, 1898-ban pedig a kis-Küküllő-völgyi vasút. A Hargita és a Görgényi-havasok által képezett természeti akadályok leküzdése, a helyi gazdasági és politikai elitből szerveződő részvénytársaságok számára túl nagy feladatnak bizonyult, ezért a székely körvasút nagy részének kiépítésére csak az állam volt képes. Állami irányítás mellett került sor a székely körvasút első szakaszának, a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Madéfalva–gyimesi magyar–román országhatár közötti vonal átadására 1897-ben. Az építkezések a XIX. század végén ismét leálltak. A Székelyföldet zsákutcákban végződő vasútvonalak kötötték össze a külvilággal. A Maros völgyében Szászrégenig, a Kis-Küküllő völgyében Sóváradiig, a Nagy-Küküllő völgyében pedig Székelyudvarhelyig jutott el a vasút. A háromszéki helyi érdekű vasút Kézdivásárhelynél akadt el, míg a csíkvármegyei vasútvonal Gyimesnél elhagyta az ország területét. A székelyföldi vasútépítkezések utolsó nagy korszaka a XX. század első évtizede, amikor megépült a székely körvasút³ a maga hiányosságaival és kialakult a székely régió vasúthálózata. A székely vasúthálózat kiteljesedését az első világháború kitörése akadályozta meg.

A székelyföldi vasúthálózat sajátosságai miatt a vasút mellett továbbra is fontos szerepet töltött be a közúti forgalom. Így a vasúti forgalmi adatokra támaszkodva csak hozzávetőleges képet kaphatunk a székelyföldi városok áruforgalmi mutatóiról. Egyik fontos forrás Edvi Illés Sándor *A magyar királyi államvasutak és üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai* című, 1896-ban Budapesten kiadott munkája.⁴ Az általa közölt adatsorokat többen felhasználták már, elsősorban a nagyobb városok áruforgalmának és vonzáskörzetének vizsgálásakor.⁵ Edvi Illés Sándor egyedülálló munkája mellett még a *Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara* által kiadott éves jelentésekre támaszkodhatunk. Ezek a jelentések azonban csak az 1891–1897 közötti évekre közölnek részleges kimutatásokat, az azt követő évekről csak kisebb bemutató jellegű beszámolók készültek. A kamara által közölt adatokat nem használhatjuk a teljesség igényével, mivel az adatok pontossága a

kamarához beérkező tájékoztatástól függött, ennek pedig nem minden vállalkozó, intézmény tett eleget.

A vasúti forgalomról minden helyi érdekű vasúti részvénytársaság éves jelentést készített, ezeket évente elküldték a MÁV Igazgatóságnak és a Közmunka és Közlekedési Minisztériumnak, majd 1889-től a Kereskedelmi Minisztériumnak. Ezekben a jelentésekben látható volt az illető vasútvonal éves személyforgalma állomásokra lebontva, valamint, hogy hány személy vette igénybe a vasúti kocsik különböző osztályait. Kimutatás készült az áruforgalomról, a feladott árucikkek mennyiségéről és nemeiről. Az általam vizsgált három helyi érdekű vasútvonal forgalmi adatait tartalmazó éves jelentésekbe azonban csak szórványosan sikerült fellelni ilyen jellegű kimutatásokat. Talán további kutatások által e jelentések segítségével teljesebb kép alakítható ki az említett vasútvonalak áruforgalmáról. A kutató segítségére lehetnek a *Magyar Pénzügyi Compass* éves jelentései, melyek segítségével a személy- és áruforgalom éves növekedéseit, ingadozásait lehet figyelemmel kísérni. A székely települések vasútforgalmi felmérése, ábrázolása azonban csak akkor volna teljes, ha adatokkal rendelkeznenk a MÁV Székelykocsárd–Marosvásárhely, Szászrégen–Déda–Gyergyószentmiklós–Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, illetve a gyimesi határig húzódó vonalainak tételesen lebontott áru- és személyforgalmi kimutatásairól. Ebből kifolyólag ez a tanulmány egy további kutatás részét képezi, melynek célja a teljes székelyföldi vasúthálózat forgalmának vizsgálata 1918-ig.

A székelyföldi városok gazdasági vonzáskörzete már a középkor és koraújkor folyamán kialakult. Természetesen Marosvásárhelyé volt a legkiterjedtebb a székely városok közül. A vásárhelyi vásárokra naponta bejártak a környező falvakból, a heti vásárokon a Nyárad menti falvak zöldséggel, a mezőségek gabonával, állatokkal, a hegyvidékiek pedig fatermékekkel voltak jelen. Az országos vásárokra a környező vármegyékből, székekből és külföldről is érkeztek iparosok, kereskedők. Pál Judit kutatásai szerint, az 1819–1820-ban készült Cziráky-féle összeírás alapján, Marosvásárhely hetivásárait mintegy 30–35 km-es körzetből látogatták, elsősorban Marosszék és Küküllő-, valamint Torda vármegye szomszédos falvaiból. Nyugaton Bord, Radnót, Mezőbodon volt a határ,

északon Szászrégen vonzáskörzetét fődte némileg, keleten Kibédig és Böződig húzódott, délen Bordosig, Szászörményesig és Vámosgálfalváig. Az országos vásárok esetében a vonzáskörzet kiterjedt az udvarhelyszéki falvakig, Segesvárig, Erzsébetvárosig, Dicsőszentmártonig, Marosludasig, Kolozs megye keleti részéig és Szászrégenig.⁶

Marosvásárhely mellett még három másik város: Székelyudvarhely, Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy vonzáskörzetét vizsgáljuk. A Cziráky-féle összeírás alapján Székelyudvarhely is nagy vonáskörzettel rendelkezett, amelybe beletartozott Udvarhelyszék nagy része és Keresztúr fiúszék. Nyugaton és északnyugaton volt egy vegyes övezet, ahol Marosvásárhely és Segesvár vonzása is érvényesült.⁷ Sepsiszentgyörgy vonzáskörzete észak felé 25 kilométer, de nyugat és déli irányba alig 10 km-re terjedt ki. Ennek oka, hogy egész Háromszékre erősen hatott Brassó, Erdély legfejlettebb gazdasági és regionális centrumának vonzása.⁸ Háromszéken belül a legnagyobb vonzáskörzettel Kézdivásárhely rendelkezett: észak irányba mintegy 30 km-re terjedt, amelybe beletartozott Kászon fiúszék is, keleten Bereckig, délen pedig Sepsiszentgyörgy vonzáskörzetéig.⁹

Marosvásárhely vonzáskörzete tovább szélesedik, amikor 1871-ben vasútvonalhoz jut. Ekkor ugyan még végállomás, de a térség mezőgazdasági-, fa- és állati termékeinek felvevő központja. Székelyföld nyugati része rajta keresztül kapcsolódik a vasúti árucseréhez, illetve személyforgalomba. Azáltal, hogy 1886. január 16-án átadták a forgalomnak a Marosvásárhely–Szászrégen 33 km hosszú helyi érdekű vonalat (a továbbiakban HÉV), a város a MÁV állomás mellett 2 km-re északra egy HÉV vasútállomással is bír. A vasúti áru és személyforgalom ettől a pillanattól kezdve megoszlik, mivel a MÁV és a HÉV vonalán a XX. század elejéig eltérő szállítási díjtételt alkalmaztak. Ez hátrányosan érintette a helyi áruforgalmat. A HÉV megépítésével Marosvásárhely gazdasági és személyforgalmi vonzásköre tovább bővül, hiszen elérhető távolságba került a Görgény-völgye és a Maros felső völgye. Igaz, hogy ez egyben azt is jelentette, hogy a Maroson érkező tutajok fa árukészlete Szászrégenben került feladásra. Azonban Szászrégen mellett Marosvásárhely maradt továbbra is Székelyföld legfontosabb fatermék feldolgozó központja. A Marosludas–Beszterce helyi érdekű vasút megépítésével

1888-ban a mezőszégi személy- és áruforgalom egy része Marosludasra csoportosult át, de ezáltal a Marosvásárhelyre érkező termékeket, illetve az itt előállított árukat, könnyebben el lehetett szállítani a mezőszégi településekre.

Hasonló folyamat ment végbe a másik három város esetében is, amikor megépültek a Héjjasfalva–Székelyudvarhely és a Brassó–Háromszék helyi érdekű vasutak. Ezek a vasútvonalak azonban a dél-erdélyi szász városokkal, Segesvárral illetve Brassóval hozzák közelebbi kereskedelmi kapcsolatba Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely városokat. A vasút megépítése által erősödött e városok vonzáskörzete, hiszen Csík vármegye településeinek nagy része a fent említett városok valamelyikén adta fel termékeit, vagy érkezett számukra áru egészen 1897-ig, míg meg nem épült a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Gyimes MÁV vasútvonala.

A székelyföldi vasútvonalak állomásainak sajátossága a teherforgalom meglehetősen kiegyensúlyozatlan volta. Ez összefüggésben áll a mezőgazdasági termelés ciklikusságával és az adott évi termelés mennyiségével. Megfigyelhető, hogy egyöntetű áru nagyobb mennyiségben alig került piacra. Ebből kifolyólag eltérő a minőségük és a mennyiségük, ez pedig megnehezítette a székely termékek versenyképességét. Az 1. számú mellékleten¹⁰ megfigyelhető a különböző helyiségeken feladott mezőgazdasági termékek eltérő mennyisége, valamint, hogy a Nyárád menté térségének egyik legfőbb mezőgazdasági feladó állomása Nyárádrtó, ahonnan elsősorban nagy mennyiségű cukorrépa került vasútra a marosvásárhelyi cukorgyár részére.

Marosvásárhely térségében mezőgazdasági szempontból tengerit és búzát termeltek nagyobb arányban, a felesleg jó része Marosvásárhelyre vagy Szászrégenbe érkezett szekéren. Innen vagy a kolozsvári tárházakba, vagy egyenesen Budapestre és Fiuméba szállították. A marosvásárhelyi piaci terménykereskedelmet elősegítette a vasúti állomás mellett 1892-ben felépített áruraktár. A külföldre szállított babot, rozst, árpát és lucernát a budapesti és bécsi bizományosok, külföldi cégek által megbízott helyi ügynökök vásárolták fel.¹¹ A bab Fiume kikötőjén keresztül került Nyugat-Európa piacaira, kisebb mértékben Poroszországba vagy Bräilán át Franciaországba szállították.¹² A bab mellett fontos kiviteli

cikk volt a lucerna. Marosvásárhely volt Erdély egyik legfontosabb lucernamag begyűjtő és továbbító központja. A belföldi piacokon kívül az osztrák tartományokba, Csehországba valamint Németországba szállították a magvakat. A Németországba irányuló lucernamag-exportnak az oroszországi termékek jelentettek egyre nagyobb konkurenciát. De így is évente átlagban 90–100 vagon lucernamag került forgalomba.¹³

Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely esetében már jóval kevesebb mezőgazdasági termék került elszállításra. A termékek nagy része helyben került elfogyasztásra, sőt egyes években még behozatalra is szorult Udvarhely és Háromszék vármegye lakossága. Az udvarhelyi vasútvonalról búzát Kolozsvárra, Brassóba; zabot Nagyszebenbe, Segesvárra; komlót Saazba szállítanak.¹⁴ Háromszék megye fő kiviteli cikkei a rozs, tengeri és burgonya. Mintegy 120 holdon hüvelyeseket termeltek. A burgonyát Brassóba vagy a kézdivásárhelyi szeszgyárakba szállították. A babot innen is Fiuméba, a lencsét Brassóba, a lucernamagot Brassóba, Manheimba és Budapestre szállították.¹⁵

Dohánytermesztéssel a nagybirtokosok mellett kisgazdák foglalkoztak, de vasúti szállítása minimális. Említésre méltó még a komlótermelés, amit főleg az erdélyrészi sörfőzők használtak fel. Az 1890-es években a filoxéra még nem érte el a térséget, így jelentős a szőlőtermesztés. Főleg küllői borokat adtak fel a marosvásárhelyi állomásokon.¹⁶ A helybéli borok vetélytársa az 1890-es évek közepén egyre nagyobb arányban megjelenő olcsó olasz bor. Hátrányára volt a régióknak, hogy a legjobb bortermő vidékei – a Nyárád mente és a Kis-Küküllő-völgye – ebben az időszakban még nem rendelkeztek vasúttal. Szekéren nehezen és drágán lehetett az itteni borokat Marosvásárhelyre szállítani. Szőlőtermesztéssel kis mértékben még Udvarhely vármegye délnyugati részén foglalkoztak. De leginkább helyi fogyasztásra termelték, a kivitel jelentéktelen.

A gyümölcsstermesztés szempontjából a székelyföldi alma egy része Budapest és Brassó piacára került. A székelyföldi gyümölcs azonban több, nem ritkán 9–10 napos szállítás után érkezett meg távolabbi rendeltetési helyére. A gyümölcs egy része gyakran nem bírta ki a hosszú szállítást, ez hátrányt jelentett a más országokból érkező termékekkel szemben. A konyhakertészet terén a Nyárád vidéke emelkedett ki. Hagymatermesztésével Görgényszentimre és Radnótfája említhető. A hagyma

vasúton Gyulafehérvár, Tövis, Alvinc és egyéb erdélyi állomásokra jutott el.¹⁷ Háromszék megyéből káposztát szállítanak többnyire Szolnokra és Nagyváradra.¹⁸

Székelyföld egészére vonatkozóan jelentős volt az állattenyésztés. Edvi Illés Sándor által közölt adatok szerint Csík vármegyében 725, Háromszéken 446, Maros-Torda vármegyében 480, Udvarhely vármegyében 523 darab szarvasmarha esett minden ezer emberre, miközben az országos átlag a 340:1000 volt.¹⁹ A legnagyobb marhavásárok – a marosvásárhelyi mellett – a szászrégeni, gyergyószentmiklósi, székelykeresztúri és székelyudvarhelyi voltak. Ezekre a hazai kereskedők mellett külföldről is érkeztek vevők, akik összevásárolták és hizlaldákba szállították a jószágokat. A székelyföldi vasútállomásokon feladott szarvasmarhák egy részét Arad, Temesvár, Nagyvárad, Budapest szeszyá-raiba szállították hizlalás végett, a többi az Alföldre és a Pozsonyi-mendencébe ígás állatnak, vagy Bécs és Budapest vágóhídjaira.²⁰ A ló-, sertés- és juhtenyésztés nincs jelentősebb hatással a vasúti forgalomra.

Székelyföld egyik legfontosabb kiviteli cikke a tojás volt. Marosvásárhely, Erdély egyik legjelentősebb tojásgyűjtő állomása volt Kolozsvár, Torda és Segesvár mellett. 1891-ben a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara területén, vagyis Székelyföldön 48 kisebb-nagyobb cég foglalkozott tojásfelvásárlással. Ezek közül 2 Csíkvármegyében, 2 Háromszéken, 14 Udvarhely vármegyében és 30 Maros-Torda vármegyében.²¹ A tojás a kamara területéről Budapestre, Bécsbe, Berlinbe, Mainzba, Majna-Frankfurtba és Hamburgba került. Marosvásárhelyről a Marosvásárhelyi Tojáskiviteli Társaság és Auer Ignác tojáskereskedő cég közvetítésével évente átlag 20 000–22 000 métermázsa²² tojást vittek Londonba.²³ A tojást a célállomásig nem ugyanabban a kocsiban szállították. Rendszerint Bécsben átrakták külföldi kocsikba és így érkeztek meg a végállomásokig. A székelyföldi tojás hátrányára volt, hogy Marosvásárhelytől Bécsig 6–7 napot utazott, az átrakódások alkalmával egy része összetörtött. A 1890-es évek végére visszaesik a tojáskivitel, részben a külföldi, elsősorban az orosz verseny, másrészt az előnytelen vasúti forgalom miatt. A marosvásárhelyi állomáson feladott tojás forgalma az által is apadt, hogy több helység is, ahol vasútállomás volt, kezdett tojásszállítással foglalkozni. Ilyen volt Székelykeresztúr, ahol 1893-ban

588 métermázsa tojást adtak fel, 1895-ben viszont már 3322 métermázst.²⁴ A tojás mellett más állati eredetű termékek is szerepeltek a kiviteli cikkek listáján: elsősorban a gyapjú, nyersbőr és csont. A gyűjtőállomás tekintetben is Marosvásárhely volt. A gyapjút főként Brassóba és Nagyszebenbe,²⁵ a nyersbőrt Budapestre és a hazai bőrgyárakba, a csontot Temesvárra szállították.²⁶

A székelyföldi háziipari termékek nagy része továbbra is szekéren került elszállításra. A vasúti állomások áruforgalmi statisztikájában ugyan szinte mindenféle háziipari termékkel találkozunk, de ezek a mennyiség szempontjából elenyészők. A marosvásárhelyi Petelei Márton vállalkozó, elnyerve a Kereskedelmi Minisztérium ajánlatát, nagyszámú gyékény és szotyor árut szállított 1892-től a MÁV kolozsvári üzletvezetőségének.²⁷

A székelyföldi vasútvonalak megépítése alkalmával felhozott egyik legfontosabb érv, hogy fában gazdag területeket hoznak elérhető közelségbe. A Székelykocsárd–Marosvásárhely–Szászrégen vonal mentén számos fafeldolgozási üzem létesült. A Maros felső völgyéből és a Gyergyói-medencéből tutajon érkező fa jelentős része itt került feldolgozásra vagy vasúti feladásra. Talpfát szállítanak a MÁV részére, bányafát a sóbányákba, tűzifát Marosvásárhelyre és Marosludásra, cserhéjat a német és bajor állomásokra.²⁸ Háromszék megyében éppen a vasút megjelenése gyorsította fel a fakitermelést. Számos új fakitermelési telep létesült elsősorban Kovászna térségében. Ennek hozadéka a Kovászna–Térret keskenyvágányú vasút²⁹ megépülése. A vasúton szállított erdőgazdasági termékek közül: tölgyfagerenda Segesvárra, Fiuméba, Nagyszebenbe; donga Budafokra, Brassóba, Medgyesre; hangszerfa Bécsbe, Prágába, Budapestre, Lipcsébe, Berlinbe, Hamburgba; durván faragott szálfák Budapestre, Nagyváradra, Temesvárra, Nagyenyedre, Balázsfalvára, Medgyesre; dorong tűzifa Zernestre, Bécsbe; hasáb tűzifa Brassóba; szitakéreg a különböző erdélyrészi és alföldi állomásokra; bükk-talpa a MÁV használatára; faszén Vajdahunyadra, Medgyesre, Balázsfalvára, Lupényba; cserhaj és fenyőfakéreg Pécsre, Budapestre, Lugosra, Nagyszentmiklósrá és Porosz-Sziléziába.³⁰

Az elszállított erdei termékeket bemutató 2. számú mellékleten³¹ jól látszik Kovászna állomás fontossága a faipari termékek szállítása terén,

míg Háromszék vármegye két városának részesedése elenyésző. Az erdei termékekkel való kereskedelem a további vasútépítkezések által indult fellendülésnek. A XX. század első évtizedére sikerült megnyitni a vasúti forgalom előtt a Csíki- és a Gyergyói-medence erdőben gazdag területeit is.

Az ásványvíz forgalom szempontjából egyre nagyobb ismertségre tett szert a borszéki borvíz, amelyet Szászrégenben adtak fel főként a Budapest, Temesvár, Arad, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyvárad állomásokra.³² Jelentős mennyiségben adtak fel vasútra bodoki, homoródi, kovásznai, répáti³³ és tusnádi ásványvizet. Leggyakrabban rendeltetési helyük: Arad, Budapest, Kolozsvár, Nagyvárad, Predeal, Gyulafehérvár, Nagyszeben, Segesvár, Déva, Kovászna, Kézdivásárhely és Balázsfalva voltak.³⁴

Edvi Illés Sándor is kiemeli, hogy az ipar területén az erdélyi belső medencében csak Marosvásárhely esetében beszélhetünk élénkebb ipari életéről. De itt is csak mezőgazdasághoz, erdőgazdálkodáshoz kapcsolódó ipari létesítményeket találunk. Az ipar nagy részét, akárcsak Székelyföld többi részén, itt is a kis- és háziipar képezi, mely az 1886-ban kirobbant vámháború, valamint a nagyipari termékek versenye miatt válságba került. Az általunk vizsgált időszakban a kialakult új helyzethez leginkább Marosvásárhely tudott alkalmazkodni, melyet kevésbé érintett a vámháború, és ahol már korábban megjelentek a modern ipari létesítmények csirái. Az itteni iparosok és ipari létesítmények Erdélyben és más területeken is rendelkeztek felvevőpiaccal. A többi székely város ipara ellenben szorosan kötődött a romániai kivitellhez, így a vámháború következtében nagy részük a megsemmisülés útjára került. A vasúti forgalomból ezért a marosvásárhelyi ipar tudta leginkább kivenni részét.

a) *Szeszgyártás.* Marosvásárhelyen Farkas Gergely iparüzleti szeszgyárának évi termelése átlag 2600 hl. Br. Bors és társa szeszgyára, mely 1893-ban létesült Medgyesfalván, évente 8000 hl-t termelt. Mindkét gyár mellett szarvasmarha hizlaló működött. A feldolgozott nyersanyagot a helyi piacon, a tüzelőfát a herbusi faraktárból, a szén Petrozsényből szereztek be. A termelt szesznek csak kis részét szállították vasúton, nagyobb részét szekéren hordták a környékre. Az előbbi gyár évi feladása a vasútra átlag 500 hl, az utóbbié 2100 hl. A vasúton szállított szesz a Marosludas–Beszterce vonal állomásaira, Székelykocsárdra és Kolozsvárra került. A hizott marhákat Bécsbe szállították.³⁵

Szászrégenben Farkas Mendel 1874 óta fennálló szeszgyárának évi termelése 10 000 hektoliter nyers, denaturált és finomított szesz volt. Ebből 3000 q Trieszten keresztül külföldre szállítattott, a szesz elenyésző része pedig Marosvásárhelyen került eladásra. A többi szekéren a Mezősége vagy Gyergyó vidékére fuvarozták. A nyersanyagot vagy a helyi piacon, vagy Marosvásárhelyen szerezték be. A gyár mellett marhahizláló is működött.³⁶ A másik két vasút mentén 4 nagyobb szabású és 25 mezőgazdasági szeszgyár volt található, mindegyik mellett marhahizláló is működött. Egyedül Kézdivásárhelyen nem kevesebb, mint 10 szeszgyár volt. A gyártásnál felhasznált árpát Botfaluból, Brassóból; a tengerit Maroscsapóról, Segesvárról, Marosvásárhelyről; a burgonyát Brassó-Bertalan, Derestye-Hétfalu, Párzsmár állomásokról hozták.³⁷

A sörgyártás terén a legfontosabb Bürger Albert sörfőzdéje, amely évente 8000 hl sört termelt. Ebből 400–500 hl Kolozsvárra, 600–700 hl egyéb erdélyi állomásokra került. Az árpát a Mezőségről, a komlót a Királyhágón túlról valamint Csehországból hozatták.³⁸ Kisebb sörgyára volt Nagy Dénesnek és Wellenreiter Györgynek Kézdivásárhelyen, Wellenreiter Jánosnének Sepsiszentgyörgyön és Haurik Alfrédnek a Székelyudvarhely melletti Bethlenfalván.³⁹

b) *Cukorgyártás.* Az 1889-ben létesült botfalvi cukorgyár mellett 1894-re épült fel a marosvásárhelyi cukorgyár. Az előbbi gyárhoz Háromszék és Udvarhely vármegyéből szállítanak cukorrépát. A marosvásárhelyi gyár főleg nyerscukorgyártásra lett berendezve, a cukorrépát ide elsősorban Maros-Torda és Udvarhely vármegyékben termelték. A nyerscukrot Mezőhegyes, Szerencs és Fiume állomásokra szállították, a szörplét pedig Brassó és Kolozsvár szeszgyáraiban értékesítették. A meszet Alsórákosról, a szenet Ágostonfalváról hozták.⁴⁰ A marosvásárhelyi gyár azonban az 1890-es években veszteséges, csak az állami szubvenciók tartják életben. Mivel itt csak nyerscukrot állítottak elő, Marosvásárhely is cukorbehozatalra kényszerült.

c) *Erdőgazdasági termékek feldolgozása.* A Mesticz Mihály és fia i bútort és asztalos gyár Marosvásárhelyről évente 750 q bútort szállított az erdélyi állomásokra. A gyár a MÁV rendszeres szállítója, évente megrendeléseket kapott a vasúti állomások váróterméinek, a laktanyák és őrházak bútorainak elkészítésére. A marosvásárhelyi Első Erdélyi

Gyermekjáték és Fadíszmügyár évente 450 q gyártmányt szállított főleg Budapestre, Bécsbe, Bukarestbe és hazai nagyobb városokba.⁴¹ Farkas Mendel gőzfűrésztelepét Marosvásárhely felsővárosi állomásával iparvasút kötötte össze. Az 1890-től fennálló telep 100 munkással dolgozott. A Maroson leüsztatott fákból épületfát, deszkát, lécet gyártottak. Mintegy 68 500 q fűrészárut adtak fel vasútra, ami néhány közeli állomásra, az Alföldre és Szlavóniába ment.⁴² A térség kiemelkedő fakereskedelmi központja Szászrégen, több kisebb fűrészteleppel. Az első szászrégeni tutajkereskedő társaság gőzfűrésztelepe 1888 óta működött 60–80 munkással. Évente 8000–10 000 köbméter deszkát adtak fel Budapestre és Marosvásárhelyre. Schwarz Mendel fűrésztelepe Magyarrégenben épületfát, deszkát, zsindelyt és léceket készített, és főleg dél-magyarországi állomásokra szállított. A kisebb fűrészüzemek termékei inkább szekéren kerültek széthordásra, vagy a szászrégeni és marosvásárhelyi kereskedők közvetítésével vasúton szállítottak el.⁴³

Az erdők faanyagát Udvarhely vármegyében mintegy 50, Háromszék vármegyében 80 kisebb-nagyobb víz és gőzfűrész dolgozta fel. Jelentősebb fűrésztelepek: Erdőipari Részvénytársaság és Horn Dávid gőzfűrész a Papolcz-Gyulafalvi erdőségben 45 kilométernyi erdei vasúttal, összeköttetésben a Térrét–Kovásznai keskenyvágányú vasút végállomásával.⁴⁴ Gróf Mikes Benedekné gőzfűrész Zabolán épületfát, deszkát, bükkfalpfát, parkettát, seprűnyelet, zsindelyt készít. Ezen kívül évi 45 000 talpfát, 34 000 q fűrészárut, amelyből 27% Romániába, 2% Belgrádba, 3% Triesztbe jutott, a többit különböző magyarországi állomásokra szállították. A csucsocki Schmiedl és Ungár cégtől, Bajkó Barabás goóri fűrésztelepéről, továbbá a Schmiedl és Ungár cég gyalugyarából Barátos állomás mellett évente 4000 q fenyőgerendát, 100 000 q fűrészelt és gyalult fenyődeszkát adtak fel az ország alföldi részébe, mintegy 10 000 métermázsát pedig Bécsbe. Gróf Mikes Ármin fűrésztelepe Gelencén évente 10 000 q fűrészelt és faragott épületfát, 5000 q lécet, 35 000 q deszkát adott fel erdélyrészi és dél-magyarországi állomásokra. Szalczér Mihály fadrót-gyára Kovásznán évente 1400 q gyufaszálat szállított vasúton Gyulára, Soroksárra, Szegedre, Palota-Ujpestre és romániai állomásokra. Az Első Székely Faipari Részvénytársaság kovásznai telepéről évente 30 000–40 000 q puha és keményfa fűrészárut szállított

magyarországi és romániai állomásokra. A kisipari fűrésztelek közül legtöbb Imecsfalva környékén létesült, ahol mintegy 40 telepen készítettek deszkát, lécet, zsindelyt, hangszerfát, puha edényfát. De ezekből alig 10 000 q puha fűrészáru vagy 800 q hangszerfa került vasúti elszállításra, míg a többi fuvaros szekéren hordták. A hangszerfát Német- és Franciaországba vitték.⁴⁵

d) *Vegyipar.* Baruch Albert marosvásárhelyi kőolaj finomítója a Romániából hozott nyers kőolajat dolgozta fel, évente átlag 7000 q párolt világító olajt állítva elő, melyet vagy helyben adtak el, vagy Besztercére és Szászrégenbe szállítottak.⁴⁶ A marosvásárhelyi állomáson keresztül bonyolódott le a parajdi Reitter József-féle gyufagyár forgalma. A parajdi gyár számára évről évre gondot okozott a nyersanyagok, főként a fa beszerzése. Másrészt a gyufa előállításához szükséges alapanyagot szekéren szállították Marosvásárhelyről Parajdra. Ugyanígy a készterméket Parajdról a marosvásárhelyi vasútállomásra. A szekéren való szállítás tovább növelte az előállítás költségeit, ezért 1899-ben a vállalkozók a gyufagyárat átköltöztették Parajdról Kolozsvárra.

Az 1879-ben megalakult Első Székely Szövőgyár Részvénytársaság ipartelepe Sepsiszentgyörgyön kender-, len- és pamutszöveteket termelt. Főleg állami intézeteknek dolgozott: a MÁV-nak 60 000 m kék sávos len szövetet készített, magánszemélyek részére 50 000 m kender-, len- és pamutszövetet. Fonalszükségletét Dugaresáról, Brassóból és az osztrák fonógyárakból szerezte be. Áruinak gyakori rendeltetési helye: Budapest, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Ágostonfalva, Kovászna, Medgyes, Nagyszeben, Ungvár, Predeal, Segesvár és Bécs voltak.⁴⁷

A székelyföldi vonalakra érkezett és az onnan elszállított termékek sok mindenről árulkodnak, szemléltetik az adott vidék által felajánlott termékeket és a térség szükségleteit. A hüvelyes növények, a cukorrépa termelés megjelenése az országban zajló terményváltást érzékeltetik. Azonban továbbra is a búza képezi a legnagyobb forgó mezőgazdasági árucikket, ami a hagyományos földművelési rendszer továbbélését jelentette annak ellenére, hogy a térségben a gabonahozam mindig is alacsony volt. A mezőgazdasági termékek mellett a Székelyföld csak állati eredetű, faipari és szesz termékekkel volt jelen a belföldi, illetve a külföldi forgalomba, a vasútnak köszönhetően a nyugat-európai piacon. Az áru

nagy része azonban még a XIX. század utolsó évtizedében is szekéren szállítódott, illetve a nagyobb városok piacain cserélt gazdát.

Ha megnézzük az Edvi Illés Sándor irányításával elkészült monográfia alapján, hogy a különböző erdélyi állomásokra érkező termékek közül mi származik Marosvásárhelyről, illetve a Székelykocsárd–Marosvásárhely–Szászrégen vonal állomásairól, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a Magyar Keleti Vasút Balázsfalva–Tömösi országhatár között található állomásaira, valamint a Kiskapus–Szeben közötti állomások több mint 90%-ára a fent említett térségből nem érkezett áru. A Maros-völgyi vonal által felkínált termékeket, ezekre az állomásokra elsősorban a Héjjasfalva–Székelyudvarhely, illetve a háromszéki helyi érdekű vasút állomásairól szerzik be. Így a kimutatások szerint, legalábbis az 1895-ös forgalmi évben, Mikeszásza, Kiskapus, Nagyselyk, Ladámos, Vízakna, Medgyes, Erzsébetváros, Dános, Segesvár, Héjjasfalva, Erked, Bene, Kaca, Köhalom, Alsórákos, Apáca, Földvár, Hétfalu, Brassó és Tömös állomásokra érkező áruk származási helyénél nem található meg egyetlen állomás sem a marosvásárhelyi MÁV szárnyvonalról, vagy a Szászrégenig haladó helyi érdekű vasútról. A felsorolásból kivételt képeznek az alábbi állomások: Nagyszeben (ide árpát szállítanak Marosvásárhelyről és ásványvizet, valamint szeszt Szászrégenből),⁴⁸ Ágostonfalva (ide mintegy 3700 q tengeri érkezik Ludas, Maroscsapó és Marosvásárhely állomásokról)⁴⁹ és Botfalu (a helyi cukorgyárba érkezik cukorrépa Marosludas és Szászrégen állomásokról).

A Maros-völgyében előállított termékek a nagy vasúti kerülő miatt alig jutnak el Dél-Erdélybe. Sem a termelőknek, sem az árut továbbító kereskedőknek nem érte meg, hogy a fent említett állomásokra szállítsanak. Kis mértékben érkezik áru az udvarhelyszéki és háromszéki helyi érdekű vasútvonalakra. Székelyudvarhelyre érkezik Ludasról tengeri; Kézdivásárhelyre hízott sertés Marosvásárhelyről, tengeri Marosvásárhelyről és Ludasról; Keresztényfalvára tengeri Maroscsapóról és Marosvásárhelyről; Rozsnyóra búza Marosvásárhelyről. Hasonlóan kis mértékben, de küldenek gyapjút, marhaszörnt Nagydisznódra, búzát Fogarasra.

Ezzel szemben, a Magyar Keleti Vasút Egeres–Kolozsvár–Tövis–Balázsfalváig tartó vonalán, a marosvásárhelyi állomáson feladott áruk mindenütt jelen vannak. Ezek leginkább gabonafélék, a parajdi gyufa-

gyár termékei, szesz vagy faanyagok. Hasonló kép fogad bennünket, ha az Első Erdélyi Vasút vonalát nézzük. Itt ismételtén nagyobb arányban vannak képviselve a Marosvásárhelyen feladott áruk. A kimutatások szerint Marosvásárhelyről szállítanak tengerit Vajdahunyadra, épületfát, deszkát, gyufát Gyulafehérvárra.

A másik három város esetében hasonló, csak fordított kép fogad bennünket. Udvarhely és Háromszék vármegyék területéről a teljes székely körvasút megépítése előtt minimális mennyiségben kerül vasúton áru az észak-erdélyi térségbe. Ez alól kivétel az Ugron Gábor bethlenfalvi gyárában előállított téglá és cserép, amelyet megtalálunk a Marosvásárhelyre érkező áruk között. A két székely megye termékei vasúton elsősorban Brassó és a többi dél-erdélyi város piacaira érkeznek, Magyarország területére pedig Dél-Erdélyen keresztül jutnak ki.

A monográfia által közölt adatsor, annak ellenére, hogy a korszak egyik legrészletesebb feldolgozása, nem teljes. Több áru fajta nem szerepel az Edvi Illés Sándor-féle kimutatásban, amelyek azonban megtalálhatóak a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara éves jelentéseiben. Így a különböző állomásokon kisebb-nagyobb mértékben feladtak még: burgonyát, lovat, juhot, zsiradékot, faszenet, rongyot, ásványvizet. A feladott vas és acéláru, gépek és gépi alkatrészek, cement, mész, téglá, cserép, üveg és porcelán aránya az ide érkezett hasonló árukhoz képest minimális.

A székelyföldi állomásokról elszállított termékek elsősorban a mezőgazdasági, illetve a faipari termeléshez kapcsolódnak. A 3. számú mellékletben látható, hogy az 1895-ös Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara adatai alapján, hogyan oszlanak meg a kamara területén feladott áruk nemei.

A székelyföldi gazdasági termelés egyoldalúságát jelzi, hogy az erdőgazdasági termékek, ami alatt épület- és haszonfát, tölgy- és dongafát, tűzifát, cserkérget, faszenet lehet érteni, az áruforgalomnak 62%-át teszik ki, majd ezt követi jelentős lemaradással a mezőgazdasági termékek csoportja 26%-al. Az utóbbi termékcsoportból 1895-ben összességében 331 459 métermázsa áru került vasútra, ebből azonban 207 417 métermázsa cukorrépa és cukorrépaszelet⁵⁰ volt, míg gabonafélékből csak 64 787 métermázsanyi áru szállítódott el.⁵¹ A székely ipar legfontosabb

kivitelre termelő ágazata az építőanyag előállítás, amely a kivitel 3%-át képezte. Ennek nagy részét, mintegy 37 975 q téglát és cserepet, Székelyudvarhelyen adták fel Ugron Gábor bethlenfalvi téglagyárából.⁵² Székelyföldön a nyersanyagot feldolgozó ipari létesítményeket csak a helyi szükségleteket kielégítő kis- és háziipar képezte.

A fenti adatok csak egy pillanatképet adnak a székelyföldi vasúti áruforgalomról és ezen keresztül a térség gazdasági életéről. A pénzügyi viszonyok hullámzása, az éghajlat változékonysága következtében évente változott a régió által felkínálható árucikkek mennyisége, minősége és minimális mértékben egymás közti aránya. Az elszállított termékek után, hogy teljesebb képet kapjunk, szükséges megvizsgálni a kamara területére érkező termékek mennyiségét és változatosságát, amely egyfajta képet nyújthat arról, hogy az itt lakóknak, vállalkozóknak mire volt szükségük. Ezt érzékelteti 4. számú melléklet.

A kamara területére mintegy 177 145 métermázsa áru érkezett.⁵³ A térség földrajzi és éghajlati viszonyaiból adódik az, hogy a mezőgazdasági termékek sorában a gabona képezte a legértékesebb behozatali cikket. Ennek ellenére mennyiség szempontjából a behozott termékeknek több mint fele cukorrépa (92 772 métermázsa), ami a marosvásárhelyi cukorgyárba érkezett.⁵⁴ Az áru nagy része azonban továbbra is szekéren szállítódott, ezért nehézségekbe ütközik a különböző árunemek közti arány meghatározása. Az Edvi Illés Sándor által közölt adatok csak egy hozzávetőleges képet tudnak nyújtani az áruforgalomról, főként, ha figyelembe vesszük, hogy a szászrégeni és a székelyudvarhelyi állomások a Maros felső vidékének, illetve Csík vármegye nagy részének árufeladó és -fogadó helyszínei. Az áruk egy része a városok vonzáskörzetéből érkezett. Marosvásárhely esetében gabona és hüvelyes termékek a Mezőségről, erdőgazdasági és szesz termékek a Maros felső völgyéből és Szászrégenből. A Székelyföld azonban ki volt szolgáltatva az éves termés hullámzásának. Gyengébb termés esetében a vidék alföldi vagy romániai mezőgazdasági termékek behozatalára kényszerült. A székelyföldi helyiségek, Marosvásárhely is annak ellenére, hogy területén működtek malmok (többek között 1893-ban kezdi el működését a marosvásárhelyi református egyház hengerműmalma), állandó lisztbehozatalra szorultak. A kamara területén működő kisebb malmok nem tudtak ver-

senyre kelni a magyarországi, brassói malmokkal. A kamara területére jelentős mennyiségű alkohol is érkezett, mintegy 20 207 métermázsza mennyiségben. Ennek több mint fele (12 780 métermázsza) bor.⁵⁵ A borok feladási helyei: Gyulafehérvár, Trieszt, Villány, Balázsfalva, Medgyes stb. A bor mellett szesz érkezett Szászrégenből, illetve Brassóból. Ez azt is jelzi, hogy a régió igényesebb vevői nem kaptak megfelelő minőségű alkoholt a székelyföldi szesz, illetve sörgyáraknál, ezért inkább távolabbi vidékekről szereztek be ezt az árut.

A városokon kibontakozó modernizáció megkívánta az új gazdasági gépek és alkatrészek behozatalát is. A vas és acél, illetve a gépek és gépalkatrészek az érkező áru 5%-át tették ki, az iparosodás elmaradottságát jelezve. A kamara területén csak a szentkeresztbányai vasgyár állított elő gazdasági gépeket. A gyár termékei többnyire közúton kerültek piacra. Edvi Illés Sándor monográfiája alapján a székelyföldi vasútállomásokra gépek vagy más fémipari termékek Budapestről, Salgótarjánról, Diósgyőrből, Kolozsvárról, Brassóból érkeztek.⁵⁶

A XIX. század utolsó évtizede Székelyföldön is a nagy építkezések korszaka. Éppen a millennium méltó megünneplésére, a legtöbb helyiségben ekkor épülnek a reprezentatív középületek. Marosvásárhelyen az 1890-es években épült a cukorgyár, a református egyház hengerműmalma, a honvédlaktanya. A nagyobb építkezések hatására 1894-ben megkezdte működését a városi körkemence, folyamatosan növelte termelését a medgyesfalvi gőztéglagyár. Mindemellett a városba, mint már említettem, az építkezési anyag egy része nagy kerülő folytán a szombatfalvi Ugron Ákos és a székelyudvarhelyi Ugron Gábor-féle gyárakból érkezett.⁵⁷ A nagy mennyiségű cukorrépa pedig az újonnan megnyitott gyár részére került vasútra, és részben ennek tudhatók be a mézs és a szén-szállítások is. A kén és a minium a parajdi gyufagyárnak szállítódott. Ezek a termékek azonban hamarosan eltűnnek a városba érkező áruk sorából, mert a század végén, a gyufagyárat a tulajdonosok Kolozsvárra helyezték át.

Az érkező áruk között az erdei termékek következnek 19%-al, vagyis 68 860 métermázsával.⁵⁸ Ez első látásra meglepőnek tűnhet, de ez a mennyiség a négy városban folyó építkezésekhez szükséges épületfa magas arányából adódik. A kamara területére ezen kívül kisebb mennyiségben érkezett őrlemény, üveg, faipari termékek (kész bútorok), cukor,

déligyümölcs, dohány, stb. E termékek elsősorban a városi polgárság igényeit voltak hivatottak kielégíteni. A székelyföldi városi lakosság kis aránya tükröződik e termékeknek az alacsony értékesítési fokában. A vidék önellátó és csak a „rossz” években szorult elsősorban mezőgazdasági termékek behozatalára. A vasútforgalmi adatok vizsgálata ugyanakkor azt is megmutatta, hogy az új közlekedési eszköz lehetővé tette, hogy bizonyos termékek a zártabb kis területi egységek központjában legyenek feladva és nem kellett távolabbi városba beszállítani szekéren. Ennek jó példája Nyárádtő mint cukorrépa begyűjtő központ, vagy Kovászna mint az erdőipari termékek előállítás és feladási központja.

A vasút által Székelyföld ténylegesen bekapcsolódott az ország gazdasági vérkeringésébe, azonban a székely vasúthálózat hiányosságainak következtében a székely városok között 1897 előtt – Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely kivételével – nincs közvetlen vasúti kapcsolat. Ebből kifolyólag, Csik vármegye kivételével, a három másik székely megye esetében egyértelműen meg lehet állapítani, hogy a vasút nem a székely megyék közti kapcsolat megszilárdulását, hanem éppen a székely gazdasági kapcsolatrendszer további lazulását hozta el. Maros-Torda vármegye Kolozsvárral és a Mezőséggel, Udvarhely vármegye Segesvár és Medgyes vidékével, míg Háromszék vármegye Brassó térségével került szorosabb gazdasági kapcsolatba. A székely körvasút kiépülése Csik vármegyét is bevonta a vasúti közlekedésbe. De a nagy távolságok, valamint az Udvarhely vármegyével való összeköttetés hiánya miatt, a vasút nem tudta betölteni egy egységes gazdasági kapocs szerepét Székelyföldön.

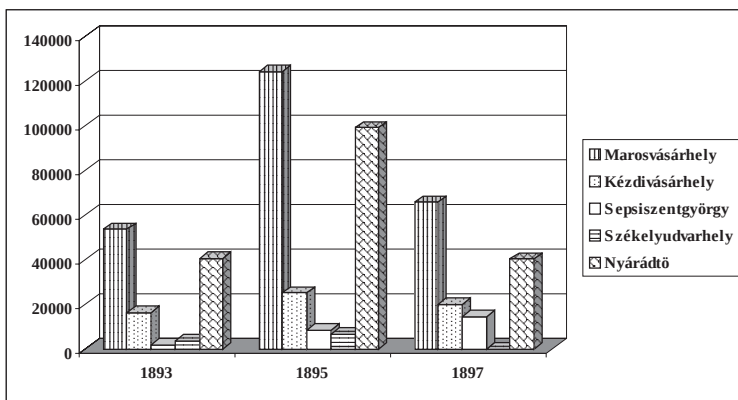
JEGYZETEK

- ¹ Az Arad–Gyulafehérvár fővonalat 1868-ban, a Piski–Petrozsény mellékvonalat 1870-ben nyitották meg.
- ² Az összesen 603 km hosszú vasútvonalat több szakaszban nyitották meg: 1870-ben Nagyvárad–Kolozsvár, 1871-ben Gyulafehérvár–Kocsárd–Marosvásárhely, 1872-ben Tövis–Medgyes–Segesvár és Kiskapus–Nagyszeben, 1873-ban Segesvár–Brassó és Kolozsvár–Kocsárd.
- ³ A székely körvasút alatt a Marosvásárhely–Szászrégen–Déda–Maroshévíz–Gyergyószentmiklós–Madéfalva–Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy vonalat

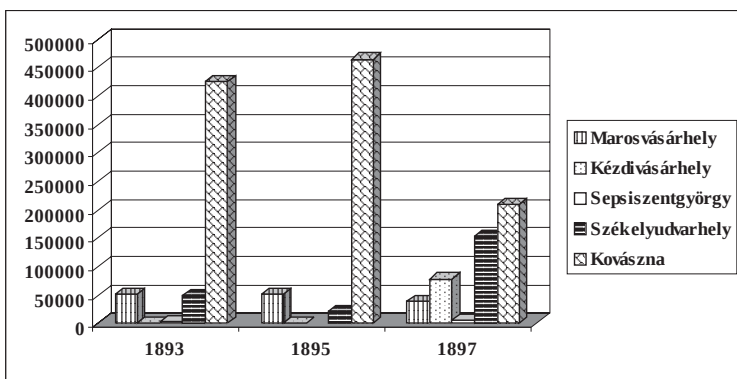
- értjük. Ennek a vasútvonalnak az utolsó szakaszát a Déda–Gyergyószentmiklós vonalat 1909. október 29-én adták át.
- ⁴ Edvi Illés Sándor: *A magyar királyi államvasutak és üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai. (Kereskedelmi monográfia)* I-II. kötet. Bp., 1896.
- ⁵ Frisnyák Zsuzsa: *A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén.* In: A Közlekedési Múzeum Évkönyve XIII. 2001–2002. Bp., 2003. 305–320.; Majdán János: *Az erdélyi vasútállomások vonzáskörzete.* In: Székelyföld 2000 Munkacsoport. Csíkszereda, 2001. 173–186.
- ⁶ Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914.* Csíkszereda, 2003. 235.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Uo. 237.
- ⁹ Uo. 238–239.
- ¹⁰ *Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közigazgatási viszonyairól az 1893-ik évben.* Marosvásárhely, 1894. 12–20. (A továbbiakban a kamara jelentéseinek rövidítése MKIJ.); MKIJ. 1895. 18–27.; MKIJ. 1897. 15–19.
- ¹¹ MKIJ. 1892. 49.
- ¹² Edvi: i. m. 287.
- ¹³ MKIJ. 1895. 5.
- ¹⁴ Edvi: i. m. 399.
- ¹⁵ Uo. 399–400.
- ¹⁶ Edvi: i. m. 289.
- ¹⁷ Uo. 385.
- ¹⁸ Uo. 400.
- ¹⁹ Uo. 291.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ MKIJ. 1891. 81.
- ²² 1 métermázsza 100 kg-nak felel meg. Jele q.
- ²³ Edvi: i. m. 294.
- ²⁴ MKIJ. 1895. 64.
- ²⁵ Edvi: i. m. 386.
- ²⁶ Uo. 294.
- ²⁷ MKIJ. 1892. 147.
- ²⁸ Edvi: i.m. 386.
- ²⁹ A kovásznai keskenyvágányú vasutat 1890-ben adták át a forgalomnak.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ MKIJ. 1893. 56–58., MKIJ. 1895. 78–81., MKIJ. 1897. 49–51.
- ³² Uo.

- ³³ Répáti-kászonimpéri ásványvíz, amelyet előszeretettel fogyasztottak borral, ezért évente nagy mennyiségben szállítottak a térség fürdőire és nagyobb városaiiba.
- ³⁴ Uo. 403.
- ³⁵ Uo. 307.
- ³⁶ Uo. 387.
- ³⁷ Uo. 404.
- ³⁸ Uo. 308.
- ³⁹ MKIJ. 1895. 257.
- ⁴⁰ Uo.
- ⁴¹ Uo. 310.
- ⁴² Uo. 386.
- ⁴³ Uo. 387.
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ Uo. 403.
- ⁴⁶ Uo. 311.
- ⁴⁷ Uo. 404.
- ⁴⁸ Uo. 348.
- ⁴⁹ Uo. 354.
- ⁵⁰ MKIJ. 1895. 18–27.
- ⁵¹ Uo.
- ⁵² MKIJ. 1895. 234.
- ⁵³ Uo.
- ⁵⁴ MKIJ. 1895. 23.
- ⁵⁵ MKIJ. 1895. 48.
- ⁵⁶ Edvi: i. m. 405–410.
- ⁵⁷ MKIJ. 1895. 196.
- ⁵⁸ MKIJ. 1895. 78–81.

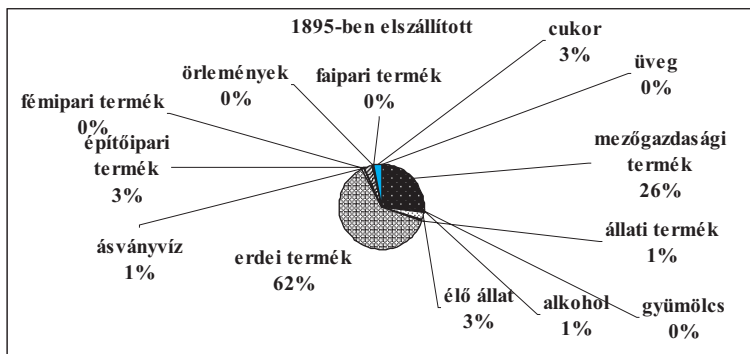
1. A marosvásárhelyi kamara főbb állomásairól elszállított
mezőgazdasági termékek

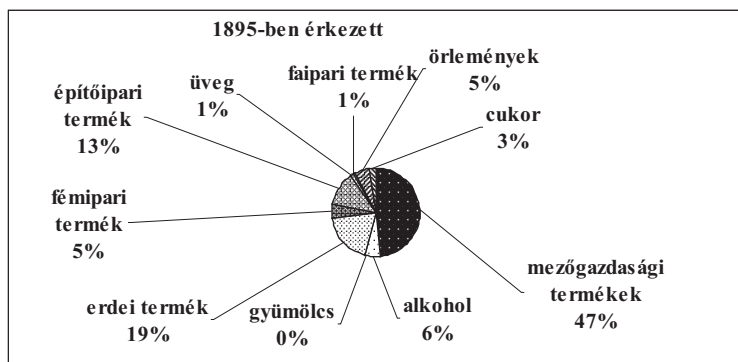
2. A marosvásárhelyi kamara főbb állomásairól elszállított
erdőipari termékek

3. A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara területéről
1895-ben elszállított áru

4. A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara területére
1895-ben érkezett áru

NAGY RÓBERT

Fejezetek Székelyudvarhely XIX. század végi és XX. század eleji urbanisztikai fejlődéséből

Napjainkban, amikor a székelyföldi városok kezdik újra felfedezni városias múltjukat, az urbanizmus pedig, mint hagyomány, egyre nagyobb hangsúlyt kap, érdemes lenne megvizsgálni e települések történetének azon szakaszát, amelyben, a korabeli Európa városaihoz viszonyítva is, elnyerték arculatuk máig meghatározó vonásait. Székelyudvarhely XIX. század végi, XX. század eleji urbanizációs folyamatának néhány vonását szeretnénk felvázolni e rövid tanulmányban. Jelen írásunkban a korabeli városképet alakító jelentősebb folyamatok szemléltetésére vállalkozunk, mint a fontosabb köz- és magánépítkezések, a városi közintézmények, a közművek és lakosság számának alakulása. Természetesen, hogy teljesebb képet kapjunk, szükséges lenne a társadalmi rétegződés és a társadalmi csoportok közti viszonyok tanulmányozása is. Ehhez azonban jelen írásunk keretei szűkösen bizonyulnának. A művelődéstörténetet tudatosan nem említettük, hiszen id. Hermann Gusztáv e témát nagyszerűen bemutató műve több mint egy évtizede megjelent.¹

A századforduló egy apró, városias jegyeket viselő, de nagy részében még mindig földművelésből élő település kisvárossá váló alakulását jelenti a helytörténet számára. A nagyobb arányokat vizsgáló regionális történetírás e változást azon folyamat részének tekinti, amely az Osztrák–Magyar Monarchián belül ment végbe a XIX. század végén és a XX. század elején. E folyamat eredményeként a meglévő városias jellegű kis települések életképesebb csoportja felemelkedett, miközben kevésbé szerencsés helyzetbe került társaik visszasüllyedtek a falvak szintjére. Székelyudvarhely az első csoportba tartozott, noha számára a körülmények változásának iránya és erőssége nem volt mindig a legkedvezőbb. A város ebben a korszakban, az oly sokszor emlegetett „boldog békeidők”-ben fejlődött azzá, ami ma is: kisvárossá. Kapott vasutat, de csak egy szárnyvonalat, amelynek ő lett a végállomása, a „civilizált világ

utolsó védbástyája”. A városmag átalakult, az egyemeletes, fából épült, zsindeletes, tapaszos és meszelt falu kereskedő- és kézműves-házak átadták helyüket a szintén egyemeletes, de téglából készült, a kor követelményeinek és ízlésének megfelelő klasszicizáló illetve eklektikus stílusú polgárházaknak. A korszak elején az egyetlen kétemeletes építmény a Vármegyeháza volt, még a Budapest Szálló és az Udvarhely-megyei Takarékpénztár épülete is csak egy emelettel rendelkeztek. Ez az egyemeletes építkezés a város polgárainak igényét és anyagi helyzetét tükrözi. A Szent Miklós hegy tetején díszlő Római Katolikus Főgimnázium 1910-ben átadott és a Felső Piac téren emelkedő Református Kollégium 1913-ban elkészült négyszintes épülete a katolikus és református egyházak anyagi helyzetét, illetve a hívek adakozókedvét dicsérik.

A településből ekkor lesz „igazi” város, villamos világítást kap, a Vármegyei Közkórház pedig vezetékes vizet. Növekszik a város területe, hozzácsatolják Szombatfalvát. A lakosság száma is gyarapodik az 1890. évi 6769 lélekről az 1910. évi 10 244-re. Hidakat építenek a Varga patakon, illetve a Küküllőn keresztül, kövezik az utcákat, aszfaltozzák a gyalogjárókat. A helyi sajtót két hetilap is képviseli: az *Udvarhelyi Híradó* és a *Székely-Udvarhely*. Tudósítók a városban és a vármegyében megtörtént minden eseményről beszámolnak. Működik egy kaszinó és harminc városi egylet, van városi közélet.

A település arculata állandóan változik. A századforduló, bár a lakók kevésbé érzékelik, egy mélyreható átalakulási folyamatot indít el. A fejlődés a század végére egy egész sor jelentős építkezésben nyilvánul meg. A város közigazgatási, egészségügyi, gazdasági és művelődési intézményeinek helyet adó középületei, a már üzlethelyiségekkel is ellátott lakóházai mind a jelzett időszakban épülnek.² A következőkben e változás urbanisztikai összetevőit próbáljuk felvázolni.

Előbb azonban nézzük, hogy milyen szintről is indult ez a fejlődés. A település XIX. század végi képének szemléltetéséhez a kortárs dr. Hankó Vilmost hívhatjuk segítségül, aki így ír Székelyudvarhelyről az 1896-ban megjelent *Székelyföld* című könyvében: „A Küküllő bal partján, hol a völgy majdnem két kilométer széles síkság után tárul, terül el a város. Körülötte kenyértermő szántók és dús rétek váltakoznak egymással. A völgyet minden oldalról hegyek határolják; keletről a betlen-

falvi, melynek legmagasabb csúcsa a 886 méter magas Szarkakő, délen a Nagy-Oldal, nyugaton a Bükkhegy a 625 méternyi Budvárral és az ennél magasabb Csicserrel, északon pedig a Bükktető.” Majd így folytatja leírását: „A templom előtt [a római katolikus plébániatemplom] elterülő térről gyönyörű kilátás nyílik a kies fekvésű városra és környékére. A város maga nem nagy, mindössze 5476 szín-magyar lakosa van. Házcsoportjai, utcái, utai, a csinos-, részben emeletes házak csoportjaiból kiemelkedő templom-tornyok, az utcákon pezsgő élet, egy fejlődésben levő, gyarapodó, takaros város benyomását teszi az emberre.”³ A korabeli leírás szerint a város északkeleti részén 1892-ig egy festői vár vonta magára a figyelmet, a Székely Támad, vagy Csonkavár romjai, melyben a század végén már a Magyar Királyi Állami Főreáliskola újonnan emelt épületét találhatta az odalátogató. A Szent Miklós hegyről fedett lépcső vezetett le a Fogarasi Mihály püspök áldozatkészségéből épült leánynevelő intézet épületéhez.”⁴ Ezzel átellenben a Római Katolikus Főgimnázium épülete állott. A piac közepén emelkedett a református templom, vele szemben pedig a Református Kollégium kétemeletes régebbi épülete. „Az aránylag kis Székely-Udvarhelynek tehát három magas színvonalon álló, teljes középiskolája van: két főgimnázium és egy internátussal egybekapcsolt főreáliskola.” A megyei törvényhatóságon kívül, volt a városnak királyi törvényszéke, járásbíróháza, pénzügyigazgatósága valamint összesen tíz iskolája (középiskolák, elemi iskolák, nevelő intézetek, ipar- és kereskedelmi iskola, agyagipari iskola). A szerző szerint „...a sok iskola meglátszik a nép magasabb fokú intelligenciáján, s a közművelődési egyesületek nagy számán. Van itt kaszinó, több rendbeli olvasó, társalkodó-egyesület és kör, zene-, dal-, népnevelő-, iparos-, és gazdaegyesület, földműves társulat, stb. A kaszinó és olvasó egyesületek gazdagon el vannak látva könyvekkel, újságokkal, folyóiratokkal.”⁵

A gazdasági életéről annyit jegyzett meg Hankó Vilmos, hogy az iparosok legnagyobb része tímár, csizmadia és fazekas, a bőrök piaca a Szászföld, a fazekasárúké Románia volt. A város gazdasági és stratégiai szempontból előnyös fekvésnek örvendett, három főutcája egyenes összeköttetésben állt a megyei utakkal, így a főtér déli oldalába nyíló Botos utca a Háromszékre vezető úttal, a tér északnyugati részébe torkolló Szombatfalvi utca a Sóvidékre vezetővel, a Bethlen utca pedig

a Csíkba vezető úttal kapcsolódott egybe. És ami még hiányzik a leírásból: a város éghajlati viszonyait tekintve az évi középhőmérséklet 8,3°C, az évi csapadékmennyiség pedig 674 mm.⁶ Az éghajlat tehát enyhébb mint Csíkban és Gyergyóban, de a Hargita közelsége miatt hűvösebb mint Székelykeresztúr vidékén.

Vizsgáljuk azonban meg közelebbről ezt a leírást! Ezt a „kies fekvésű”, nem nagy városkát „kenyértermő szántók és dús rétek” veszik körül, ami annak a jele, hogy a lakosság jelentős hányada mezőgazdasággal foglalkozik. Ez akkor nem minősült ritkaságnak, sőt a korabeli magyar városok nagyobbik felének keresői jelentős számban üzték a földművelést, fő- és mellégazálkózásként egyaránt. Ez alól csak a bányavárosok képeztek kivételt, mivel ott a kedvezőtlen éghajlati és domborzati viszonyok nem tették ezt lehetővé. Udvarhelynek „5476 szín-magyar lakosa van” ami, ha összehasonlítjuk a korabeli Magyar Királyság városi címet viselő településeivel, bizony csupán egy kisvárosra elegendő. A „csinos, részben emeletes házak” is ezt támasztják alá, hiszen a XIX. század végén már az emeletes házak, illetve az emeletek száma egyenes arányban állott az illető település rangjával és fontosságával. A Hankó Vilmos leírásának megjelenése után négy évvel tartott 1900. évi népszámlálás alkalmával 2455 földszintes, 148 egyemeletes, 2 kétemeletes, 2 négyemeletes és egy ún. „többemeletes” épületet találtak a város területén.⁷

A „három, magas színvonalon álló, teljes középiskola”, pontosabban a Római Katolikus Főgimnázium, a Református Kollégium és a Magyar Királyi Állami Főreáliskola, valamint az ipar- és kereskedelmi iskolák a települést igazi iskolavárossá tették. Ezt a címet pedig méltán kiérdemelte a város, hiszen az általunk tárgyalt időszak végén, az 1907/1908. iskolai évben, az 1120 városi illetőségű tanuló mellett 761 más településről érkezett gyerek tanult a város 11 tanintézetében.⁸ Ez a diákoknak több mint 40%-át jelentette. Az intézményeknek helyet adó épületek bővítése, illetve újak emelése a város arculatára is jelentős hatással volt. Emellett, mivel a település az azonos nevű vármegye központja is volt, a vármegyei közigazgatás is itt székelte. A vármegyei intézmények részére később az Alsó Piac téren emeltek impozáns épületet.

Ami a gazdasági életet illeti, a település természetes kapocsként működött az egymást kiegészítő gazdálkodásformát folytató közösségek

között. Az udvarhelyi piac volt a Hegyalja és a folyóvölgy termékcserejének helyszíne. A piacokon a mezőgazdasági termékek mellett a város kézművessége is megjelent, a falvakban meg nem termelt közszükségleti cikkekkel. E stratégiai fekvést kihasználva fejlődött, növekedett, vagy éppenséggel túlélte az évszázadokat a település. Voltak időszakok, amelyekben versenyezni kényszerült a környező falvakkal. Így történt ez a fazekasság esetében, mikor a helybeli céh a korondi fazekasok versenyére panaszkodott, nem minden ok nélkül, hiszen a későbbiekben a város ilyen jellegű tevékenységet folytató mestereinek száma csökkent az erős konkurencia miatt. A bőrműves-termékek piacát azonban a város mesterei végig uralták.

E rövid elemzés után nézzük, hogyan is alakult a városkép.

A területi és demográfiai tényezők alakulása

A város a központból kivezető főbb közlekedési utak mentén fejlődött, terjeszkedett. E fejlődést a Küküllő bal partján levő magasabb fekvésű területekre korlátozta a folyó szeszélyes természete, az állandó árvízveszély. Itt alakult ki a városközpont és köréje csoportosult a település.

1890-ben a város összterülete 17,2 km² volt.⁹ E területbe nem tartozott bele a később csatolt Szombatfalva. A későbbi területnövekedés a már előbb említett község csatolásával jött létre. Elsőként Szombatfalva szeretett volna egyesülni a várossal, a város vezetőségének egy része azonban elutasította az ajánlatot.¹⁰ Az egyesüléspártiak végül felülkerekedtek, győzött a józan ész és a gazdasági érdek. 1898 májusában a magyar belügyminiszter kimondta és elrendelte Szombatfalva Udvarhelyhez való csatolását, a tárgyalások a két település képviselői között június 20-án kezdődtek.¹¹ Ezzel a város területe kiterjedt a Küküllőn túlra, egészen a Szejkéig. A két rész közt a kapcsolatot és a Sóvidék felől érkező forgalmat a folyón vert szombatfalvi fahíd biztosította. Az újonnan nyert terület vízenyős rét volt, amelyet telekelés előtt le kellett csapolni, így az építkezés itt csak később indult meg, de annál nagyobb ütemben.

Székelyudvarhely lakóinak száma 1890-ben 5438 polgári személy és 355 katona, azaz 5793 volt, Szombatfalva nélkül.¹² A Magyar Statisztikai Évkönyvek által tartalmazott adatoknak megfelelően a népesség száma

1910-ig rohamosan növekszik. E növekedésnek nagyobb részét a bevándorlás teszi ki és nem Szombatfalva csatolt lakossága. E változást az alábbi táblázat érzékelteti:

Év	Lakosság	Évköz	Növekedés	
			számbeli	%-os
1890	6 769	1890–1900	1 276	18,85
1900	8 045	1900–1910	2 199	27,33
1910	10 244	1890–1910	3 475	51,33

A táblázatok az összes katonai és polgári népesség számát és növekedési arányát mutatják. Megjegyzendő, hogy Szombatfalva lakosságát már 1890-től a városi népességhez sorolja a táblázat, noha az csak 1898-ban csatlakozott a városhoz.¹³ A város, népességét tekintve, maga mögé utasította mind Sepsiszentgyörgyöt mind Csíkszeredát és Gyergyószentmiklóst, valamint a válsággal küszködő Kézdivásárhelyt is. Marosvásárhely után a legnagyobb lélekszámmal rendelkező székely város lett. Érdekes képet nyújt a lakosság kerületenkénti megoszlása és az egy házra jutó lélekszám, az 1900-as részleges népszámlálások tükrében:

Kerület	Lakosok száma	Házak száma	Lakos/ház
Kossuth u.	1500	230	6,52
Piac Tér	800	105	7,62
Bethlen u.	1160	160	7,25
Szombatfalva, Árpád u.	1300	200	6,50

Láthatjuk, hogy a legsűrűbben, pontosabban a legzsúfoltabban lakott városrész a Piac tér és környéke volt, míg a település külsőbb kerületei, mint Szombatfalva, kevésbé.¹⁴ 1900-ban a 8045 lakos 1244 házban lakott, melyek közül 1053 fából készült, 985 zsindelel fedett volt, de akadt zsúppal fedett is, 291 ház kőből és téglából készült és cseréppel fedték. Ez is azt mutatja, hogy ha a korabeli városképet teljesen nem is,

de a külső kerületekét mindenképpen a fából épült zsindelytetős házak határozták meg

A lakosság azon része, amely a város külső kerületeiben élt, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott. Ezt jól szemléltetik az általunk tárgyalt korszak utolsó harmadában a város állapotáról készült jelentések, amelyek felsorolják az állatállományt is:

	1904	1906	1908
Szarvasmarha	371	726	457
Bivaly	86	46	n.a.
Ló	164	282	164
Sertés	645	748	645
Juh	66	n.a.	66
Baromfi	3502	n.a.	n.a.
Méhcsalád	169	n.a.	n.a.

Ezt az állatállományt a város kiterjedt legelői és külső területei tartották el. A településnek erdői is voltak.¹⁵ A népesség nagyobbik része kézművességből, kereskedelemből és szolgáltatásokból élt, ugyanakkor jelentős arányt képviselt a város tanintézményeinek oktató- és segédszemélyzete.

E polgáriasodó város védekezett az olyan személyek bevándorlásától, amelyek nem illeszkedtek be a település rendjébe, életébe. Ennek érdekében 1907-ben közreadtak egy szabályrendeletet, amelynek értelmében, aki Székelyudvarhely rendezett tanácsú város területén akart letelepedni, köteles volt szándékát szóban vagy írásban bejelenteni a városi tanácsnak és letelepedési engedélyt szerezni. A letelepedni szándékozó személynek korábbi lakhelyéről erkölcsi bizonyítványt kellett beszereznie és köteles volt igazolni vagyoni illetve kereseti viszonyait. A különböző kereseti kategóriákba sorolt személyeknek meghatározott letelepedési díjakat kellett befizetniük:

1. Napszámosok, napszámosnők, városi rendőrlegénység és szolgaszemélyzet tagjai: 6 korona;

2. Ipari és gyári munkások, munkásnők, kofák, fuvarosok, börtönőrök, hivatalszolgák, altisztek, bábák: 12 korona;

3. Iparosok, iparosnők, munkavezetők, pallérok, kereskedősegedek, tanítók, tanítónők, hivatalnokok, köz- és magántisztviselők, nyugdíjasok: 20 korona;

4. Szatócsok, ügynökök, üzerek, üzletvezetők, bérlők, lelkészek, tanárok, katonatisztek: 40 korona;

5. Fogadósok, írók, művészek: 80 korona;

6. Ügyvédek, orvosok, közjegyzők, magánmérnökök, gyógyszerészek, kereskedők, földbirtokosok, vendéglősök: 100 korona;

7. Kávéház-, szálloda-, nagyobb vendéglő- és teremtulajdonosok: 160 korona;

8. Tőkepénzesek, gyárosok, nagyiparosok, nagykereskedők, nagyvállalkozók: 200 korona.¹⁶

Ezt a szabályrendeletet 1908-ban közölte a helyi sajtó. A szövegben szereplő díjak értékének felbecsüléséhez, viszonyítási alapként közöljük a napszámbérek átlagát, valamint az alapvető élelmiszerek árait a korabeli székelyudvarhelyi piacon:

A férfi napszám évi átlaga	2,65 K
A női napszám évi átlaga	2,10 K
Az ígás napszám évi átlaga	5,52 K
A búza métermázsánként	24,7 K
A burgonya métermázsánként	5,15 K
A borsó litere	0,46 K
A paszuly litere	0,32 K
A marhahús kilója	0,88 K
A sertéshús kilója	1,34 K
A sertézsír kilója	2,00 K
A szalonna kilója	1,80 K
A juhhús kilója	0,72 K
1 köbméter kemény tűzifa	7,00 K

Ehhez még csak annyit tennénk hozzá, hogy aki netán építkezésre szánta el magát, annak 30–35 koronát kellett fizetnie ezer darab tégláért.¹⁷ Amint a szabályrendelet is bizonyítja, a város védte belső rendjét

és szigorúan járt el a betelepülőkkel. Nem volt ritka az az eset sem, hogy a bevándorlási kérelmet a városi tanács elutasította.

A lakosság felsőbb rétegeinek anyagi helyzetét a korabeli virilisták névsora szemlélteti a legjobban. A listára a legtöbb egyenes adót fizető polgárok kerültek fel. Az alábbi táblázat, a város viriliseinek számáról és a legtöbb adót fizető polgárokról, valamint a listazáró adóösszegekről tájékoztat:

Év	Személyek és póttagok	Első összeg koronában	A legtöbb adót fizető személy	Utolsó összeg koronában
1895 ¹⁸	33	1808,82	<i>Koncz Ármin</i>	244,00
1900 ¹⁹	30+8	n.a.	n.a.	n.a.
1901 ²⁰	30+8	3062,72	<i>Ugron Ákos</i>	n.a.
1902 ²¹	30+8	2263,78	<i>Szabó Albert</i>	n.a.
1906 ²²	40	2254,00	<i>Dr.Horvát Károly</i>	304,94
1907 ²³	40+9	2740,26	<i>Embery Árpád</i>	381,68
1910 ²⁴	40+5	4100,00	<i>Ugron Ákos</i>	421,00

Az utolsó rendes listán szereplő személy éves egyenes adójának összege a tárgyalt időszak végén emelkedik: 1910-ben meghaladja a 400 koronát. A listavezető Ugron Ákos az évtized elején az élről eltűnve úgy látszik a vezető személy adója is csökken, az évtized végén újból megjelenve, az adó nagyságát is emeli 4000 korona fölé. A virilisták névsorában a város minden, nagy jövedelemmel rendelkező polgára megjelenik: a földbirtokos nyugalmazott főispán (Ugron Ákos), az ügyvéd, az orvos, képviselőik által a római katolikus és a református egyházak, a takarékpénztárak, a szatócs-kereskedő (Heyn Pál²⁵), a főrealiskolai igazgató (Dr. Solymossy Lajos²⁶), a szeszgyáros (Szöllösi Samu²⁷), a vaskereskedő (Flórián Bogdán²⁸), az építész-mérnök (Haberstumpf Károly²⁹), a lapszerkesztő, valamint a meggazdagodott mészáros és többszörös háztulajdonos (Szabó Ferenc³⁰). A város vagyonos rétegeiben található polgárok származásuknál fogva sokféle érdeket képviseltek. Ennek megfelelően folyt a közélet, a városszervezés és városrendezés is.

A városi intézmények

Székelyudvarhely rendezett tanácsú város lévén, rendelkezett városi közgyűléssel (mai szóhasználatnál élve városi tanács), ami az önkormányzat döntéshozatali szerve volt. A polgármesteri hivatal képviselte a végrehajtói hatalmat. A városi képviselőtestület/tanács stb. (korabeli szóhasználatnál élve törvényhatósági bizottság) tagjainak fele virilista volt, a másik felét választott képviselők tették ki. A törvényhatósági bizottság szerkezete az 1910. évben a következő volt:

40 virilista + 4 póttag;

10 tag + 5 póttag – választott képviselő az első kerületből;

10 tag + 5 póttag – választott képviselő a második kerületből;

10 tag – visszaválasztott képviselő 1906-ból, az első kerületből;

10 tag – visszaválasztott képviselő 1906-ból, a második kerületből.³¹

A teljes-jogú képviselők száma összesen 80. Ezekhez adódott még 11 fizetett városi tisztviselő, akik szavazati joggal rendelkeztek.³² Ami pedig az országgyűlési és községi képviselőválasztók, pontosabban a szavazati joggal rendelkező udvarhelyi polgárok számát illeti, 1908-ban 653 személy tartozott ebbe a csoportba.³³

Ha megvizsgáljuk a választott képviselők foglalkozását, érdekes képet kapunk. Például az 1904. november 14-én tartott városi közgyűlésen megjelent 23 választott városi képviselő közül 3 volt földész (földműves), 1 földbirtokos, 1 lapszerkesztő, 1 pénztárnok, 3 tímár, 1 csizmadiamester, 1 vendéglős, 1 agyagipari-iskolai igazgató, 2 főreáliskolai tanár, 1 kordoványosmester, 3 mészárosmester, 1 orvos, 1 ügyvéd, 1 szűcsmester, 1 nyugdíjas királyi tanfelügyelő, 1 szíjgyártómester. E felsorolásban megjelent foglalkozások csoportosítása teszi világosabbá a képet, eszerint 10 kézműiparos, 19 értelmiségi-polgári elem, 3 földész, 1 földbirtokos. A kis és középpolgárság kétségtelenül uralta a választott képviselők sorait.

A képviselőtestület feladatai közé a várossal kapcsolatos minden gazdasági és közigazgatási probléma megoldása tartozott. A különféle intézmények ellenőrzésére, irányítására bizottságokat alakítottak. Ők döntöttek a város tanügyi problémáival kapcsolatban felmerülő kérdések, valamint az építkezések és a pótdók terén jelentkező ügyek felett. Az esetleges vitás dolgok rendezésére, amint azt már jeleztük, bizottságokat

alakítottak. Ezek kötelesek voltak a közgyűlés előtt beszámolni a tapasztalatról, megoldást ajánlani a vitás ügyekre, amit viszont a közgyűlés szavazott meg.

A város vezetésében, a nagypolgárság mellett, a választott képviselőkn keresztül részt vett a kis és középpolgárság is. Ez megkönnyítette az esetleges nézeteltérések tisztázását. A végrehajtó hatalom feladatait a polgármester és a fizetett hivatalnokok látták el. A polgármesteri hivatalban 25 hivatalnok működött, ezek közé tartozott a rendőrkapitány és az alkapitány is. A polgármesteri hivatal alkalmazottainak listája a következő volt: polgármester, 1 I. tanácsos, 1 II. tanácsos, 1 főjegyző, 1 tanácsos és árvaszéki-jegyző, 1 tisztiorvos, 1 tisztí-ügyvéd, 1 közpénztárnok, 1 adópénztárnok, 1 ellenőr, 1 számvevő, 1 levéltárnok és kiadó, 1 állatorvos, 1 adóellenőr, 5 írnok, 1 városgazda, 2 végrehajtó és egy díjnok.³⁴ Az adminisztráció minden tagját a törvényhatósági bizottság (közgyűlés) választotta, kivéve a polgármestert, akit a közvetlen városi szavazatok juttatták székébe. A polgármesteri tisztséget hosszú időn keresztül, 1880-tól 1898-ig Kassay F. Ignác viselte. Utána 1899–1900 között Dr. Gyarmathy Dezső, majd 1900–1905 között Szakáts Zoltán, végül 1905–1910 között Gothard János következett. A kor négy polgármestere közül kettő, Dr. Gyarmathy Dezső és Szakáts Zoltán földbirtokosok voltak, az előbbi homoródszentpáli, míg az utóbbi szenterzsébeti. E felemás helyzet, hogy egy város polgármestere földbirtokos, a dualizmus korának jellemző vonása, a korabeli Magyarországon megszokott jelenség volt.

A rendőrségnek fontos szerepe volt e kisvárosban is. Az apró-cseprő tyúklopások, zsebmetszések megoldása mellett a vásárnapokon összeverekedő atyafiak lehűtésében is főszerepet játszott. Amint arról már az előbbiekben is szó esett, a főkapitány és az alkapitány a város fizetett tisztségviselői közé tartozott, tehát évi fizetésben és lakbérpénzben részesült a városi költségvetésből. A rendőrség számára az 1901-es esztendő valami rendkívülinek számított, hiszen addig 10 éven keresztül a város nem fordított túl sok figyelmet rájuk, de ekkor változás következett be. A rendőrállomány száma 16-ról 18-ra növekedett. Ez az adott korban egy ugrásszerű számbeli és aránybeli növekedést jelentett, egy 8000 lakossal rendelkező városban.³⁵ Az állománynövekedés mellett a rendőrség a

budapestihez hasonló egyenruhát kapott fehér lószőrforgós kalppal és hosszú fényes karddal.³⁶ A rendőrség tevékenységéről tudunk, de állományáról majdnem semmit, az 1910-ben szolgálatban álló fő- és alkapitányok nevét ismerjük csupán. Ezek Szombatffalvy Lajos és Técsi Ferenc voltak.³⁷

A rendőrség mellett a legfontosabb városi intézmény az önkéntes tűzoltóság volt, amely azonban önkéntes jellege miatt és gyenge megszervezése következtében legtöbbször képtelen volt feladatát ellátni. Márpedig a korabeli Székelyudvarhelynek nagy szüksége lett volna egy jól szervezett, jól képzett, hatékony tűzoltóegységre. A városka tele volt „tűzfészekkel”. Az összezsúfolt apró faházak, zsindely-tetejükkel bármely pillanatban lángra lobbanhattak és a tűz hihetetlen gyorsasággal elharapózott. A Bethlen utca, valamint a Vár és Tó utca voltak a város tűzvédelmi szempontból legveszélyeztetettebb körzetei. Itt a tüzet eloltani szinte lehetetlen volt. A tűzoltóság köreiben fejtelenség uralkodott, így a lakók magukra hagyva próbáltak a lángokkal megküzdeni.³⁸ A helyzetet súlyosbította az a tény, hogy az Árpád utcában a Doros-féle szeszgyár egy sűrűn beépített és lakott környezetben volt elhelyezve, így állandóan az a veszély fenyegetett, hogy a gyárkéményből kipattanó szikra felgyújtja valamely ház fedelét, mint az 1910-ben meg is történt.³⁹ A város a tarthatatlan helyzet javítása érdekében az 1904. évi április eleji közgyűlésen a napirendi pontok között még egy modern, elektromos berendezésekkel ellátott tűzoltó őrtorony felépítését is szerepeltette, de ez végül nem készült el.⁴⁰ Az önkéntes tűzoltók jobb motiválása érdekében és felszerelésük javítására, a város szerződést kötött az egylettel, amely fizetség ellenében köteles volt tűzvédelmi beavatkozásokat végrehajtani, kimenni a helyszínre, tüzet oltani. A szerződést 1903 decemberében kötötték meg. A város évi 8300 koronát utalt át az egyletnek, a fizetség ellenében éjjeli őrzőrátra is kötelezték magukat a tűzoltók.⁴¹ A tűzoltás feladatának oroszlánrészét a korszak végére átvette a városban felállított katonai tűzoltóság, melynek hatékonyságát a helyi sajtó korabeli cikkei dicsérik.⁴²

Az olvasónak úgy tűnhet, hogy csak a hivatalos, pontosabban a városi közigazgatás szerveit mutattuk be. Ezt nem minden ok nélkül tettük, hiszen ezen intézményeknek volt döntő befolyásuk a város fejlődésére, illetve

a város erkölcsi és anyagi javainak a megőrzésére. Ezen intézmények mellett természetesen léteztek a civil szerveződések különféle formái, melyek száma Székelyudvarhelyen elérte a harmincat.⁴³ Nagyrészüik közművelődési egyesület, amelyek a város társadalmi és művelődési életében játszottak fontos szerepet.

Reprezentatívabb épületek és közművesítés

A város rendezése, fejlesztése két síkon folyt a tárgyalt időszakban. Egyfelől a város nevét, az utcák elnevezéseit változtatták meg, másfelől az utcák, utak, városrészek kiépítése zajlott igazán látványosan. Az 1900. szeptember 22-én tartott városi közgyűlésen a testület úgy határozott, hogy az eddig elválasztva írt Székely-Udvarhely helyett a város nevét egybe kell írni ezután, azaz Székelyudvarhelynek.⁴⁴ A következő évben, a július 3-án tartott közgyűlés meghatározta a város utcáinak elnevezéseit és elrendelte a városi házszámok kiosztásának megkezdését.⁴⁵ Az utcák új elnevezései a következőképpen alakultak:

1. a Reiner szeglettől a Főreáliskoláig: Eötvös utca;
2. a katolikus temetőkert alatt levő Pál utca: Temető utca;
3. a katonai kórháztól a Székhídjáig vezető út: Budvár utca;
4. a Gergely-féle sósfürdőhöz vezető út: Fürdő utca;
5. Tanoda: Iskola utca;
6. Hóhér: Tábor utca;
7. Csorgó utca: Kornis utca;
8. Sarkantyú utca: Bem utca;
9. a szombatfalvi első új utca: Báthory utca;
10. a szombatfalvi Fiákeres utca: Küküllő utca;
11. a szombatfalvi Hlatky-telephez vezető út: Wesselényi utca;
12. a szombatfalvi harmadik új utca: Gróf Mikó utca;
13. a szombatfalvi téglavető út: Ugron utca;
14. a Szombatfalvi utca szegleténél levő Korona vendéglőtől a nagy hídig: Petőfi utca;
15. a szombatfalvi hídtól a Szejkéig: Orbán Balázs út;
16. Főtér: (Alsó- és Felső Piac tér): Deák és Batthyány tér;
17. a királyi törvényszék szegletétől egészen a város malmáig a Felső Malom utcával együtt Árpád utca.

A város az utcák nevei alapján szeretne modernizálódni, megjelentetve a kor divatos elnevezéseit a településen, de nem feledkezve meg a hely nagy szülöttéről vagy jótévőiről sem, mint Orbán Balázs és az Ugronok. A városszerkezetben, a közművesítés és a kor civilizációs vívmányainak elterjedése terén viszont lassúbb ütemű a fejlődés. E folyamat lassúságának oka a város szűkös költségvetése mellett a városrendezési terv hiánya volt. Még a tárgyalta időszak végén, az 1907. június 17–18-án délután tartott közgyűlésen is elvetik a városrendezési tervet a következő indokkal: „mert az sok pénzbe kerül és fedezet nincs”. Hiába a szakember, Bodó Ferenc városi mérnök igyekezete, csak egy előkészítő bizottság felállítását tudja elérni.⁴⁶ A város a rendezési terv hiánya ellenére is építkezett, fejlődött, mind a közművek, mind a nyilvános- és magánépületek terén.

Székelyudvarhely város korabeli és mostani infrastruktúrájának egyik legfontosabb elemei a hidak, mivel az utak folyón és patakokon keresztül vezetnek. Ezért elsőként a hídépítéseket tárgyaljuk. A városközpontból, a Felső Piac térről Csíkszereda felé vezető út a Varga patak fölött halad át. Ezen a ponton régtől fogva létezett egy fahíd a közlekedés zökkenőmentes biztosítása érdekében. A fahíd már rég nem felelt meg a növekedett forgalomnak, ezért 1895 augusztusában a tanács határozatot hozott, amelynek értelmében a régi fahíd helyét kőhidat építtetnek.⁴⁷ A kő helyett azonban a vasat választják a híd anyagának, így a vasalappal bíró szerkezetet, melynek kétoldalt aszfalt gyalogjárói is voltak, november elején már átadták a forgalomnak.⁴⁸ E szerkezet helyére majd 1912-ben egy jóval szélesebb, 8 méter úttesttel és két, két méter széles gyalogjáróval rendelkező újabb vashidat építenek, mely még jobban megkönnyíti a forgalmat.⁴⁹

A település másik, nagy fontossággal bíró hídja, a Szombatfalvi utca végében, a Küküllőn átvezető fahíd volt. E közműnek kereskedelmi szempontból szintén óriási szerepe volt, hiszen biztosította az összeköttetést a Sóvidékkel és azon túl Marosvásárhellyel. A fahíd helyére 1902 októberével kezdődően egy év folyamán, egy nyílású, két oldalt aszfaltozott gyalogjárókkal ellátott vashidat építettek. Az építményt Haberstumpf Károly helybéli építésmérnök tervezte, a munkálatokat gyakorlatilag 1903. április közepén kezdték el Vértess Arnold királyi mérnök

vezetésével.⁵⁰ A híd szerkezetét a budapesti Danubius gyár szállította, a teherpróbát október 19-én tartották, 900 mázsával, a felülvizsgálatokat 20-án tartották és a hidat átadták a forgalomnak.⁵¹ Ezzel Székelyudvarhely megkapta első közúti vashídját, amely a második világháború végéig szolgálta a várost.

A város legfontosabb elemei azonban az utcák és a terek. Udvarhely utcahálózata a piactérről kiinduló főutakhoz kapcsolódik, ezek mentén alakult ki. A településnek ebben az időszakban a két piactér mellett még egy tere alakult, a Kőkereszt tér, amelyet a felső piactérrel a Varga patakon átívelő híd kötött össze. Amint azt már az előbb jeleztük, a piactér sem volt egységes, hiszen ezt két részre osztotta a református templom. Ezért alakult ki az Alsó Piac tér a Barátok temploma előtt, amit később Batthyány térnek neveztek, valamint a Felső Piac tér amit viszont Deák térnek neveztek. A tárgyalt időszakban mindhárom tér arculata folyamatosan változott.

Az Alsó Piac téren építették fel az új vármegyeházát, de a tér közepén álló régi városházát és két céhépületet a korszakban még nem bontották le, erre majd csak 1911-ben került sor, miután előzetesen leégtek.⁵² A vármegye hivatalainak helyet adó épületet a tér keleti oldalára tervezték, az alapkövet 1895. szeptember 7-én tette le Ugron János alispán.⁵³ A tervet Stehlo Otto készítette, a munkálatok vezetője Ferenczi Endre mérnök volt.⁵⁴ Annak ellenére, hogy még nem készült el teljesen, 1896 októberében már a bútorokat hordták be az új vármegyeházába, hiszen a korabeli tudósító szerint már csak a festés, az asztalos és lakatos munka volt hátra.⁵⁵ A cikk végén felteszi a kérdést: „...vajon előtte mikor lesz díszes tér is, az már a jövő titka!” Az 1897-re befejezett vármegyeháza, egy többféle stílusjegyet magán viselő, eklektikus épület lett. A város egyik legimpozánsabb épülete jelent meg az Alsó Piac téren, de nem tudott érvényesülni, mivel előtte nem egy tágas tér volt, hanem három, még a XVIII. századból való rozoga, korszerűtlen építmény. A milleniumi oszlopot is a városháza és a céhépületek közti kis térre kellett felállítaniuk a polgároknak. Az emlékoszlop leleplezése és a vármegyeháza felavatása 1897. június 16-án történt meg, nagy ünnepély közepette.⁵⁶

A Felső Piac tér környékén jóval nagyobb munkálatokba fogott még az általunk tanulmányozott időszak elején a katolikus egyház. Mivel épületeinek méretei az évszázad vége felé már szűknek bizonyultak, új létesítmények felépítését határozták el. A munkálatokat 1890 tavaszán kezdték el, Lengyel Gergely és fia Lengyel János, valamint Gyertyánffy Gábor vállalkozók vezetésével és 1891 őszén fejezték be. A tanítás az 1892/93-as tanévvel kezdődött el a katolikus fiú-nevelde új épületében.

Az építkezéshez szükséges anyagi alapok előteremtésében, természetesen fontos szerepet játszottak a hívek adományai. Az építési bizottság felhívással fordult a katolikus közösségekhez „hogyan tehetségük szerint bármely anyaggal járuljanak az épület felemeléséhez”. A katolikus falvak meg is mozdultak és hozták az építőanyagot. Érdekes néhány falu adakozása: Bethlenfalva 100 db stakaturfával, Máréfalva 12 öl kövel, Zetelaka 200 db stakaturfával, Oroszhegy 300 db stakaturfával, Szentkirály 8 öl kövel, Farkaslaka 10 öl kövel, Szentélek 100 db fával, Lengyelfalva 200 szekér fővennyel, Szombatfalva 20 000 db téglával elszállítására elegendő igáserővel, Atyha 200 szekér fővennyel, Korond 100 forinttal, Lövéte 400 véka jól égetett mésszel járult hozzá az új épület sikeres megépítéséhez.⁵⁷ E felajánlások nagyban hozzájárultak az épület költségeinek csökkenéséhez.

A második, az előbbinél jóval nagyobb épületet már a Szent Miklós-hegyre, a római katolikus templom mellé tervezték. Az új épület 432 000 koronás költségelőirányzattal hirdetett árlejtését 1909 januárjában tették meg.⁵⁸ A régi épület bontását május 6-án kezdték el.⁵⁹ A Római Katolikus Szeminárium új épülete az egész város díszé lett. „Százöt méter hosszúságban három épület alkot egységes homlokzatot: középen helyezkedik el, megemelt szuterénnal a négyszintes főépület, melyet az igazgatói lakás és a tornaterem fog össze. A főbejáratához kettős lépcső vezet fel, alkalmazkodva a szerpentin-kanyar miatti szűkösökhöz, de építészetileg még jobban kiemelve a főbejáratot. Az épület megjelenésében, – akár csak a vele szinte egyidős csíkszeredai római katolikus főgimnáziumnál – érvényesül a századfordulón tájainkon is hódító szecesszió a maga gazdag magyaros majolika díszítőelemeivel.”⁶⁰ Az iskola ünnepélyes felszentelésére 1910. november 20-án került sor, Majláth Gusztáv Károly püspök jelenlétében.⁶¹

A Felső Piac tér 1896-ban egy újabb modern épülettel gazdagodott, a Mária Valéria Gyermekkerttel. Az anyagi alapok megteremtése érdekes módon történt: a várostól részesült támogatásban, de annak is különleges formájával. A jótékony cél érdekében az *Állami Sorsjáték* tiszta évi jövedelmének egytizedét engedték át Udvarhelynek három évre (1892–1894). A részesedés az eltelt idő alatt 14 609 koronára nőtt, ebből épült fel 1896-ban a Római Katolikus Gimnázium első épületének közvetlen szomszédságában.⁶² A református templom melletti Református Kollégium új épülete csak 1910 és 1912 között készült el.

A Kökereszt tér kialakítása is a tárgyalt időszakra esik. Mikor megépítik a Varga patakon átívelő új vashidat, az utat is kiszélesítik, így lebontják azokat a „rozoga hurubákat”, amelyek a híd közelében húzódtak meg és „olyan rondák voltak, hogy deszkázattal kellett elfedni őket”.⁶³ Az üresen maradt telkeket, az útszélesítés után beépítik egymemeletes polgárházakkal. Itt épült fel Embery Árpád gimnáziumi tanár háza és itt nyitotta meg, napjainkban a városi könyvtárnak helyet adó, híres vendéglőjét Szabó Károly is.

A Bethlen utcában, még a baromvásártér előtt épült fel 1908-ra Udvarhely legkisebb felekezetének, az unitáriusoknak a temploma. A templomot adományokból származó pénzből építették. Az adakozásra való felszólítás a helyi sajtóban 1902 végén és 1903 elején jelenik meg.⁶⁴ A templomot a Bethlen utcai Vánky-féle telken építették fel, az alapkölvetételre 1906. július 3-án került sor, a munkát Fekete Béni építész vállalta el, 42 000 koronáért.⁶⁵ A felszentelésre 1908. május 23–24-én Ferenc József püspök jelenlétében került sor.⁶⁶

A Bethlen utcában volt a baromvásártér, mellyel átellenben azonban a Vármegyei Közkórház épülete emelkedett. Az egészségtelen szomszédság miatt sokat panaszkodott a kórház vezetősége, így az 1901. július 3-án tartott városi közgyűlés elhatározta a baromvásártérnek a vasúton felül fekvő rétre való áthelyezését. Az áthelyezést végrehajtották, a vásárteret felparcellázták.⁶⁷ A kórház ezzel a határozattal megszabadult a kellemetlen büztől, a fertőzésveszélytől, de megmaradt a csatornázás és a vezetékes víz hiánya. A kórház részére készült el Székelyudvarhely első vízvezetéke. A vizet az épülettől délkeletre, mintegy 700 méter távolságból a Szászok tábora nevű dűlőben található forráscsoportból

nyerték. A forrásfoglaló aknák és a vezeték földmunkálatait, valamint a csövezet lerakását 1905 őszén fejezték be. Az intézmény elé felállított közkút egészséges vizét a városi lakosság évtizedeken keresztül használta.⁶⁸ A város ezekkel a munkálatokkal hosszú időre az egyetlen vízvezetékot állította fel, Székelyudvarhely ivóvízellátása pedig a XX. század közepéig megoldatlan maradt. A kórház csatornahálózatának kiépítésére majd csak a következő esztendőben került sor, amikor a városi közgyűlés a csatorna számára városi területet engedett át.⁶⁹

A település egyik jellegzetes épületét, az egykori Csonkavárban található Állami Főreáliskolát is e kor elején építették. Előzetesen, 1889-ben a várban található romos épületeket bontották le, majd a talajt egyengettek. Az építkezések 1889 tavaszán kezdődtek el Meixner Károly budapesti műépítész tervei alapján. Az első évben csak a tornacsarnok készült el, majd 1890 júniusában két helybeli vállalkozó Kelemen és Galter, valamint Linhard Károly segesvári építőmester fogtak neki az iskola építésének. Egy év alatt készült el az 56 helyiséget magába foglaló épület. A telek magas fekvésének köszönhetően az egyemeletes, 9 méter magas, tekintélyes külsejű épület a környezetéből jelentősen kiemelkedik. Dél-nyugatnak tájolt neoklasszikus homlokzata 63 méter hosszú, előtte a teret fákkal, cserjékkel és virágokkal ültették be. A főreáliskola teljes felszerelése még két esztendőtt vett igénybe, így az avatásra csak 1893. május elsején került sor.⁷⁰

Minden korabeli, valamit magára is adó magyar városnak volt közbiztonság. Ez Székelyudvarhelyen 1903-ig nem létezett. A mészárosok a város utcáin, az udvarokon vágták le az állatokat, egészségtelen, fertőzésveszélynek kitett helyeken. Sokszor megtörtént, hogy az elszabadult és a vérszagtól megvadult állatok a város utcáin rohagáltak baleseteket okozva. E tűrhetetlen állapotok megszüntetése céljából a város elkészítette Galter János városi mérnökkel a vágóhid tervét. E terv szerint ez az építmény 62 000 koronába került volna.⁷¹ A december 3-án lezajlott versenytárgyalás alkalmával Galter János 63 008 korona 88 fillér összegből 11%-ot engedett vissza, így 56 014 korona 90 fillérért kötött szerződést a várossal.⁷² 1903. december elsejével meg is nyitották a közbiztonság hidat, amely megfelelt a kor követelményeinek, rendelkezett hűtőkam-

rákkal, jégtartóval, bélszáritóval, vízforraló kazánnal és belső vízvezetékekkel.⁷³

A városi polgárok a hétvégéiket Monarchia-szerte a sétatereken töltötték, fűvőszenekarok játékát hallgatva a fák és kényelmes pavilonok árnyékában valamint a sétányokon elhelyezett padokon üldögélve, beszélgetve. A fiatalság pedig ott korzózott. Udvarhelyen a sétatér létesítésének gondolatát 1890 körül dr. Ráczkövy Samu orvos vetette fel. Az első elképzelések szerint a Küküllő bal partján a Kuvar oldalában lett volna, de ezt a tervet a városlatyák elvetették. A Küküllő jobb partján a folyó és a vasút közötti terület a város tulajdonát képezte, itt létesült a sétatér a városi tanács 1903-ban született döntése alapján.⁷⁴ 1904 márciusában már 300 db díszfát ültettek és megindultak a munkálatok.⁷⁵ Felépítették az új korcsolyapályát. A korcsolyapavilont Haberstumpf Károly építette, 7400 koronáért. 60 méter széles és 100 méter hosszú volt és kereken fenyősor vette körül. Az építményt december 8-án avatták fel. Egy második csemeteültető akció során, 1907 tavaszán „háromszáznál több lombfát ültettek el” a sétatérén.⁷⁶ A város a sétatérrel egy korszerű, a polgárság számára hasznos létesítménnyel bővült.

Székeludvarhelynek sohasem volt egy általános városrendezési terve, de készültek résztervek, mint a Küküllő jobb partjának beépítésére készült alaprajzok. Két ilyen tervezet készült, az egyik, amit dr. Damokos Andor alispán dolgozott ki és 1907-ben a város képviselőtestülete elé terjesztett, a másik az 1909-ben Bodó Ferenc városi mérnök által elkészített terv volt. Mindkettőnek a gerincét az az út képezte, melyet a barátok templomától indítanak a Küküllőre építendő vashídon át, nyílegyenesen a vasúti pályáig. E részt felparcellázták és beépítették volna. Bodó mérnök terve szerint az út jobb oldalán létesítették volna a tisztviselőtelepet, a baloldalon középületek kaptak volna helyet.⁷⁷ E tervek megvalósításának csak 1913-ban fogott hozzá a város, az új híd megépítésével, a beépítés pedig a két világháború közötti időszakban kezdődött el.

A város főutcájának számító Kossuth utca volt a település fő ütőere. Itt voltak a pénztintézetek, a legnagyobb üzletek, a Budapest Szálloda, a sétatér hiányában pedig az udvarhelyiek korzója is ez az utca volt. Amint már említettem a legkiemelkedőbb épület a Budapest Szálloda volt. Ezen épület nagyterme lett az udvarhelyiek társasági életének színhelye: szín-

társulatok léptek fel, fillérestélyeket, pontosabban jótékonyági bálakat rendeztek, itt tartották az iskolaavatásokat, templomépítést/szentelést, főispáni beiktatást és búcsúztatást követő ebédeket, vacsorákat.⁷⁸ Az épületekben volt valami igazán „nagyvárosi”, a probléma csupán az volt, hogy csak egy emelettel rendelkeztek.

A település utcái azonban siralmas képet mutattak, többségük sáros és sötét volt. A sarat kövezéssel próbálta eltüntetni a város vezetése. Ezek a munkálatok a XX. század elején folytak a Szentimre utcában, a Bethlen és az Árpád utcában.⁷⁹ Az egyetlen jól kövezett résznek a Kossuth utca számított. Új utcát terveztek nyitni a Bethlen utca és a Vár utca között, a volt baromvásártér szegleténél.⁸⁰ Az utcahálózat másik nagy problémája a gyalogjárók hiánya volt. E baj orvoslására 1899-ben szánta rá magát a város. A helyi tanács 5000 méter folyó járdát és 12 000 méter kapu előtti bejáratot határozott aszfaltoztatni, a feltételek így szóltak: „A járda alapja 10 cm portland cementből készítendő [...] A kapu bejáratoknál 12 cm vastag beton, mely alapokra, a járdánál 2 cm, a kapubejáratoknál 3 cm természetes aszfalt alkalmazandó 2 rétegbe öntve. A járdánál szegélyül egy sor élire állított és portland cementtel összeillesztett elsőrendű 20/10/8 cm méretű keramit-tégla; a kapufeljáratoknál három rend lapjára fektetett keramit-téglaszegély alkalmazandó, de alapul az említett 10, illetve 12 cm betonréteg szolgál. A levezető csatornák cemetágyazott aszfalttal bevont kell legyen[ek], melyért külön díjazás nem jár, de a járdaterületbe beszámítódik. Ezen csatornákhöz szükségeltető ércfedő a várost terheli.”⁸¹

A meghirdetett árlejtésen 1899 márciusában három cég jelent meg, a következő négyzetméterenkénti árajánlatokkal:⁸²

	Incze Lajos	Magyar Aszfalt	The Neuchattel
Földmunka	3,35	3,60	3,66 ¹ / ₂
Keramit	1,85	2	1,90
Kapubejárat	4,60	4,90	5,08 ¹ / ₂
Kapukeramit	2,50	3,50	3,90
Összár	28 210,00	30 780,00	30 840,00

Az aszfaltpályázatot *Incze Lajos* nyerte meg, szerződés is kötődött vele. Egyelőre az aszfaltnak a Kossuth és a Bethlen utca két oldalára, valamint a piactérre való lerakásában egyeztek meg a felek és a kb. 5000 m²-t kitevő aszfaltjárdában. Az ár 3 forint és 35 krajcár lett volna négyzetméterenként.⁸³ A város módosítani kívánt a fizetésen. A 27 000 forint fizetési részleteit kisebb részekre akarta csökkenteni, mint ahogy az a szerződésbe foglaltatott, erre Incze teljesen visszalépett, és így új pályázatot kellett meghirdetni.⁸⁴ Az újonnan meghirdetett pályázat nyertese a *The Neuchattel* cég lett, akivel a város szerződést is kötött.⁸⁵ A cég augusztus 21-én kezdett hozzá a munkálatokhoz, a Kossuth utcában és az alsó piactéren. A munkálatok ellenőrzésére a kereskedelmi miniszter Hofmann Sándor királyi állami építészeti mérnököt küldte ki. Ezenkívül a város egy újabb aszfaltpályázatot írt ki, 2555 m² járda és 799 m² kapubejáróra. Ezt is a *The Neuchattel* nyerte a 24 594 forint 58 krajcáros ajánlatával.

Az aszfaltjárdák átvétele 1900 októberében történt, Kassay Gábor debreceni mérnök jelenlétében. Az elvégzett munka költségei a következők voltak: 44 659,29 korona valamint a Kossuth utca nyugati felén folyt munkálatokért 10 363,62 korona, azaz összesen 55 022,91 korona.⁸⁶ A forintban és koronában történő különböző számítások, az időközben az Osztrák–Magyar Monarchiában megtörtént pénzváltás következményei. Egy forint két koronát ért.

A város másik, megoldást sürgető problémája a villamos világítás bevezetése volt. A városi közgyűlés 1895 szeptemberében tartott ülésén megszavazta a villamos világítás bevezetését Udvarhely város területén. Először egy vízerőműre gondoltak és ezt az ötletet erőltették, azonban rájöttek, hogy a Küküllő nem elég erős ahhoz, hogy egy villanytelepet ráépíthessenek.⁸⁷ A villamos világítás ügye tovább haladt és 1899 márciusában még egy szerződést is kötöttek a *Siemenens és Halske* céggel, de ezt utólag felbontották.⁸⁸

A budapesti *Ganz* céggel 1904-ben indultak meg az előzetes megbeszélések.⁸⁹ Az elképzelések szerint egy zsilipes, gátas malom-erőművet építenének, amely nappal öröl, éjjel áramot termel, vízhiány esetére egy 32–50 LE félstabil gőzgép lenne felállítva 2x240 voltos egyenárammal.⁹⁰ Időközben a közgyűlés megsemmisítette a városi tanács által a *Ganz*

gyárral versenytárgyaláson kívül kötött szerződést.⁹¹ A városi közgyűlés 1906. március 31-én elfogadta a *Ganz* cég által kidolgozott és Solymossy Lajos, Hlatky Miklós valamint Váentsik Ferenc városi képviselők által módosított terveket és meghirdette a pályázatot.⁹² A pályázatot a *Ganz* cég nyerte, 1906. június 13-án szerződést is kötött a várossal. Ennek értelmében a cég 50 évre bérbe kapta a felépülő telepet, a jövedelme 50%-át már az első évben átengedte a városnak. A város a vállalkozást 50 éves törlesztési költségéből fizette volna ki. A telepet a Felső Malom utca végében roskadozó malom helyére a Küküllő mellé tervezték, de a földmunkák megkezdésekor feltört a talajvíz, így a déli irányban 100 méterre levő dombra építették.⁹³ 1908. április végére már megérkezett minden gép és felszerelés.⁹⁴ Az első próbát 1908. május 24-én reggel tartották, fényesen sikerült.⁹⁵ A város a telepet hivatalosan július 4-én vette át. A villamosmű egyenáramú, háromvezetékes, akkumulátoros rendszer szerint épült, üzemi feszültség 2x250 V, lámpafeszültség 2x220 V, a közvilágítás 560 db. szénszálas izzólámpából és 8 db. ívlámpából állt. A korabeli sajtótudósítások alapján a magánlámpák száma eredetileg 3000 volt, de számuk másfélszeresre lett emelhető. Két gépgarnitúrával rendelkezett, ami 1000 lóerős szívógázmotort látott el szívógázzal, a gázt pedig faszénből termelte.⁹⁶ A villanytelep felállításával és működésbe lépésével megoldódott a közvilágítás kérdése, hiszen 28 utca lett kivilágítva, mintegy 2700 méternyi a város úthálózataiból. Azonban az ipari fejlődésnek nem volt lendítője, mivel a telep nem bírt volna el nagyobb elektromotoros megterhelést. Az 1908-ban üzemelő 8 elektromotor összteljesítménye alig 22 LE volt. Ami az elektromos áram árát illeti, Székelyudvarhely az olcsóbb városoknak számított a maga 6 filléres hektowattórás világítási-áram és a 3 filléres ipari áram díjával.⁹⁷

A villamos világítás mellett a civilizáció másik vívmányát, a telefont Udvarhelyre a század első éveiben vezették be. 1902. július 20-án a vármegyében 12 előfizető volt már bejegyezve:⁹⁸

1. Főszolgabíróság
2. Alispáni hivatal
3. Állami Építészeti Hivatal
4. Szőlősi Sámuel
5. Szabó Albert illetve Gramlik László királyi közjegyzők

6. Udvarhelymegyei Takarékpénztár
7. Dr. Váentsik Ferenc ügyvéd
8. Székelyegyleti Takarékpénztár
9. Királyi Ügyészség
10. Posta és Távközlő Hivatal Homoródfürdő
11. Városi Tanács
12. Kerületi Betegsegélyző Pénztár.

A „telekommunikáció” fejlesztése azonban további újításokat hozott magával, hiszen rövidesen megérkezett a városba az új magyar találmány, a telefonközpont. 1904 októberében Székelyudvarhelyre kihelelyezték az első városi telefonos kisasszonyt Fitzus Anna személyében.⁹⁹

Az állam, illetve a város fejlesztésein, építkezésein kívül, természetesen a magánszemélyek voltak azok, akik a legnagyobb összegeket fektették a városba, új épületek formájában. A magánszemélyek megbízásából emelt épületek nagy része lakóház, kisebb hányada műhely, melléképületek, ipari, kereskedelmi létesítmények. A tárgyalt időszakban kétirányú tendencia nyilvánult meg. Egyfelől a városban levő régi rozoga épületek lebontása útján nyert telkek helyén való építkezés, másfelől az úgynevezett „zöldmezős beruházás”, új, eddig be nem épített telkeken való építkezés.

Érdekes összehasonlítani az 1891–1918 között kiadott és az 1909-es év részleges, kibocsátott építkezési engedélyek tárgyát:¹⁰⁰

Év	Lakóház	Konyha	Istálló	Szín	Raktár	Műhely	Pótépület
1891	16			1	1		
1892	10	10	3	3	1	2	5
1893	6	6	3	4	2	4	16
1894	18	12	2			2	28
1895	13	16	7	3	1		42
1896	16	16	10	2	1	1	36
1897	22						
Összesen	101	60	25	13	6	9	127

Amint láthatjuk, az új lakóházak emelése szempontjából a századvég leggyengébb esztendeje az 1893-as, a legjobb az 1897-es, műhelyépítés szempontjából viszont a legjobb 1893. év. Az 1909. év első felében kiadott építési engedélyek közül 5 szól lakóházra melléképületekkel, gazdasági épületekkel és egy bolthelyiséggel. A többi engedélyt átalakításra, melléképületek és gazdasági épületek emelésére kérték.¹⁰¹ Ha megvizsgáljuk, hogy milyen értékben emeltek új épületeket a városba az említett években, érdekes képet kapunk: 1894-ben egy iskola és a pénzügyi palota 68 000 forintba (136 000 korona) került, 1895-ben az építkezések összege már 192 000 forint (384 000 korona) volt, a legjelentősebb építkezések pedig a vármegyházánál és az óvodánál folytak. 1896-ban 160 000 koronát tett ki a településen abban az évben emelt épületek értéke, melyek közül megemlítendő a postapalota és egy takarékpénztár. 1897-ben 100 000 korona értékben építkeztek Székelyudvarhelyen.¹⁰² A nagyobb magánjellegű, nem lakóház építkezések közül kiemelkedő a vasútállomás mellett felépített 16 007 korona és 79 fillér értékű, Haberstumpf Károly tervei alapján készült gabonarakár, amelyet elkészülte után a helybeli Ipari és Gazdasági Szövetkezet kezelt,¹⁰³ valamint a Fábíán József fakereskedő által 1889 szeptember-októberben építtetett gőzfűrésztelep, szintén a vasútállomás közelében.¹⁰⁴

A megvalósult tervek mellett Székelyudvarhelyen sok elképzelés maradt papíron. Egy ilyen érdekes terv volt az új polgármesteri hivatal épülete, melyet „goth stylben” álmodtak meg, de se helyet, se pénzt nem találtak a megépítéséhez.¹⁰⁵ A polgármesteri hivatal új épületének ügye lekerült a napirendi pontok listájáról és azt többé nem vették elő. A megvalósult ötletek sorába tartozik az érdekességnek is számító Székely Motoros Autómozgó Szállítási Vállalat, amit Kassay Árpád, Cseke Aladár, Vladár Ferenc és társai alapítottak 1905-ben.¹⁰⁶ Ugyancsak az érdekességek közé sorolandó, hogy az első „élő fényképet” 1899 végén mutatták be a város aziránt érdeklődő közönségének a Schnapek Szálloda nagytermében az „Edison-féle kinematograph” segítségével.¹⁰⁷

Mindent összevetve, sorstársaihoz hasonlóan, e kisvárosnak is megvoltak a maga értékei, érdekességei, de ugyanakkor a gyenge pontjai is. Városi mivoltát büszkén ápolta, minden újítást, ha késve is de bevezetett, vagy legalábbis megpróbálta. Volt amit sikeresen, volt amit nagyon

megkésve, időntúl. A település az adott lehetőségek közt igyekezett megfelelni a korabeli városi civilizáció követelményeinek. Fejlődött, és ha nem is létezett egy átfogó városrendezési terv, a helyi tanács által megállapított irányvonalat követve, egy napjainkig meghatározó urbánus arculatot nyert.

JEGYZETEK

- ¹ Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Buk., 1993.
- ² Vofkori György: *Székelyudvarhely. Város történet képekben*. Kolozsvár, 1995. 19. (A továbbiakban Vofkori, 1995.)
- ³ Hankó Vilmos: *Székelyföld*. Bp., 1896. 79. (A továbbiakban Hankó, 1896.)
- ⁴ Hankó, 1896. 81.
- ⁵ Hankó, 1896. 82.
- ⁶ Barabás Endre: *Székelyudvarhely közgazdasági leírása*. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1904. évi szeptemberi és októberi füzetéből. Bp., 1904. 5. (A továbbiakban Barabás, 1904.)
- ⁷ Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Bp., 1912. 21. (A továbbiakban Thirring, 1912.)
- ⁸ Thirring, 1912. 467, 481.
- ⁹ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. 3. 1894. 3.
- ¹⁰ *Székely-Udvarhely* (A továbbiakban SzU) II (1895. szeptember 29.) 40. sz.
- ¹¹ SzU V (1898. május 20.) 22. sz.
- ¹² *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. 3. 1894. 3.
- ¹³ Uo. Új folyam. 18. 1910. 14.
- ¹⁴ SzU VIII (1901. január 15.) 2. sz.
- ¹⁵ Barabás, 1904. 24., valamint Thirring, 1912. 279.
- ¹⁶ *Udvarhelyi Híradó* (A továbbiakban UH) XI (1908. december 20.) 51. sz.
- ¹⁷ *Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól* (a továbbiakban MKIJ.) 1909. Marosvásárhely, 1910. 11., 19., 23., 35., 44., 53.
- ¹⁸ SzU I (1894. december 25.) 1. Mutatványszám.
- ¹⁹ UH II (1899. december 17.) 51. sz.
- ²⁰ UH III (1900. november 11.) 46. sz.
- ²¹ UH IV (1901. október 27.) 43. sz.
- ²² UH VIII (1905. december 10.) 50. sz.
- ²³ UH IX (1906. október 21.) 43. sz.
- ²⁴ SzU XVI (1909. december 12.) 99. sz.
- ²⁵ UH IX (1906. október 21.) 43. sz.

- ²⁶ Uo.
- ²⁷ UH VIII (1905. december 10.) 50. sz.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ UH IV (1901. november 3.) 44. sz.
- ³¹ Az Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda (a továbbiakban HmOL) Székelyudvarhely város polgármesteri hivatala F54. 14. szám Székelyudvarhely Rendezett Tanácsú Város 1910. évi közgyűlési jegyzőkönyve. I. 1910. 1–2, 6.
- ³² SzU XV (1908. december 17.) 101. sz.
- ³³ Thirring, 1912. 683.
- ³⁴ UH V (1902. november 1.) 44. sz.
- ³⁵ UH IV (1901. július 7.) 27. sz.
- ³⁶ SzU VIII (1901. augusztus 11.) 32. sz.
- ³⁷ HmOL Székelyudvarhely város polgármesteri hivatala F54. 14. szám, Székelyudvarhely Rendezett Tanácsú Város 1910. évi közgyűlési jegyzőkönyve. I. 1910. 6. A városi tisztviselők névsora.
- ³⁸ SzU IX (1904. január 28. 2.) 8. sz.
- ³⁹ SzU XVI (1910. március 6. 2.) 19. sz.
- ⁴⁰ SzU XI (1904. március 31.) 26. sz.
- ⁴¹ UH VI (1903. december 6.) 49. sz.
- ⁴² SzU XVI (1909. július 4.) 53. sz.
- ⁴³ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyszabadság és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914.* Buk., 1981. 292.
- ⁴⁴ UH III (1900. szeptember 23.) 39. sz.
- ⁴⁵ UH IV (1901. július 7.) 27. sz.
- ⁴⁶ SzU XIII (1907. július 20.) 49. sz.
- ⁴⁷ SzU II (1895. szeptember 1.) 36. sz.
- ⁴⁸ SzU II (1895. november 10.) 46. sz.
- ⁴⁹ Vofkori, 1995. 64.
- ⁵⁰ SzU IX (1902. október 12.) 41. sz.
- ⁵¹ SzU X (1903. április 23.) 33. sz. valamint UH VI (1903. október 25.) 46. sz.
- ⁵² Vofkori, 1995. 29.
- ⁵³ SzU II (1895. szeptember 15.) 38. sz.
- ⁵⁴ Vofkori, 1995. 26.
- ⁵⁵ SzU III (1896. szeptember 20.) 38. sz.
- ⁵⁶ Vofkori, 1995. 28.
- ⁵⁷ Uo. 43.
- ⁵⁸ SzU XV (1909. január 10.) 3. sz.
- ⁵⁹ SzU XV (1909. május 6.) 36. sz.

- ⁶⁰ Vofkori, 1995. 45.
- ⁶¹ SzU XVI (1910. november 24.) 93. sz.
- ⁶² Vofkori, 1995. 52.
- ⁶³ SzU II (1896. június 28.) 26. sz.
- ⁶⁴ SzU VIII (1902. szeptember 14.) 37. sz.; UH VI (1903. július 19.) 29. sz.
- ⁶⁵ SzU XII (1906. július 8.) 53. sz.
- ⁶⁶ SzU XIII (1908. május 28.) 43. sz.
- ⁶⁷ UH IV (1901. július 7.) 27. sz.
- ⁶⁸ Vofkori, 1995. 72.
- ⁶⁹ SzU XII (1906. január 28.) 8. sz.
- ⁷⁰ Vofkori, 1995. 81.
- ⁷¹ UH V (1902. szeptember 14.) 37. sz.
- ⁷² UH V (1902. december 7.) 49. sz.
- ⁷³ UH VI (1903. december 6.) 49. sz.
- ⁷⁴ Vofkori, 1995. 108.
- ⁷⁵ SzU X (1904. március 27.) 25. sz.
- ⁷⁶ Vofkori, 1995. 108.
- ⁷⁷ SzU. 15 (1909. február 4.) 10. sz.
- ⁷⁸ Vofkori, 1995. 89.
- ⁷⁹ SzU X (1904. március 31.) 26. sz.
- ⁸⁰ SzU X (1904. január 28.) 8. sz.
- ⁸¹ UH II (1899. március 15.) 10. sz.
- ⁸² UH II (1899. március 12.) 11. sz.
- ⁸³ UH II (1899. március 19.) 12. sz.
- ⁸⁴ UH II (1899. április 2.) 14. sz.
- ⁸⁵ UH II (1899. április 16.) 16. sz.
- ⁸⁶ UH III (1900. október 14.) 42. sz.
- ⁸⁷ SzU I (1895. szeptember 29.) 40. sz.
- ⁸⁸ UH II (1899. március 19.) 12. sz.
- ⁸⁹ SzU X (1904. június 2.) 45. sz.
- ⁹⁰ SzU X (1904. szeptember 15.) 75. sz.
- ⁹¹ SzU XI (1905. július 16.) 57. sz.
- ⁹² SzU XII (1906. április 1.) 26. sz.
- ⁹³ Vofkori, 1995. 69.
- ⁹⁴ SzU XIV (1908. április 23.) 33. sz.
- ⁹⁵ Vofkori, 1995. 70.
- ⁹⁶ SzU XIV (1908. július 26.) 60. sz.
- ⁹⁷ Thiring, 1912. 439. Székelyudvarhely villamosításának történetét lásd: Péter Attila: *Volt egyszer egy villanytelep. A székelyudvarhelyi villanytelep története*. Székelyudvarhely, 1998.

- ⁹⁸ SzU VIII (1902. július 20.) 29. sz.
⁹⁹ SzU X (1904. október 20.) 85. sz.
¹⁰⁰ MKIJ. 1891–1892.
¹⁰¹ SzU XV (1909. július 4.) 53. sz.
¹⁰² MKIJ 1894. 196.; 1895. 233.; 1896. 139.; 1897. 67.
¹⁰³ SzU XII (1906. június 21.) 48. sz.
¹⁰⁴ SzU V (1899. október 1.) 40. sz.
¹⁰⁵ SzU IX (1904. március 17.) 122. sz.
¹⁰⁶ SzU X (1905. április 30.) 35. sz.
¹⁰⁷ SzU IV (1898. október 16.) 42. sz.

GIDÓ ATTILA

Öt forrás az erdélyi szombatosság XIX. és XX. századi történetéhez

A vallási és társadalmi perifériára szorult székely szombatosok zsidó emancipáció (1867) utáni történetét nem csupán kirekesztettségük és fennmaradásért folytatott küzdelmük teszi figyelemre érdemessé, hanem a magyarországi zsidóság szombatosokhoz fűződő viszonya is.

Az állandó üldöztetés és kivándorlások (Havasalföld, Törökország) a XVI. század végén a reformáció radikalizálódása nyomán kialakult vallásirányzat híveinek számát folyamatosan csökkentették, mígnem az 1800-as évek közepére már csak Bözödújfaluban maradt jelentősebb szombatos közösség.¹ Az 1860-as években a falu lakosságának negyed részét tették ki, amely megközelítőleg negyven családot, azaz 170–180 főt jelentett.² Néhány szombatos család élt továbbá Nagyernyén és a környező településeken.

Vallási gyakorlatukban, hitvilágukban már zsidókká vált, de kényszerből valamelyik keresztény egyház (katolikus, református, unitárius) keblében megmaradó bözödújfalvi székely szombatosok az 1867. december 28-án kihirdetett izraeliták polgári egyenjogúsításáról szóló törvényről (1867. évi XVII. tc.) a következő év januárjában szereztek tudomást. Tévesen értelmezve a törvényt, úgy vélték, hogy az izraelita hitre való áttérésre is feljogosít és 1868 folyamán 28 család (111 személy) hagyta el keresztény felekezetét. A 111 zsidó hitre tért szombatosból 44 személy a római katolikus, 43 a református és 24 az unitárius egyháznak volt tagja.³

Az áttérési láz úgy az egyházak, mint az udvarhelyszéki világi hatóságok részéről erőteljes ellenállásba ütközött. Sok esetben erőszakkal, fenyegetésekkel próbálták a szombatosokat rávenni választott hitük elhagyására. Változást Eötvös József vallási- és közoktatásügyi miniszter 1869. szeptemberi rendelete hozott, amelyben Péchy Manó főkörmány-

zónak megtiltotta a szombatosok bármilyen eszközzel való visszatérítését a keresztény hitre.⁴

A miniszteri rendelet nyújtotta biztonságot kihasználva, a judaizánsok rövid időn belül megalapították a Bözödújfalvi Izraelita-Prozelita Hitközséget.⁵ A XIX. századi Európában kizárólag Bözödújfalun működött intézményesült formában prozelita közösség.⁶ Kezdetben a hitközség 136 lelket számolt. Egyetlen fizetett hivatalnokuk a sakter⁷ volt, évi 100–120 forint fizetéssel.⁸ Hitközségi jegyzővé és anyakönyvvezetővé Kovács Dán Ábrahámot választották. A tanítói és első-templomi előljárói tisztséget rövid ideig Wolfinger Salamon zsidó származású boltos töltötte be.⁹

Zsinagógájukat 1870-ben kezdték el építeni. A munkálatok 1874-es befejezéséig egy ideiglenes imatermet használtak az istentiszteletek lebonyolítására. Ugyancsak 1870-től kezdte meg működését a zsidó női vallásos életben fontos szerepet játszó rituális fürdő, amelyet viszont a pénztelenség miatt egyre nehezebben tudtak karbantartani, és így néhány év leforgása alatt tönkrement.¹⁰ 1874 szeptemberében Bözödújfalura látogató Arányi Lajos budapesti egyetemi tanár a zsinagógát jórészt berendezetlenül találta és a prozelita közösség szerény életkörülményeiről adott hírt.¹¹

Az 1880-as évek elejére a szombatosok gazdasági helyzete teljesen elviselhetetlenné vált. Beck Móricz bukaresti rabbi két alkalommal, 1885 és 1886 folyamán kereste fel a közösséget. Első látogatásakor áldatlan állapotokkal találta szemben magát. Hasonló „hanyatlást és ínséget” egyetlen zsidó községben sem tapasztalt.¹² A faluba érkezésekor legelőször a zsinagógát látogatta meg. Leírása szerint a templomban 67 férfit, a női karzatban pedig 40 ülés volt elhelyezve. Az épület falai kőből, a homlokzat pedig deszkából készült. Az üléspadok székely motívumokkal és a falak is az Udvarhelyszéken divatos fafaragványokkal voltak díszítve, így a zsinagóga egy sajátos arculatot mutatott, akár maguk, az izraelita vallásra áttért székelyek. A templomról úgy ítélte meg, hogy tatarozásra szorul. Aggasztóbb képet nyújtott a rituális fürdő, mely romos állapota miatt használhatatlan volt. Ottjártakor fölkereste Kovács Ábrahám Chajim gabbét,¹³ akitől megtudta, hogy a fürdőt csekély 25 forintból helyre lehetne állítani, a községnek viszont erre sem futja.

Beck Móricz révén ismerjük a hitközség 1885-ös taglétszámát is: a 39 családból 32 szombatos, 7 pedig zsidó származású. Az iskolaköteles gyermekek száma 22 volt, oktatásuk viszont nehézségekbe ütközött, mert tanítójuk elhagyta a falut, a sakter pedig tanításra nem volt alkalmas. Mivel állami iskola 1885 őszéig nem működött a faluban, a gyermekek csupán vallási oktatásban részesültek.¹⁴

Beck Móricz bözödújfalvi beszámolójának hatására figyelt fel a magyarországi zsidóság is a szombatosokra és sorra érkeztek megsegítésükre az adományok. A prozelita hitközség javára a gyűjtést a *Magyar-Zsidó Szemle*¹⁵ kezdte el, 1885-ös számában egy felhívást téve közzé: „Akik közénk annyi önzetlen lelkesedéssel jöttek, lehetetlen, hogy hideg részvétlenséggel legyünk irántuk.”¹⁶

Az adakozók között egyformán lehetett találni magánszemélyeket (Rosenspitz Sándor amerikai-, majd 1887–1888 között kolozsvári neológ rabbi, dr. Bartha Jakab berlini egyetemi tanár, Seltsmann Lajos hódmezővásárhelyi- és Löw Immánuel szegedi főrabbi, stb.), hitközségeket (Várpalota, Cegléd, stb.) és egyesületeket (Országos Magyar Izraelita Egyesület, Izraelita Országos Iroda, Alliance Israelite Universelle, stb.).¹⁷ A beérkezett adományokból 1089 forint, valamint bibliák, ima- és iskolakönyvek gyűltek össze. A könyvadományokat szétszortták a hitközségi tagok között, a pénz kezelésére pedig bizottságot (Berger Leo erdőszentgyörgyi orvos, Kohn Berkó erdőszentgyörgyi rabbi, valamint Ábrahám Lipót bözödújfalvi tanító) állítottak fel.¹⁸

További segélyekért a község még 1886-ban folyamodványt terjesztett föl Treffort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, aki száz forint államsegélyt utalt ki számukra.¹⁹ Jelentős adomány érkezett ugyanebben az évben a párizsi Alliance Israelite Universelle részéről is, amely ötszáz frankkal segítette a szombatosokat.²⁰

Az adományok révén az 1880-as évek második felére újból működőképesé váltak a közösségi intézmények és az iskolaügyet is sikerült rendezni. A megerősödni látszó prozelita hitközség elöljárói az Izraelita Országos Iroda segítségével azt is elérték, hogy Székelyudvarhelyről az Udvarhely megyei zsidó anyakönyvi hivatalt Bözödújfaluba helyezték át, ezzel is jövedelemforrássá téve szert. (Az anyakönyvi hivatal alakuló ülését 1886. február 10-én tartották.)²¹ A XIX. század végén izraeliták

itt éltek a legnagyobb tömbben a megye területén. 1880-ban Udvarhely megyében megközelítőleg ötszáz izraelita lakott, ebből pedig 131 Bözödújfalun.²²

Beck Móricz bukaresti rabbi 1886 júliusában másodszorra utazott el a bözödújfalvi szombatosokhoz, hogy beszámoljon a *Magyar-Zsidó Szemle* olvasóinak a hitközség állapotáról. Előző látogatásához viszonyítva pozitív változások történtek: Az 1885/1886-os tanév kezdetén a faluban állami iskola nyílt Fábián Károly tanító vezetésével. Az iskolát kilenc izraelita fiú és kilenc izraelita lány látogatta, akik vallásuknak megfelelően szombaton, az istentisztelet után, csak egy egyórás tanításban részesültek, írásbeli feladatot pedig nem kaptak. Ilyen körülmények között a szombatosok minden vallási akadály nélkül küldhették gyermekeiket iskolába, „annál is inkább, hogy a község egyik tagja, Kovács Dán az iskolaszék gondnokának van kinevezve.”²³

A szombatos gyerekek oktatásában a legfőbb hiányosság a tanfelszerelések terén mutatkozott. 1887 novemberében Ábrahám Lipót tanító a *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztőjéhez, Bánóczi Józsefhez intézett levélben arról tudósított, hogy a 31 bejelentett izraelita gyermek közül csak nyolc tud folyékonyan héberül olvasni, hat pedig már elkezdte, tizenhét viszont egyáltalán nem tud, és az iskolát is csak 26 gyermek látogatja. A tanulásban való lemaradásukat a tankönyvek hiányában látta.²⁴

Az 1880-as évek végére a bözödújfalvi Izraelita-Prozelita Hitközségnek sikerült végre konszolidálódnia. A korabeli szemlélődők pedig úgy találták, hogy a székely zsidók műveltségben és erkölcsösségben fölül is múlják környezetüket. Mégis, ami legjobban felkeltette a kortársak érdeklődését, az a felemáságuk volt. Nyelvükben, gondolkodásmódjukban és ruházódásukban székelynek megmaradt zsidózók, istentiszteleteiket ortodox zsidó szokás szerint héberül végezték, zsidó imakönyvből. Hajukat már többen is lengyel zsidók módjára halántékukon tekerceses fűrtökbe szedték, a férjhez ment asszonyok pedig vagy levágták hajukat, vagy kendővel takarták el. A hitközség külön temetőt tartott fenn, ahol a nők megjelöletlen sírokban, a férfiak pedig elkülönítve, természetéből készült, héber és magyar felirattal ellátott sírkövek alatt feküdtek.²⁵

1891-ben Jakab Elek arra hívta fel a közvélemény figyelmét, hogy rövid időn belül az áttért szombatos családok teljesen elveszítik identi-

tásukat. Zsidó hitre való áttérésüket helytelenítette, mert az elnemzetietlenedést látta benne. A franciaországi és angliai zsidókat hozta fel példának, akik igyekeztek az illető nemzetek teljes részévé válni, beolvadni. Meglátása szerint Bözödújfaluban viszont az ellenkező tendencia érvényesült. A hitközségnek nem látta jövőjét Jakab Elek: „...a zsidóvá lett székely egyház is a természet rendes útján idővel kivész, vagy vérrokonaiba hitével együtt beleolvad.”²⁶

A zsidó hitre tért szombatosok jövője valóban kérdéses volt. Vallási meggyőződésük, életformájuk révén fokozatosan eltávolodtak székely világuktól, de nem érezhették magukat teljes mértékben zsidónak sem, ugyanis eltekintve a budapesti zsidó értelmiségi köröktől, lokális szinten a befogadás csak fenntartásokkal érvényesült. Lifschitz Herman marosvásárhelyi ortodox rabbinak többek között azért kellett lemondania 1875-ben, mivel híveinek egy jelentős része nem nézte jó szemmel a szombatosokkal fenntartott kapcsolatát.²⁷

A helyi zsidóság részéről megnyilvánuló távolságtartásra vezethető vissza a vegyes házasságok kezdeti alacsony száma is. Nagyon ritkán fordult elő, hogy egy prozelita született zsidóval házasodjon össze, a keresztény testvéreikkel pedig majdnem képtelenségnek számított. A közösség így rövid időn belül a felmorzsolódás útjára lépett. A szombatoságában megmaradt, zsidó hitre térni nem akaró öt család ugyanerre a sorsra jutott.

A szombatosok áttérése zsidó hitre a hitéleti/hitbeli beteljesülés végső szakaszaként és a periférikus léthelyzetből való kitörési alternatívaként egyaránt értelmezhető. Egy saját, a falu keresztény társadalmától elkülönülő, belső közösségi normákat létrehozó periférikus vallási csoport útkeresésének a végső fázisa ez. A kívülről érkező megkülönböztetések következtében a prozeliták közössége kifelé továbbra is különálló csoportként viselkedett, tagjai egyéni szinten viszont az izraelita hit felvételével és a zsidó vallásos életmódhoz való alkalmazkodással egy újabb *csoporttagságot* nyertek. Ez az új, izraelita csoporttagság a helyi társadalomtól való fokozatos elidegenedéssel párhuzamosan egyre inkább megerősödött.²⁸

A szombatosok betérése egybeesett az emancipáció után felgyorsuló magyarországi zsidó asszimilációval és zsidó szempontból egy sajátos

helyzetet teremtett: A „befogadott” magyarországi zsidóság egyben befogadó szerepet is felvállalt azáltal, hogy az 1880-as években felfigyelve a bözdújfalvi szombatosokra, segíteni próbálta hitközségük megerősödését. Ezt elsősorban az asszimilációban előljáró neológia tette meg (habár a betérő szombatosok hitközsége az ortodoxiához csatlakozott),²⁹ nem utolsó sorban a magyar nemzethez való tartozásának igazolásáért.

A székely szombatosok elvi befogadása révén a magyarsággal való azonosulás egy újabb lehetséges csatornája nyílt meg. Ezt látszik alátámasztani az 1896-os millenniumi kiállítás magyarországi zsidóság történetét bemutató részének koncepciója is, ahol a magyar-zsidó szimbiózis szemléltetésére kiemelt helyet kaptak a szombatos irodalmi emlékek. Az 1916-ban megnyílt Magyar Zsidó Múzeum továbbvitte ezt a koncepciót, folyamatosan bővítve szombatos vonatkozású állományát.³⁰ Több-
ször foglalkozott a székely szombatoság történetével a Múzeum kiadásában megjelenő *Libanon* (1936–1943) tudományos és kritikai folyóirat is. Az 1930-as és 1940-es években Erdély e különös színfoltjára Szabó Imre, Bözdői György, majd Móricz Zsigmond próbálta felhívni a figyelmet, anyagilag pedig az 1928-ban alakult marosvásárhelyi zsidó szabadkőműves páholy (Avodah) próbált segítséget nyújtani a prozelita közö-
ségnek.³¹

A második világháború alatt a zsidótörvények és a gettósítás a széke-
lyekből lett zsidók életére is kihatással volt. Csupán a bözdújfalvi római
katolikus plébános, Ráduly István segítségével sikerült a Marosvásár-
helyre összegyűjtött székely zsidókat kimenteni a gettóból.³² A zsidónak
minősülő hozzátartozóikat elhagyni nem akaró prozeliták viszont a ha-
lálba küldött deportáltak sorsában osztoztak. A világháborút követően a
közösség gyors ütemben felszámolódott.

Az alább közzétett öt dokumentummal a szombatosok XIX–XX. szá-
zadi történetének kutatásához szeretnék támpontokat nyújtani. 2006
tavaszán alkalmam nyílt a budapesti Magyar Zsidó Múzeum és Levél-
tárban hosszabb időt kutatni. Ennek a kutatásnak eredményeként szüle-
tett meg a jelenlegi forrásközlés és előtanulmány. Amint már említettem,
a szombatos írott és tárgyi emlékek gyűjtése a Magyar Zsidó Múzeum
és Levéltár létrejöttékor kiemelt figyelmet kapott. Mindez mégsem je-

lenti azt, hogy bő forrásanyag állna a rendelkezésünkre, hiszen igen kevés szombatos emlék őrződött meg. A most közzétett dokumentumokkal jórészt ki is merül a levéltár XIX–XX. századi szombatos állománya. Terjedelmi okok miatt nem tettük közzé Bözödújfalui rabbinátusának 1905–1940 közötti postakönyvét,³³ habár forrásértéke igen jelentős: ugyanúgy hasznosítható a bözödújfalvi prozelita hitközség kapcsolatrendszerének feltérképezésénél, mint további szombatos források felkutatásában.

Két irat (1., 2. dok.) a bözödújfalvi hitközségnek juttatott segélyek felhasználásáról tájékoztat, de emellett a szombatos közösség szociális helyzetéről és az eljárásairól is információkat nyerhetünk. Az 1886-ban kelt közgyűlési jegyzőkönyv (1. dok.) a hitközség háláját fejezi ki a budapesti adakozók iránt, míg az 1890-es kimutatás (2. dok.) az iskolaköteles gyermekek számára küldött pénz felhasználásáról számol be. A harmadik, ugyancsak 1890-ben kelt dokumentum, a segélyekből kijavított bözödújfalvi imaház átadási és átvételi jegyzőkönyve. Az iratok másodpéldányát a szombatos eljárók eljuttatták a segélyakciókat szervező *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztőségébe. Mindhárom dokumentum valószínűleg a folyóirat révén került be a Zsidó Múzeum és Levéltár állományába. Hasonló utat járhatott be a Bánóczy Józsefnének 1894-ben küldött köszönőlevél is (4. dok.). Ebben a prozelita hitközség adomány iránti háláját fejezi ki a *Magyar-Zsidó Szemlét* szerkesztő Bánóczy feleségének.

Bizonytalan eredetű a Magyar Szombatos Családok Szövetségének 1939-es, egy magyar felsőházi taghoz intézett mentesítési kérvénye (5. dok.). Nem ismert sem a címzett, sem a szöveg írója. A Szövetség a magyarországi szombatosok, illetve szombatos leszármazottak részére – székely eredetükre hivatkozva – zsidótörvények alóli mentesítést kérvenyez. A Budapesten kelt levél a magyarországi szombatos ivadékok számát 100–150 főre, míg az erdélyiekét ennek háromszorosára becsüli.

A szövegek átírásakor a mai helyesírás szabályait érvényesítettem és ennek megfelelően az egyes szavak régies írásmódját a ma használatos formába tettem át. Kivételt csupán a nevek képeznek, itt meghagytam a dokumentumokban használt eredeti alakokat. A helyesírási szabályok érvényesítése érdekében helyenként kiegészítéseket, módosításokat al-

kalmaztam, ezeket szögletes zárójellel [] jeleztem. További jelölésekkel éltem olvashatatlan szöveg [...], bizonytalan olvasat [?], rossz fogalmazás [így!] és kiemelések (aláhúzás) esetében. Az előforduló rövidítéseket külön rövidítésjegyzékben oldottam fel.

A közreadott szövegeket tartalmukra utaló címmel és magyarázó jegyzetekkel láttam el. Az iratőrző intézmény nevét (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár) rövidített alakban (MZsML) adtam meg, ezt követően a jelzetet és a dokumentum jellegét tüntettem fel.

A héber szövegek átírásában és fordításában nyújtott segítségért Komoróczy Szonja Ráhelnek (ELTE, Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék) tartozom köszönettel.

FORRÁSOK

1. A szombatos izraelita hitközség ülésén beszámolnak arról a gyűjtésről, amelyet a hitközség megsegítésére indítottak. A résztvevők névsora. Bözödújfalú, 1886. augusztus 29.

Jegyzőkönyv

a bözödújfalvi szombatos prozelita hitközségnek 1886-dik évi augusztus hó 29-dik napján tartott közgyűléséről.

Elnök: Kovács Chajim úr. Jegyző: Ábrahám Lipót. Jelen voltak alulírottak.

Tárgy: Ábrahám Lipót felhívja a gyűlés figyelmét az öröndetes mozgalomra, melyet jelen év folyamán egyes emelkedett szellemű hitrokonok oly célból indítottak meg, hogy a hitközség megfelelő segélyezések által az izr. hitközségi életben szükséges és e hitközség külön viszonyainak megfelelő, de szegénység miatt nem létesíthető intézmények életbeléptetése-, ápolása- és fenntartására képessé tétessék, ez intézményben élénk tevékenységet fejtenek ki, e célra már eddig is szép összegeket gyűjtöttek és a hitközség javát mindenképpen előmozdítani töreksenek. E körülménynél fogva, e hitközségre egyike a legszebb köteleességeknek hárul, melynek teljesítése mind a kötelezőre, mind a

kötelezettre nézve egyaránt kellemes, ti. a háládatosság kötelessége. Azon reményben, hogy az érdekeltek ebben szerénységükkel való³⁴ visszaélést látni nem fognak, indítványozza, hogy a hitközség a tapasztalt igazi testvéri szeretet fölött hálás elismerésének adjon kifejezést.

Határozat: A közgyűlés a tett indítványt egyhangúlag elfogadja, örömmel megragadva ezúttal az alkalmat, hogy kifejezze mély háláját nemes pártfogói iránt, név szerint dr. Beck Mór bukaresti hitszónok úr iránt, ki nem kímélve költséget és fáradságot, e hitközséget már kétszer szerencsétlente látogatásával és az illető körök figyelmét az itteni helyzetre irányzta; továbbá a „Magyar Zsidó Szemle” szerkesztői, dr. Bánóczy József és dr. Bacher Vilmos urak iránt, kik értesülvén a hitközség súlyos viszonyairól, folyóiratukban egy lelkes felhívással a híveket segélyezésre buzdították és a hitközség részére gyűjtést rendeztek, az adakozásnál maguk menvén a jó példával előre, végre Schweiger Márton úr,³⁵ az izr. országos iroda elnöke iránt, ki épp oly buzgalommal fáradozik a hitközség érdekében és részére a legközelebbi napokban is 100 f[ol]j[ar]intnyi segélyt eszközölt ki a magas kormánytól. Nevezett hitrokonok egyaránt érdemelték ki a hitközség legőszintébb, legforróbb háláját és ennek minden tagja örömét találja benne, ha ebbeli tartozásának lerovásához szavazatával járulhat. Ennélfogva a gyűlés határozatilag kimondja, hogy dr. Beck Mór, dr. Bánóczy József, dr. Bacher Vilmos és Schweiger Márton urak iránt hálával és elismeréssel tartozik, ezt jegyzőkönyvében megörökíteni³⁶ kívánja, és indítványozót megbízza, hogy ezen határozatot említett urak mindenikével e jegyzőkönyvnek egy példánya útján közölje. Midőn e gyűlés ilyképp nevezett hitrokonoknak, mint főszereplőknek, hálájával adózik, egyszersmind nyilvánítani óhajta meleg köszönetét mindazon nemeskeblű adakozók iránt, kik a fentnevezett urak által megindított gyűjtéshez filléreikkel járulni kegyeskedtek.

Felolvastatván a jegyzőkönyv, észrevétel nélkül elfogadtatott és a jelenvoltak nagyobb része által aláíratott.

Kelt mint fent.

Jegyzette: Ábrahám Lipót izr. hitk. tanító.

[Aláírják]: Kováts Siga, Nagy Zélik, Kováts Menden, Ábrahám Zévilin, Áts Gavrel, Kovács Chájen elnök, Kovács Dán, Nagy Jazzli, Kovács Hermán, Kováts Löw.

[A pecséten]: B. Újfalvi Izraelita Hitközség Pecsétje. Kahal Gerim. Edat Jesurun De-Kak B. Újfalu. [5]634. [Prozelita Közösség. Igazak Gyülekezete. B. Újfalu Szent Közössége. 1874]

Forrás: *MZsML XV-B-T.73.115, kézírással*

2. Kimutatás a bözdűfalvi szombatos prozelita iskolaköteles gyermekek felruházására dr. Bacher Vilmos által küldött 50 forintos segély felhasználásáról. Bözdűfalu, 1890. december 19.

Budapestről dr. Bácher Vilmos úrtól a bözdűfalvi prozelita iskolaköteles gyermekek felruházásának segélyezésére küldött 50 fiból szerzett felruházásokról Hirsch Izsák volt tanító által szerkesztett és tényleg kiadott

Kimutatása

Folyó-szám	a segélyezett iskolaköteles gyermekek elő- és utóneve	nadrág	mellény	kabát	kötös	rékál ³⁷	csizma	megfelelő Pénzértéke		a kiosztást igazoló szülő, vagy gyám saját Keze aláírása
								f.	kr.	
1.	Kovács Jakab	1	1	1	–	–	1	4	90	Kováts Zévilin
2.	[Kovács] Náftáli	1	1	–	–	–	1	3	70	Kováts [...]
[3.]	[Kovács] József	–	–	1	–	–	1	3	40	Kováts
4.	[Kovács] Róza	–	–	–	1	–	–	1	10	Hermán
5.	[Kovács] Léni	–	–	–	1	–	1	3	30	Kováts Joszeff
6.	[Kovács] Giza	–	–	–	–	1	–	–	60	
7.	Kóhn [így!] Moritz	–	–	1	–	–	1	3	40	Kon [így!] Ignázt
8.	Csukor Pepi	–	–	–	1	–	1	3	30	Csukor Hénák
9.	[Csukor] József	1	1	–	–	–	–	1	50	
10.	Kovács Mihály	–	–	–	–	–	1	2	20	Kovács
11.	[Kovács] Pepi	–	–	–	1	–	–	1	–	Efarjem [így!]
12.	Nagy Eszter	–	–	–	–	1	1	2	80	
13.	Lázár Abrahám	1	1	1	–	–	–	2	70	Özvegy Lázár Mihájné, [így!] nev. Iro
14.	[Lázár] Eszter	–	–	–	–	1	1	2	80	Kováts Lázár
Átvitel		4	4	4	4	3	9	36	70	
Áthozat		4	4	4	4	3	9	36	70	
15.	Kovács Mózes	1	1	1	–	–	1	4	90	Kováts Lázár
16.	[Kovács] Szucher	1	1	–	–	–	–	1	50	
17.	Lovász Hermánn	1	1	1	–	–	1	4	90	Lovász
18.	[Lovász] Eszter	–	–	–	1	–	1	3	30	Dáni[e]
19.	Ács Eszter	–	–	–	1	–	–	1	–	Ács Ezrás
20.	Kovács Róza	–	–	–	–	1	1	2	80	Özvegy Kovács D [...]
Főösszeg		7	7	6	6	4	13	55	10	Kovács Chájen [?]

Ezen kimutatásomat a legjobb tudomásom és tényleges kiosztásom szerint szerkesztettem, az érdekelt szülőkkel igazolom a Magyar Zs. Szemle valamint a Kegyes adakozók begyőzésére [így!] kiadtam.

Bözödújfalú, 1890. december 19-e.

Látta: Kováts István Jossef elnök, Hirsch Izsák vall. tanító

[Aláírja még]: Kohn Berkó rabbi, Erdősz. györgy. 1890. 21/12 [december 12.]

[A pecséteken]:

1. Izraelita Hitközség Mint Anyakönyvi Kerület Bözöd-Újfalun. Kahal Gerim [Prozelita Közösség]

2. Rabbiság, mint Izraelita Anyakönyvi Hivatal. Bözöd-Újfalu.

Forrás: *MZsML XV-B-T.87.71, kézírással*

3. A bözödújfalvi szombatos prozelita hitközség kijavított imaházának átadási és átvételi jegyzőkönyve. Bözödújfalú, 1890. december 22.

Átadási és átvételi

Jegyzőkönyv

Felvétetett Bözödújfaluban 1890. december 22-én a helybeli prozelita hitközség építési felügyelő bizottság[a] által az imaház kijavítása felett.

Jelen voltak: Hirsch Izsák, a felügyelő bizottság elnöke, Opra György, helybeli gr. kath. lelkész, Teichmann Salamon, Kovács Dán és Nagy József mint bizottsági tagok, Fodor Antal és fia Fodor Elek mint vállalkozó szakértők.

Fodor Antal és fia Elek, folyó 1890. év augusztus hó 3-án kelt árleejtési jegyzőkönyvben³⁸ megállapított feltételek betartása mellett a fent említett prozelita hitközség imaházát kijavították, a mai napra összehívott felügyelő bizottságnak felülvizsgálás végett felajánlják.

A felügyelő bizottság a munka folyamatát mindig éber szemekkel ellenőrizte ugyan, de a mai napon a kijavított imaházat egész állásában komoly vizsgálat tárgyává teszi, és igaz lelkiismeretes megbírálás alá vonja, amint következik:

a). Az imaházat kívülről tekintve egészen új zsindellyel fedve, az ablakokon felül és alul egész kereken vastag ráfokkal³⁹ körül kötve, kivakolva és kétszer ékszínre meszelve találta.

b). Az imaházat belülről tekintve úgy találta, hogy a régi omlódások, repedések teljesen ki vannak javítva, s ez idő szerint az egész épületen repedésnek semmi nyoma nem látszik. – Az imaház belseje szintén ékszín mésszel kétszer le van meszelve.

c). Az árleejtési jegyzőkönyv 4-ik pontja szerint az imaházról leömlő vízcepegések a megállapodás szerint ketránnal⁴⁰ festett fenyőcsatornában vannak véve.

d). Tekintettel az árleejtési jegyzőkönyv feltételekre és a befejezett munkára, mint összhangzó vállalat és elégtételre egyhangú megállapodás után azon véleményt adhassuk, hogy vállalkozók Fodor Antal és Elek, vállalkozási kötelezettségüknek mindenekben eleget tettek, s így az árleejtési jegyzőkönyv 12-ik pontjának fenntartásával a hitközség nevében a munkát átvesszük, s egyúttal a bizottsági pénzkezelőt utasíthatjuk, hogy vállalkozók Fodor Antal és fia Eleket a vállalkozási összeg 263 frttal teljesen kifizetheti.

e). Ez utóbbi tételre mind a pénztárnok, mind a vállalkozók kijelentik, hogy a vállalkozási összeg a munka haladásával, pénzkezelő által koronként részletekben fedezve volt, úgy hogy mai napra csekély összeg volt hátra, mit jelenleg pénztárnok kiegyenlít, s így vállalkozók a 263 frtot kezükhöz vettek nyilvánítják, mint ezen átvételi jegyzőkönyv aláírásával elismernek és nyugtáznak.

Ezen jegyzőkönyv 2 példányban állíttatott ki, melyekből az egyik példány a Magy. Zs. Szemle tkts. szerkesztőségéhez mint beszámoló okmány terjesztetik fel, a második példány pedig a hitközségi levéltárban fog megőriztetni.

Felolvasás s helybenhagyás után bezáratik s aláíratik.

Kelt mint elől.

Előttünk: Farkas György [...], Zári Daniel tanú, Hirsch Izsák vall. tanító, Opra György gr. kath. lelkész, Kovács Dán, Nagy Jossef, Teichmán Salamon. Fódor [így!] Antal, Fodor Elek névirójuk Opra [György].

Forrás: *MZsML XV–B–T.87.70, kézírással, pecsét nélkül*

4. A bözdújfalvi szombatosok köszönőlevele dr. Bánóczy Józsefnéhez. Bözdújfalun, 1894. október 5.

Nagyságos Dr. Bánóczy Józsefné úrasszonyhoz!
Szegények kegyes pártfogója!

Kebünkben az érzelmek árja váltakoznak azon kedves meglepetés fölött mely hitközségünket Nagyságod kegyességéből ért[e], hogy tóráknak szép tekerőt kegyeskedett csinálni és Tts. Hirsch Izsák úr által hozzánk juttatni méltóztatott rendelni.

Fogadja azért szívünkbeli eredő legmélyebb köszönetünket, hitközségünk legkisebb tagjával együtt kérjük a minden adományok kútfejét, a kegyelmes Istent, hogy ő fizesse meg a részünkre juttatott nagylelkű adományt, adjon Nagyságod és kedves családjának egészséget, boldogságot.

Mégegyszer hálás köszönetünk megújításával és Boldog Újévet⁴¹ kívánva vagyunk – Nagyságodnak.

Bözdújfaluban 1894. október 5-én.

Alázatos szolgálói: Kováts Joszeff, Nagy Zélig, Kovács Chájem, Csukor Hénák, Kovács Mendel elnök, Kovács Dán, Nagy Jossef.

[A pecséten]: Izraelita Hitközség Mint Anyakönyvi Kerület Bözd-Újfalun. Kahal Gerim [Prozelita Közösség]

Forrás: *MZsML XV-B–T.78.7, kézírással*

5. A Magyar Szombatos Családok Szövetségének kérvénye, hogy mentesüljenek a zsidótörvények alól. Budapest, 1939. április 3.

Nagyméltóságú Méltóságos
Felsőházi Tag Úr!

Engedtessek meg nekünk, akik generációról generációra átszállott családi hagyományaink s történelmi kútőkkel bizonyított leszármazásunk alapján magunkat szombatos elődök ivadékainak tudjuk és valljuk, hogy a legmélyebb tisztelettel azt a kérést intézzük Nagyméltóságodhoz,⁴² miszerint a zsidótörvény javaslat⁴³ tárgyalása során olyan indítványt tenni, illetve egyéni súlyával és tekintélyével támogatni méltóztat-

sék, mely szerint a hivatkozott törvény által célba vett korlátozó rendszabályok hatálya alól részünkre mentesség biztosíttassék.

Amidőn keresztény hitben élt elődeink több emberöltővel ezelőtt az akkori idők megpróbáltatása elől az ótestamentum ígéihez menekültek és lelkük üdvét és lelkük egyensúlyának megóvását az ótestamentum előírásainak szigorú megtartásával vélték elérhetni, – majd amidőn később hitüknek maradéktalan megvallhatása végett azt az utat választották, hogy az izraelita felekezet kötelékébe léptek be – ezzel csak hitvallásuknak tisztaságáról, meggyőződésüknek törhetetlenségéről és jellemüknek szilárdságáról tettek tanúbizonyságot, de nem váltak részesekké olyan bűnben, mely ivadékaikban hetedíziglen megtorlást érdemel!

Nemcsak az emberi gyarló igazsággal, de bízvást mondhatni: [A]z isteni parancsokkal jut összeütközésbe a jogszabály, ha bennünket, magyar szombatosok izraelita hitfelekezetbe tartozó ivadékait, csupán azért, mert elődeink szent emléke iránti kegyeletből az általuk választott ótestamentumi vallásfelekezethez hívek maradtunk, a nemzet testéből való kiközösítésre ítélt!

Úgy véljük, hogy igazságot kereső, méltányosan gondolkozó törvényhozó előtt felesleges további érveket felsorakoztatnunk. Azonban legyen szabad néhány ténybeli adatra rámutatni avégből, hogy a kért mentesítő intézkedések gyakorlati keresztülvihetősége ellenében esetleg felhozandó kifogásokat eleve megcáfoljuk.

a). Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a szombatos ivadékok száma – a legalaposabban tájékozott genealógusok és vallástörténeti kutatók megállapítása szerint – Csonka-Magyarországon legfeljebb 15–20 családot tesz ki, összesen 100–150 lélekszámmal, míg Erdélyben körülbelül háromszor ennyin vannak.

b). Az ősi /erdélyi/ szombatoságnak olyan irodalma van, s az olyan alapos történelmi kutatások tárgyát képezte, hogy a szombatos családok név szerint ismeretesek. Egyébként is az eredeti szombatos konskripciók és a szombatos családokra vonatkozó egyéb eredeti kútfők ma is megvannak, így tehát kizártnak tekinthető, hogy valaki illetéktelen módon a törvény mentesítő rendelkezéseinek részesévé váljék.

c). Nincs egyetlen egy sem a szombatosok ivadékai között, aki ne tudná okmányokkal bizonyítani, hogy elődei 130–150 évre visszamenőleg itt

éltek; és mindegyik mai nap is azt a magyar nevet viseli, amit elődei viseltek, holott a József császár-féle türelmi pátens értelmében zsidók magyar nevet nem használhattak.⁴⁴

d). Akad a szombatosok ivadékai között olyan család is, mely ősi nemességgel bír. Így pl. a Kepes család, melynek egyik tagja, Kepes András 1628-ban II. Ferdinánd királytól nyerte címeres nemeslevelét. /Magyarország Család[j]ai. címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Írta Nagy Iván, Pest 1895. Kiadja Ráth Mór, 204-ik lap./

Az itt felhozottakkal – úgy véljük – elfogadható alapot adtunk annak a kérelmünknek, hogy vétessék fel a törvényjavaslatba a következő értelmű rendelkezés:

§ „Nem terjednek ki a jelen törvénybe foglalt korlátozó rendelkezések azokra és azoknak egyenes ági törvényes leszármazóira, akik magyar szombatos elődök ivadékai, ha az izr. hitfelekezethez tartoznak is, vagy ha nem tartoznak az izr. felekezethez, de a jelen törvény rendelkezései szerint egyéb oknál fogva zsidóknak volnának tekintendők: – Ha magyar szombatos elődöktől való leszármazásukat a következő §§ rendelkezései szerint megszervezendő véleményező bizottság megállapította.

§ A magyar szombatos elődöktől való leszármazás megállapítását a m. kir. belügyminiszterhez intézett folyamodvánnyal kell kérelmezni.

A folyamodványt a jelen törvény kihirdetését követő egy éven belül kell benyújtani. Ez a határidő záros.

A folyamodvány alakszerűségére és tartalmára vonatkozó részletes előírásokat a m. kir. belügyminiszter rendeletileg állapítja meg.

§ A beérkezett folyamodványok felett véleményező bizottság dönt, melybe egy tagot a Magyar Tudományos Akadémia elnöke delegál, egy tagot a debreceni M. Kir. Gróf Tisza István Tudományegyetem református teológiai fakultásának kari ülése a teológiai fakultás nyilvános rendes tanárai közül választ. Hivatalból tagja a véleményező testületnek a M. Kir. Orsz. Levéltár igazgatója. A véleményező bizottság tagjait akadályoztatásuk esetében hivatali helyetteseik helyettesítik.

A véleményező bizottság ügyrendjét és működési szabályzatát a m. kir. belügyminiszter rendeletileg állapítja meg.

A véleményező bizottság szótöbbséggel végérvényesen dönt.”

A törvényjavaslat részletes indoklásában /1. §-hoz/ a következők foglaltatnak: „Egészen elenyésző, még ezrelékben sem megállapítható kivételeket nem tekintve, kétségtelen, hogy az, aki az izraelita hitfelekezet tagja, egyúttal a zsidó faj közösségéhez is tartozik.”

Mi, akik most jelentkezünk, mi vagyunk az az ezrelék, akik a törvény szankcióinak áldozatául esnénk akkor, amikor a törvény alkotói maguk sem intencionálják azt, hogy törzsökös, régi magyar származású családok ivadékai sújtassanak – még ha azok az izraelita hitfelekezethez tartoznak is, mert hiszen az osztó igazság szerint ezeket legalábbis olyan elbánás illeti meg, mint amelyben a vegyes házasságok részesülnek.

Ez a mi tiszteletteljes előterjesztésünk rávilágít a törvényjavaslat által okozott sérelmeknek egyik sajátos csoportjára; kétségtelen azonban, hogyha a javaslatból jelenlegi formájában törvény lesz, további kirívó visszasságok fognak jelentkezni, amit az igazságügy miniszter⁴⁵ úr is kénytelen volt koncedálni.⁴⁶

A mélyen tisztelt Felsőházi Tag Úr bölcsességére bízunk annak megítélését, hogy szabad-e megengedni, hogy a magyar Corpus Jurisba fonák törvényes rendelkezések bekerüljenek. Ha azonban ez semmiképpen sem kerülhető el, s abban a nem várt esetben, ha a fentiekben javasolt módosítások, illetve kiegészítések keresztülvitelére sem volna mód, – úgy olyan rendelkezés felvételét kérjük, hogy a törvény végrehajtása nyomán felmerülő, de a törvény által nem intencionált különlegesen sérelmes esetekben az érdekeltek a törvény rendelkezése alóli mentesítésük érdekében a Bizottsághoz fordulhassanak és az igazságügy miniszter úr is felhatalmazást nyerjen, hogy ilyen kirívóan sérelmes esetekben a mentesítés jogát gyakorolhassa.

Mély tisztelettel
a Magyar Szombatos Családok
képviselésében
1939. március hó⁴⁷

Budapest, 1939. április 3.

Forrás: *MZsML XV–C–I–1. T.74.152, gépirással, aláírás és pecsét nélkül*

Rövidítésjegyzék:

izr. – izraelita
Erdősz. györgy – Erdőszentgyörgy
f., firt., ft. – forint
gr. kath. – görög katolikus
hitk. – hitközség
kr. – krajcár
Magy. – Magyar
m. kir. – magyar királyi
Orsz. – Országos
pl. – például
tc. – törvéycikk
ti. – tudniillik
tkts., Tts. – tekintetes
vall. – vallás
Zs. – Zsidó

JEGYZETEK

¹ Az erdélyi szombatosság XIX. század előtti történetére és vallási nézeteire vonatkozóan lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Bp., 1987.; Uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp., 1973.; Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira*. Bp., 1889.; Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*. Buk., 1981.; Uő: *Az erdélyi szombatosság nyomában*. (a továbbiakban Kovács: *Az erdélyi szombatosság...*) Csíkszereda, 1999.; Szávai Géza: *Székely Jeruzsálem*. Bp., 2000.

² Kohn: i. m. 348.

³ Uo. 367.

⁴ Uo. 368.

⁵ Prozelita – zsidó hitre áttért személy. Egyéb megnevezések: gér, gér cedek.

⁶ Raphael Patai: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*. Detroit, 1996. 160.

⁷ Sakter – képzett vágó. Az étkezési törvények előírásainak megfelelően az állatok rituális vágását végzi, biztosítva a hús körségét.

- ⁸ Beck Móricz: *Kirándulás a bözödújfalvi szombatosokhoz*. In: Magyar-Zsidó Szemle (a továbbiakban MZsSz) II (1885). 658.
- ⁹ Kohn: i. m. 369.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Arányi Lajos: *Az erdélyi szombatosok közt*. In: Magyarország és a Nagyvilág XII (1875). 454–455, 467.
- ¹² Beck: i. m. 654.
- ¹³ Gabbé – a hitközség jótékonyági ügyeinek élén álló közbizalomnak örvendő férfi.
- ¹⁴ Beck: i. m. 658.
- ¹⁵ A *Magyar-Zsidó Szemle* a magyar zsidóság tudományos folyóirata volt, 1884–1948 között jelent meg Budapesten. Alapítói, Bánóczy József és Bacher Vilmos 1891-ig álltak a lap élén, majd Blau Lajos és Mezey Ferenc vették át a szerkesztést.
- ¹⁶ Beck: i. m. 652.
- ¹⁷ *Bözödújfalv*. In: MZsSz III (1886). 61.
- ¹⁸ Kohn: i. m. 373.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ MZsSz IV (1887). 374.
- ²¹ *A zsidó anyakönyvek rendezése*. In: MZsSz III (1886). 477.
- ²² Dr. Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településként (1840–1941)*. Bp., 1993. 30–34, 302.
- ²³ Beck Móricz: *Újabb kirándulásom a bözödújfalvi szombatosokhoz*. In: MZsSz IV (1887). 89.
- ²⁴ MZsSz IV (1887). 572.
- ²⁵ *Siebenbürgischer Volkskalender für das Jahr 1876*. In: Századok XVI (1876). 228. Lásd még: Kovács András: *The Impact of the Pilgrim Hasidic Rabbis Upon the Development of the Religious Life of the Transylvanian Sabbatarians at the End of the 19th Century*. In: *Studia Judaica* III (1994). 167.
- ²⁶ Jakab Elek: *Mégegyszer Bogáthi Fazakas Miklósról*. In: Keresztény Magvető XXVI (1891). 153.
- ²⁷ Perri Jicchák: *A marosvásárhelyi zsidóság története*. II. Tel-Aviv, 1977. 42–43.
- ²⁸ A csoportokra, a csoporttagság alakulására vonatkozóan lásd Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Bp., 2002. 352–370.
- ²⁹ Paneth Menachem Mendel dési ortodox rabbi 1877-ben amellet foglalt állást, hogy a szombatosokat született zsidóknak kell tekinteni. Szigeti Jenő: *Adventisták és szombatosok*. In: Uő: „És emlékezzél meg az útról...”. Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből. Bp., 1981. 125.
- ³⁰ A jelenségre Toronyi Zsuzsanna, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár levéltárosa hívta fel a figyelmemet, akiknek ezúttal mondok köszönetet.

- ³¹ Szabó Imre: *Péchi Simon zsidói között Bözödújfaluban, I-II.* In: Új Kelet XIV (1931. július 21–23.) 161–163. sz.; Bözödi György: *Székely emberek, zsidó istenek.* Kolozsvár, 1935.; Móricz Zsigmond: *A szombatosok közt.* In: Kelet Népe XII (1941. július 1.); 1–5. MOL K 29. 2. csomó., 4. dosszié. 472.
- ³² Kovács: *Az erdélyi szombatosság...* 140–143. A szombatosok holokauszt alatti történetére lásd Németh László: *Degré Alajos miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944.* In: Történelmi Szemle XLVII (2005). 69–88.
- ³³ MZsML XV–B–T.82.90.
- ³⁴ Utólagos betoldás: *való.*
- ³⁵ Schweiger Márton (1834–1905) a neológia meghatározó alakja a XIX. század második felében. 1866-ban részt vett az Izraelita Tanítóegyesület megalakításában, 1868-ban pedig, az izraelita kongresszus háznagya. 1880–1905 között a Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságának elnöke.
- ³⁶ Utólagos betoldás: *örökíteni.*
- ³⁷ Rékli –csecsemőöltözet, kabátka
- ³⁸ Árlejtési jegyzőkönyv – árverési jegyzőkönyv
- ³⁹ Ráf – vasabroncs
- ⁴⁰ Ketrán – kátrány
- ⁴¹ Az aláírók az ősszel kezdődő zsidó újévre utalnak. A zsidó naptárt átvevő szombatos időszámításra lásd: *Bözödújfalvi szombatosok szertartási és imádságos könyve.* Közzéteszi és a bevezetőt írta Kovács András. Csíkszereda, 2000. 24–30.
- ⁴² Eredetileg: *Méltóságodhoz*, majd kijavítva: *Nagyméltóságodhoz.*
- ⁴³ A második zsidótörvény javaslatának tárgyalására utal. A javaslatot 1938. december 23-án terjesztette a magyar képviselőház elé Tasnády-Nagy András igazságügy miniszter és 1939. május 5-én fogadták el (1939. évi IV. tc.). A törvény értelmében zsidónak minősültek mindazon személyek, akiknek egyik szülője, vagy legalább két nagyszülője izraelita vallású volt. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet.* Bp., 2001. 144–145.
- ⁴⁴ II. József 1783-as türelmi rendelete (*Systematica Gentis Judaicae Regulatio*) nem terjedt ki Erdélyre. Az erdélyi zsidóság jogi helyzetét a II. József halála után Kolozsváron összeült Diéta próbálta meg rendezni. Az itt tárgyalt *Opinio de Judaeis* azonban nem lépett érvénybe. A magyarországi zsidóság névhasználatát II. József 1787-ben hozott rendelete szabályozta. Lásd Karády Viktor, Kozma István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Bp., 2002. 22–23.; Ladislau Gyémánt: *Evreii din Transilvania. Destin istoric.*

Cluj-Napoca, 2004. 32–33.; Moshe Carmilly-Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Bp., 1995. 110.

⁴⁵ 1939 március–áprilisában Tasnády-Nagy András volt az igazságügy miniszter.

⁴⁶ Koncedál – megenged, elismer

⁴⁷ Kézírással

MIHÁLY JÁNOS

Földhasználat, földtulajdon egy Kis-Homoród vidéki nagyközségben

Bevezető

Lövéte község Hargita megye délnyugati részén terül el. Jelenleg az egykori *Udvarhely vármegye* (1876. évi megyerendezés előtt *Udvarhelyszék*) egyik legszínesebb természeti- és néprajzi kistájának, a *Homoródméntének* s ezen belül a *Kis-Homoród vidékének* legnépesebb települése.¹ Maga a település az 1968-as területi-közigazgatási átszervezéskor a megyének is nevet adó Központi Hargita-hegység vulkáni platójának előterében fekvő Szentegyháza kisvárostól², valamint az ezt átszelő – Székelyudvarhelyet és Csíkszeredát összekötő – 13A jelzésű országúttól délre 12 km-re, a Kis-Homoród patak viszonylag szűk völgyében fekszik. A 132-es megyei úton közelíthető meg. Földrajzi koordinátái a következők: északi szélesség $46^{\circ} 16'$, keleti hosszúság $25^{\circ} 25'$, tengerszint feletti magassága 600–700 m. Fekvése „*mely magas, sűrűn egymás mellé és egymás fölé épített házaival, különösen a távolból festőileg szép tájat alkot*”, viszonylag kedvezőnek mondható.³ A szántókkal, rétekkel tarkított környező dombok, fennsíkok mintegy 800–900 méterrel emelkednek a Kis-Homoród völgye fölé. Délnyugat-nyugat és északnyugaton a Falucsereteteje (811 m), a Damokoshegye (838 m), a Láz-tető (856 m) valamint a Pokolláz (875 m) vulkáni fennsíkja, keleten a Kis-Homoród és a Vargyas vízválasztóján húzódó Kőgyakrateteje (731 m), Hosszúmcocsár (840 m), Papláz (816 m), Hegy (807 m), Őrhegy (802 m), Bányatető (857 m) valamint a Vargyasláz fennsíkja védik az erős szélről és viharoktól. Az alacsonyabban fekvő dombok: Latamás (706 m), Senyehégye (664 m), Póshegye (722 m), Csúfhegye (707 m), bástyaként veszik körül a belterületet. A délnyugatra emelkedő kopár Várhegyről (836 m) pedig gyönyörű kilátás nyílik a Kis- és Nagy-Homoród mente falvaira.

A községen átfolyik mintegy 4,5 km hosszúságban a Kis-Homoród, melynek vize régen több malmot (posztóványolót, vízi-fűrészt, vashá-

mort) is hajtott. A közelebbi városok: Székelyudvarhely 33 km-re, míg Csíkszereda, Hargita megye székhelye 38 km-re vannak a községtől. A község szomszédai: délen Homoródalmás⁴, amely a Vargyas-patak szurdokában lévő cseppkőbarlang-rendszeréről ismert;⁵ nyugaton a tizenkét települést tömörítő Homoródszentmárton község falvai közül Gyepes, Homoródkeményfalva és Abásfalva; északon a háziiparszerűen üzött fafeldolgozó iparáról híres Kápolnásfalva és Szentegyháza;⁶ keleten a Csíkszeredával összenőtt Csíktaploca és Csíkszögöd falvak.⁷ E települések erdőségekkel borított határrészeivel mintegy 4,5 km hosszan érintkezik a község. A néprajzi- és művelődési hagyományokban gazdag község, más településekhez viszonyítva sok másban szegényebb. Az erdő és a legelő jelentős jövedelemforrást biztosított régen. A települést a székelyföldi vasművesség központjaként ismerték és bányászfaluként tartották számon. Lövéte azonban már rég nem az, ami a századfordulón, vagy 1945–1989 között volt.

A település népességéről és etnikai összetételéről, a hivatalos népszámlálásokat megelőző időszakra vonatkozóan, a XVI–XVII. századi katonai jellegű népesség-összeírásokból tájékozódhatunk.⁸ Ezekből egyértelműen kitűnik, hogy a község „*tősgyökeres*” lakói évszázadokon át székely magyarak voltak.

Lövéte népességszámának alakulása 1787–2002 között

Év	1787	1857	1870	1888	1898	1903	1910	1930	1941
Lélekszám	1172	2388	2867	2574	2933	3146	3434	3581	3799
Év	1944	1956	1966	1975	1977	1992	1995	1996	2002
Lélekszám	3801	3961	4267	4300	4278	3841	3889	3727	3523

Az 1992. évi népszámlálás adatai szerint a lakosság száma 3841 fő volt. Ebből 3840 személy magyarnak vallotta magát, 5 fő pedig románnak. A községben élő romák magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Lövéte népességének felekezeti megoszlása a következőképpen mutatott: római katolikus 3781, unitárius 30, református 34, baptista 1, ortodox 3, Jehova tanúja 1.⁹

*Lövéte népességének nemek és korcsoportok szerinti megoszlása
(az 1992. évi népszámlálás alapján)*

Ne- mek	Né- pesség össze- sen	Korcsoportok																		+
		0- 4	5- 9	10- 14	15- 19	20- 24	25- 29	30- 34	35- 39	40- 44	45- 49	50- 54	55- 59	60- 64	65- 69	70- 74	75- 79	80- 84	85 fő- lött	
Férfi	2035	145	143	150	152	205	162	141	119	128	126	127	107	118	89	51	31	28	13	
Nő	1806	124	120	130	150	157	116	83	90	106	119	90	103	127	99	72	60	41	19	
Össze- sen	3841	269	263	280	302	362	278	224	209	234	245	217	210	245	188	123	91	69	32	

Az utolsó romániai népszámlálás (2002) Lövéte lakosságának – a közigazgatásilag hozzátartozó *Kirulyfördővel* együtt – 3523 főre való csökkenését mutatja.¹⁰ Napjainkban Lövéte egyike Székelyföld leghátányosabb községeinek. Távol esik a jó közlekedési utaktól és a piactegyesítés fő erővonalaitól. Vofkori László szavaival élve: közlekedési és gazdasági „árnyékban” fekszik, és minduntalan keresi kapcsolatait a „külvilággal”. Vasút nincs, közúti nagyon elhanyagoltak. Népességmegtartó ereje 1989 után állandóan gyengül. Az előregedés jelensége talán már itt is megfordíthatatlan, akárcsak a Homoród mente többi falvaiban.

*A születések és az elhalálozások számának alakulása
1990 után Lövétén*

Év	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Születések száma	58	60	54	40	38	30	35	39
Elhalálozások száma	51	31	56	49	35	44	53	57

A község, alaprajzát tekintve, halmaztelepülés. Belsőégei és házai rendszertelen összevisszaságban állnak, telkei és telektömbjei többnyire szabálytalan alakúak, utcái zezzugosak (kivételt képeznek az 1913. évben, valamint az 1970–72-es földcsuszamlások után épült falurészek,

mint Pósfalu, Tófalva vagy Újnegyed). A telkek felaprózódása következtében, besűrűsödés útján vált halmazfaluvá. A belterület egyaránt kiterjed a hordalékos, lerakódott ártérre valamint a hol lejtősebb, hol pedig hirtelen meredek domboldalakra, egészen az agyagos, márgás, köves szántóterület határáig, úgy, hogy egyes falurészek között mintegy 50, sőt 100 m szintkülönbség van.

Lövéte kialakulásának, korai fejlődésének története ismeretlen. A belterületére vonatkozó írott adataink is csupán a XVI. századig nyúlnak vissza. 1567-ben, adófizetés céljából 35 kaput számláltak össze.¹¹ Egy kapu mögött (a belső telken) ekkor már több család lakott, egy porta tehát több háztartást jelentett. A porták, telkek ekkor még nem voltak olyan szűkre szabottak, mint manapság. A századok folyamán azonban, a népszaporulat és a háztartások különválása következtében (mely a jószágok többfelé osztásával, mérésével járt), fél-, harmad-, negyed-, vagy még kisebb részekre, ún. *töredéktelkekre* osztódtak. A község felaprózódott telkein az első magyarországi népszámlálás idején (1784–1787) már 234 ház állt.¹²

A házak számának alakulása Lövétén 1750–2002 között

Év	1750	1785	1857	1888	1898	1903	1910	1930	1944	1992	2002
Házak száma	148	234	496	602	633	706	782	837	877	1082	1118

A belterület már ekkor több alegységre, falurészre (tízes, szeg) tagolódott. A község tízesei 1762-be: 1. „*a Templom felől való felső Tízes*”; 2. „*Al-Szegi Tízes*”; 3. „*Sata Tízes*”; 4. „*Lázár Tízes*”. Pár évtized múlva a négy tízes számrendszerünk első négy számjegyének nevét viselte. 1808-ban Alszeg-, Felszeg- és Csató falurészeket említik a források. A belterület mai részei, nagyobb egységei (északról délre): Pósfalu, Újfalu, Felszeg, Sópástya, Középszeg, Kardé, Csató, Alszeg, Tófalva vagy Újnegyed (a község legújabb településrésze, az ősi településtől délre, a Kis-Homoród bal partján, amely az 1970–72. évi földcsuszamlás után épült).

A faluképhez hozzátartozik az arra sok esetben vissza is ható *külterület* vagy a *határ* is. A község határa már a XVI–XVII. században a maihoz hasonló kiterjedésű volt, legalábbis ezt tanúsítják a korabeli határleírások, az ún. *metális levelek*.¹³ Az 1909. évi kataszteri kijavítás alapján helyesbített telekkönyvből készített kivonat 1913. évi adata szerint, Lövete határának egész területe mintegy 18 308 kat. hold volt. Ennek művelési ágankénti összesítése a következő:¹⁴

Szántó	2 170 hold	707 öl
Kert	42 hold	1175 öl
Rét	6 976 hold	675 öl
Legelő	3 514 hold	1077 öl
Erdő	4 961 hold	1345 öl
Termőterület	17 666 hold	179 öl
Terméketlen terület	642 hold	823 öl
A határ egész területe	18 308 hold	1002 öl

Területe ma 10 166 ha. Nagykiterjedésű határának termőföldi adottságai azonban nem kedvezőek. A község mezőgazdasági földalapjának javarészt a legelő- és kaszálóterület teszi ki.

Lövete mezőgazdasági földalap szerkezete (1995)

Mezőgazdasági terület összesen (ha)	Melyből				
	Szántó	Kert és csemetékert	Szőlős	Legelő	Kaszáló
7092	788	–	–	1943	4361

Forrás: Vofkori László: *Település és területfejlesztés Udvarhely térségében*. Székelyudvarhely, 1997. 97.

Társadalom, gazdálkodás, megélhetés 1948 előtt

A helyi társadalomról röviden megjegyezhetjük, hogy a katolicizmus utolsó bástyájaként számon tartott Lövétén, a XVII. századtól rendelkezésünkre álló adataink szerint, néhány lófő székely család mellett nagy számban a szabad székely (vagy közszékely) rendhez tartozó családok éltek. A falu társadalmát tovább színezte a kisszámú betelepített jobbágy, valamint a földnélküli zsellércsaládok.

Lövete társadalmi rétegződése és becsült lélekszáma a XVII. század első felében

Év	Nemes	Lófő	Szabad	Jobbágy	Zsellér	Családok	Lélek
1602		2	34	3		39	195
1604		2	25			27	135
1614		4	28	1	5	38	190
1627		6	63	10		75	375
1635		5	68			81	405

Forrás: SzOkl. Új s. IV. 102, 155, 162, 290, 783, 785. Uaz V. 207–209.

A XVII–XVIII. században a lövétei gazdálkodásnak két fő ága volt: az ugaroló földművelés és az állattartás. Lövete nagyterjedésű és elég jó minőségű kaszálókkal, havasi legelőkel rendelkezett már ekkor, amelyeken sikeres szarvasmarha-tenyésztést lehetett üzni.¹⁵ A legelőfölöslegre, jutányos legeltetési díjak mellett, más községekből legelő marhákat fogadtak. Ezeken a legelőken nőtt fel a tenyésztett állatfajták közül a legfontosabb, a páratlanul izmos, erőteljes, kitartó és az idő minden viszontagságaival dacolni képes jó igavonó állat, az ökör, amely földművelésre és más terhes gazdasági munkákra a kor viszonyai közt kiválóan használható volt. A tehenet csak borjúnevelő anyának és tejelő állatnak tartották. Szántást, vetést és egyéb gazdasági munkát kizárólag ökörrel végeztek. Ha kivénült, és igába tovább nem volt alkalmas, még mindig értéket képviselt, mert mint vágómarhát a vásárokon értékesítették.¹⁶

Lövéte állatállománya (db) 1721-ben

Ökör	Tehén	Növendék	Ló	Juh/kecske	Disznó	Méhkaptár
263	225	119	31	1315	502	78

Forrás: MOL. F 49. Vegyes összeírások. Udvarhelyszék. Lövéte.

A tenyésztett állatfajták között fontos helyet foglalt el a sertés. Sertés-nevelő, természetes takarmányt biztosító tölgyes, de főleg bükkös erdő-ség bőven volt a korabeli Lövéte határában, hol ősszel disznókondák makkoltak. A házi hizlalás céljából a makkot nagy mennyiségben össze is gyűjtöttek és hazaszállították.¹⁷ A sertésszalonna minden valamirevaló családnál fő kellék volt (a főzéshez nélkülözhetetlen zsírt olvasztották belőle). Jelentős volt a juhtartó gazdák száma is. Lövéte határa, a szarvasmarha és a sertés mellett, nagyszámú juhot tartott el. A juhnyáj a havasi legelőkön, az irtványokon vagy pedig az ugarhatáron legelt. 1721-ben az összeírt 104 adóköteles lövétei gazdának összesen 1315 juha és kecskéje volt. Akadt olyan gazda, aki 50 juhot tudott magáénak. A legkisebb lövétei juhtartónak is legalább 2–3 juha volt.¹⁸ A juhtartó gazdák „cimboraságokat” (társulatok M. J.) alakítottak. Egy „cimboraságnak” megközelítőleg 300–500 fejős juha, 100–250 darab meddő juha, borbéce és tenyésztésre meghagyott nőtény bóranya volt. Közösen fogadtak majort (ún. *bácsot*) a pásztorfogadó gyűléseken, s más cimboraságokkal egyetértésben közösen osztották újra minden évben a legelő-testeket.¹⁹ A cimboraság tagjai a juhszám arányában élvezték a juhtrágya hasznát, amelyet a soványabb szántóföldek feljavítására használtak. A több évszázados lövétei cimboraság a kollektivizáláskor megszűnt, mivel felhagytak a „fordulós” földművelési rendszerrel. A nyomáshatár eltűnt, a magánkézen maradt legelőtest, és juhállomány elenyészőre csökkent. Az 1960-as években, amikor a juhtenyésztés ismét fellendült, a cimboraságok újjáalakultak. „A népes községben ma négy cimboraság van, működésüket a község vezetősége pártfogolja.”²⁰

Az állattartásból származó jövedelem mellett az erdőgazdálkodás (deszkametszés, zsindelykészítés, szénégetés, hamuzsírfőzés, fafaragás), a vashányászat, bizonyos időszakokban pedig a mészégetés, szekeresség és a sóbányászat is nyújtott némi alapot a megélhetéshez. Mindezek

ellenére a legbiztosabb megélhetési alapnak, bármilyen szűkös is volt a jó szántóföld, a földet, a földműves munkát tartották évszázadokon át. Ebből következően a földművelésből élőknek, noha alig akadt a faluban egy tucatnyi család, aki földjének terméséből meg tudott élni, mindig nagyobb volt a tekintélyük, mint azoknak, akik a helyi erőforrások által nyújtott más lehetőségeket próbálták kihasználni „kereset-kiegészítésként”.

A szántóföld területe, a lakossághoz és a község területéhez viszonyítva, mindig nagyon kevés és gyengén termő volt. Egy 1809-ben kelt beadványban az alábbiakat olvashatjuk róla: „*Az egész országbéli lakosok előtt nyilván tudva vagyon, hogy a mű lakhelyünk, és kősziklás földünk a mostoha Havasok allya, környékiben helyeztetve légyen; minek okáért, ha valami mezei veteményt a mű kősziklás hegyes völgyes erdős, és igen meredekes oldalos szántó földeinkbe egy némely része lakosinknak [...] téssen is, annak terméséhez ritkán van szerencséje, még akkor is, mikor más boldogabb helységekben közönségesen jó termés szokott lenni. A nálunk lévő gabonaterméshez kevés reménysége lehet, mert azt, vagy a hosszasabban tartó tél, vagy a felettébb való nagy, és későre megmozduló hó meg szokta emésztetni vagy ha szalmájában terem is a szemzés idejében, a mostoha üdők környűl állása a szemzéstől meg szokta fosztani úgy annyira, hogy a Homoród Lövétei Mezőben a mi kevés gabona néha néha terem is a Lakosok száma szerint nem hogy elégséges volna, hanem majd csak kovásznak való volna annál is inkább, hogy ahol alkalmasabatska volna; és jobb, jobb a mezei vetemény termésére az is a Possesor Urak birtokában vagyon és ugyan azért [...] az egész Homorod Lövétei minden lakosok akiknek igavonó barmok vagyon /:Ezek pedig helységünk béli lakosoknak csak a két részit teszik:/ szélllyel az országban szekeren kereskedéssel, deszkával, s több minden épületre szükséges materialekkel magunk élelműnköt keressük, cselédjeinket táplállyuk, házunk állapottyát tarttyuk, a Királyi Contributiót fizessük; [...] Más része nyomorult falus felűnknek Bányából Vas Hámorból keresi minden napi kinyerit, a mely a mű határunkon is találtatik... ”.*²¹

A fenti sorok jól tükrözik Lövéte XIX. század eleji gazdasági állapotát, amikor a település társadalmában még a hajdani közszekely és lőfő katonarendekből kialakult szabad földművelőréteg alkotta a többséget.²²

Lövéte társadalmi rétegződése (1721, 1750)

	1721	1750
Armalista	1	–
Egytelkes nemes	–	5
Szabad	93	126
Jobbágy	11	18
Zsellér	–	10
Kóborló	4	3
Molnár	2	–
Idegen/Külső	27	6
Összesen (családfő)	138	168

Forrás: MOL. F. 49. Vegyes conscriptiók. 1721. évi összeírások. F. 50. 1750. évi országos összeírás.

A XVIII–XIX. századi paraszti, hagyományos életmódról, gazdaságról, a szántóhatár milyenségéről értékes adatokat tartalmaznak a korabeli úrbéri összeírások (1785, 1820) is. *„Három határunk vagy on ugyan, de ez határunk, némelly része zabnál egyebet nem terem, más része Buzát, rosot s egyebet, ha trágyázhatjuk meg terem; oldalakra kel minden felé trágyáznunk; szántani is négy vonó Marha kívántatik. A víz mellet kevés szénát tsinálunk, aztot is a víz gyakorta károsítja, az erdők között csinálunk inkább, melynek fűve nem kétszer kaszálható a szénája is sovány; egy hold széna fűről [...] egy mása széna kerül fel.”* – vallják 1785. július 20-án Lövétén a beeskettettek az összeíró biztosoknak.²³

Aki nem rendelkezett a szántáshoz szükséges négy ökörrel „cimborában” (társulva M. J.) szántott. A terméshozam mértékére vonatkozóan 1820-ból rendelkezünk adatokkal. Akkor a lövéteiek bevallják, hogy *„...a jól megmivelt földben, közönségesen, egy véka őszi vetés után, meg terem három Kalongya, ebből szem lészen másfél véka”*²⁴. A gyenge terméseredményt, amint azt már korábban is jeleztük, a lövéteiek részben állattartással pótolták. A gazdaság két ága, itt, ahol a köves, agyagos határt csak négy ökörrel lehetett megszántani, szétválaszthatatlanul egybefonódott. A XVIII. században és a XIX. század elején még a rideg és félrideg állattartás dívott itt. Ökrök, tehének, lovak, juhok, kecskék,

disznók nagy számban legeltek a nyomáshatáron és a tágas füves havasi legelőkön.

Állatszámolás (db) 1850-ben

Ló	Szarvasmarha
9	454

Forrás: *Az 1850. évi népszámlálás*. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1994. 138–139.

A teletetés a havason gyűjtött szénával folyt. Ez új havasi szállások, tanyák építéséhez vezetett (Vargyas völgye, Kékvize, Gyepü patak, Szerepreze, Gyékoskő, Cifrabükk stb.). Ezek rendszerint az irtásokon jöttek létre. Az irtásföldek, már a feudalizmus idején, az erdős, bokros területek kaszálókká való alakítása során keletkeztek.²⁵ A későbbiekben a kezdetleges „nyári szállások”, mivel a széna hazahordása túl költséges lett volna, s az állatok trágyájára a sovány fűvű havasi kaszálókon is nagy szükség volt, állandóan lakottá váltak. A kaszáló mellett megjelentek a szántóföldek is. A szállásokon házak, pajták (istállók) épültek. A pajták padlásain helyezték el az egy nyáron át gyűjtött szénát. A Vargyas völgyi lövétei tanyavilágról Orbán Balázs is szól: „*a vizparton, a bércz oldalán, a magas ormokon mindenütt izletes havasi házikók és pajták vannak festői rendetlenségben szétszórva, melyek a magányos völgynek igen lakályos küllemet adnak. E házak a lövéteiek nyaralói, kedvencz villái, mert mint minden havas alatti falu lakóinak, úgy Lövétén is minden embernek két lakása van egy téli lak a faluban, egy nyaraló a havasokon, hol nyaranta marháikat, juhnyájaikat legeltetik, szénacsínálás, zsendelyfaragás és egyéb fakészítmények előállításával foglalkoznak; mely szabad független élettől csak a rideg tél miatt válnak meg.*”²⁶

Lövéte a XIX. század közepén már a két Homoród mente legnépesebb községének számított. Népessége a század második felében tovább növekedett (a lakosság szaporodása 1880–1900 között 12,2%-os volt, az Udvarhely megyei átlagnál magasabb.²⁷).

*Lövéte (Udvarhely vármegye, Homoródi járás) népességének
anyanyelv szerinti megoszlása (1850–1941)*

Anyanyelv	1850. évi oszlárak	1880. évi magyar	1910. évi magyar	1930. évi román	1941. évi magyar
népességszámlálás alapján					
Magyar	1766	2305	3389	3520	3796
Román	59	44	13	26	1
Német	–	88	30	29	4
Egyéb	77	137	2	6	–
Együtt	1902	2574	3434	3581	3801

Forrás: *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941)*. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1994. 516–517.

Mind a nagyarányú népességnövekedés és a mezőgazdasági terület felaprózódásával járó vagyoni tagozódás felgyorsulása, mind a nyomasztóbbá váló és a megélhetést súlyosbító földhiány s az ehhez szükségszerűen kötődő földéhség, kényszerítón hatott a lakosságra és „többletmunka vállalására” kényszerítette.²⁸ A többletmunka-vállalás feltételei adottak voltak, ugyanis a XIX. században a székelyföldi vasbányászat és vasgyártás súlypontja a Kis-Homoród völgyébe, Lövéte határába tevődött át. Az itteni, több évszázados vasművesség hagyományainak nagy szerepe volt egy új vastermelő központ, Szentkeresztbánya létrejöttében. Munkásságának kialakulásában is Lövétének jutott a főszerep, elsősorban azért, mert a bánya- és vasgyártelep határában feküdt, így mintegy alkotó részét képezte a községnek.²⁹ Egy 1821. évi összeírás szerint, a földművelés mellett, a téli hónapokban 13 „lövétei gazda” folytatta a bányászatot.³⁰ Az állandó jellegű ipari munkássá válás azonban nehéz és vontatott folyamat volt. A mezőgazdaságba való visszatérések állandó jelenségei voltak ennek a folyamatnak Lövétén is. „*A nép a mezőgazdasági foglakozást ... jól össze tudja egyeztetni a bányászattal*” – állapította meg Barabás Endre.³¹ Ilyenformán csak fokozatosan került előtérbe és túlsúlyba a bánya- és kohászai munka vállalása, fő megélhetési formává a későbbiekben alakult át.³²

A szentkeresztbányai vasgyár létével főleg Lövéte szegényebb sorsú lakosságának megélhetése függött össze, akiknek a vaskő-, mésző-, késztermékek- és gyárkörüli fuvarozások, a favágás és egyéb napszámos munkák különösképpen télen biztosítottak megélhetést.³³ Ők játszották a főszerepet a szénégetéshez szükséges nagy mennyiségű faanyag kitermelésében, akárcsak a vasércbányászati munkák esetében, „nemcsak a mindennapok szükségétől, hanem már régebbi hagyományoktól is meghatározottan”.³⁴ A bánya- és kohómunka azonban csak mellékkeresetet jelentett az erre vállalkozók többségének. Ugyanis ez alatt a család valamennyi munkaképes tagja a soron lévő mezőgazdasági műveletet végezte a néhány holdas, megélhetést nem vagy éppen csak biztosító, „de a szemléletmódot annál inkább konzerváló, fizikai megkötöttséget jelentő törpebirtokon”.³⁵ A vasércbányászat legbővebb forrása mindennek ellenére a két Homoród mentén továbbra is Lövéte maradt. Ezt támasztják alá a XX. század eleji népszámlálási adatok is. 1900-ban 22 lövétei lakos vallotta magát bányásznak.³⁶ Tíz év múltán 21 bányászt vettek fel Lövéten a népszámlálás foglalkozási rovatába, akik a bányászmesterséget fő foglalkozásuknak tekintették.³⁷

A XIX. század második- és a XX. század első felében Lövéte gazdaságát alapjaiban sem Szentkeresztbánya közelsége, sem a tőkés fejlődés tényezői nem változtatták meg. Továbbra is a családi gazdaság hagyományos formája élt tovább. A családi gazdaságok komplex termelő „kisüzemek” voltak, amelyek egyesítették a földművelést, az állattenyésztést és a háziipart, sőt gyakran más mellékfoglalkozásokat is. „*A férfiak faragó és bányamunkára [...] járnak kenyérért.*” – olvashatjuk a korabeli (1903) sajtóban. „*A fejér ifjú cseléd szolgálattal nő fel városokban. A jobb módúak is favágó, fűrészes vagy útmunkával vannak elfoglalva, télen és nyáron távol a falutól az erdei kaszálókon és erdőkben, mert a mező kevés. A gyermekes asszony van otthon az apró gyermekkel, vagy pedig az egész háznép felköltözött több-kevesebb időre az erdőkhöz.*”³⁸ A családtagok „ingyen” munkaerejét elsősorban az állattartásban, növénytermesztésben és a háziiparban használták fel. A családi háztartás tartozéka volt a ház, a gazdasági épületek (istálló, csűr), egy kevés gyümölcsös- és zöldségeskert. Ebből állt a családi gazdaság központja. Innen irányította a családfő (a gazda) a határ különböző részein fekvő földek

művelését. A férfi feladata volt a szántás, a vetés és kaszálás, a cséplés, az érdőlés, a szerszámkészítés és az állatok gondozása. A mezei munkából az asszonyok is kivették a részüket. A takarás és aratás túlnyomórészt az ők feladatuk volt, akár a szövés-fonás, a kisállatok gondozása, az összes konyhai munka elvégzése. Rájuk tartozott a gyermekek nevelése is, mindaddig, amíg a „*munkába nem nőttek bele*”. A családi háztartás tapasztalati jellegű volt, a tapasztalatok apáról fiúra szálltak.³⁹

A község határán nem volt tagosítás, a kollektív megalakulásáig fennállt a háromfordulós (ősz, tavaszi, ugar) határhasználat, vagyis a vetés-forgó. A szántóterület három részre volt felosztva (Felsőmező, Középsőmező, Alsómező). A pihentetett földön („nyomás”) állatok legeltek (lúd, disznó, juh, tehén), majd ősszel az így megrágyázott földet felszántották, „megugarolták” és búzát vetettek bele. Ez lett a következő évbe az ún. „búzamező”. A tavaszi gabonát és veteményt (árpa, zab, kukorica, tavaszbúza, krumpli, vetemény) mindig az előző évi búzamező helyére vetették. A „betakarodás” után ez lett a legelő, vagyis a pihentetett föld. Amíg tehát egyik „mező” pihent, a másik kettőt termésben volt. Ennek haszna az, hogy a pihentetett földet a legelő állatok „a gyökerektől megtisztították, trágyázták, és egyenletessé tették”. E régi ugarhagyó gazdálkodás, amint már előbb említettük, az 1950-es évek elején a mezőgazdaság szocialista átalakításakor bomlott fel.

Politikai-társadalmi változások 1948 után

A kommunista korszak első évtizedében, amely lényegben 1944 őszén az első szovjet csapatok Székelyföldre lépésével kezdődött, a politikai viszonyok megváltozásakor, Lővéte egyike volt azoknak a kedvezőtlen természeti adottságú, rossz forgalmi helyzetű, hátrányos birtokszerkezetű székelyföldi nagyközségeknek, ahol a világ csak lassan változott. A gazdálkodásban a termelési technológia és a technika a középkortól alig módosult (a sarlós aratás és az ugarhagyó földhasználat a kollektivizálásig fennmaradt). A helyi társadalom szerkezete is csak lassan alakult át. A mezőgazdasági földterület felaprózódása következtében az 1940–50-es évek társadalomképére a kisbirtokos (10 holdon aluli) agrárnépesség túlsúlya volt jellemző. A kisbirtokos gazdák, ezen belül főleg a szegény-parasztok (az ún. cudarok, nincstelenek M. J.) szerény gazdaságuk

egyensúlyban tartását és társadalmi mellőzöttségüket külső munkavállalással próbálták biztosítani. A mezőgazdasági munka jövedelmezőségének gyengesége miatt e magas lélekszámú település adta a napszámosokat, cselédeket, gazdasági szolgákat a két Homoród vidékének gazdagabb falvaiba, sőt a közeli Szászföld falvaiba, városaiba is.⁴⁰ A népes községből, hol nem volt ritka az öt–tíz gyermekes család, a lakosság-főlegesen mindig elvándorolt, ugyanis mindig „kevés volt a föld”.

Lövéte népessége (1941, 1956)

1941	1956
3801	3961

Forrás: Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992. között.* Csíkszereda, 1998.

A nők közül sokan a két világháború között Brassóba, a második világháború éveiben Budapestre, a második világháború után, az ötvenes években Bukarestbe, Brassóba, Kolozsvárra, a hatvanas években a román tengerpartra mentek munkát keresni, „szolgálni”. A férfiak a helybeli szentkeresztbányai vas- és bányaiipari vállalat mellé szegődtek el alkalmi munkásnak, gyermekeik pedig tanoncnak.⁴¹ Sokuknak nem a föld, hanem ez az ipar adott egy idő után kenyeret. Belőlük alakul ki a hatvanas években Lövéte nagy létszámú „*munkásosztálya*”. A negyvenes-ötvenes években a kisbirtokos magántermelő, lófogattal rendelkező lövétei gazdák is próbáltak szerény pénzjövedelemhez jutni: a szentkeresztbányai vasüzemhez faszenet, mészkövet szállítottak.⁴² 1951-ben a 351 lövétei fogatosból mintegy 30 fuvaros volt leszerződve az üzemnél és a bányánál.⁴³

A szocializmus építésének kezdeti éveiben mélyreható gazdaság- és társadalomszerkezeti átalakulás nem következett be Lövétén. A mezőgazdaság szocialista átalakításának kezdetekor a község társadalomszerkezetére továbbra is az agrárnépesség túlsúlya volt jellemző, de ekkor már 130–150 családfő kereste kenyerét a község lakói közül a lövétei vaskőbányában, illetve a szentkeresztbányai vasüzemben. A munkások

száma évről évre növekedett, ugyanis a „bányafejlesztési terv”, a szentkeresztbányai vasipari vállalat fejlesztése a dolgozók számának növekedését is „előirányozta”. 1968-ra a bányában dolgozók száma közel 500-ra növekedett.⁴⁴ Lövétét ezektől az évektől kezdve egyre többször bányászfaluként emlegetik. A foglalkozási átrétegződést jól mutatja a folyó év december 30-án kelt kimutatás, amely szerint a lakosság a következő társadalmi csoportokra oszlott: a családok 78%-a bányász vagy üzemi munkás, 18%-a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tag és egyéni gazdasági tag, 4% pedig értelmiségi és más állami alkalmazású munkás volt.

A kollektivizálás és következményei

Lövétén, elsőként a Kis-Homoród menti települések közül, az ötvenes évek elején alakul, „Vöröshajnal” néven a kollektív gazdaság. Ez együtt járt a nyomásos művelési rendszer felszámolásával, de a családi gazdaságok (legtöbb törpebirtok 1,5–2 ha alatti terület volt) túlnyomó többségét nem sikerült a kollektív gazdaságba kényszeríteni. Nyílt agresszióra, karhatalmi erőszakra ugyan nem került sor, de a belépők számának növelésére indított kampány nem múlt el „nyomtalanul”. A kollektivizálás megpróbáltatásaira jól emlékeznek még a lövéteiek: „Édesapámékat hívták hathétig mindennap a községházára, hogy álljanak bé a kollektívbe, de édesapám egyáltalán nem akart s akkor megróttak egy hatalmas közmunkával. Hogy nem állott bé, érezte hatását ... Két szemszögből. Egy szemszögből az, hogy vallásos emberek voltak a szüleim s azért is már rossz szemmel voltunk nézve s aztán azért is, hogy nem álltunk bé a kollektívbe. Elég, a mostani kifejezéssel a társadalom peremére voltak az ilyenek általában szorítva s érintve. Egy példát mondok. Csépeletünk tizennyolc mázsa búzát s abból mindegy szemig az első járást elvették. Be kellett szolgáltatni. Ott a szérűn. Be kellett szolgáltatni. Én csak annyit mondtam az ellenőrnek, lövétei volt az ellenőr Gy. G., hogy legalább két zsákkal vetni tegyünk földre s azt mondta, hogy nem. Azt válaszolta, hogy 'Nem azért vagyok idetéve, hogy az államot becsapjam'. Aztán nem maradt vetni valónk sem. Úgy kellett a másodjárásból, a gyengébb minőségűből vetni, s úgy beszerezni pénzel, s ahogy tudtuk vetőmagot.” (Orbán Lőrinc közlése.)

A beszolgáltatások ellen birtokszétírásokkal védekeztek: az egy telken lakó közösen gazdálkodó nemzedékek külön családi gazdaságonként vetették fel magukat a nyilvántartásokba. Ezzel magyarázható, hogy míg Lövétén 1951-ben 910 családi gazdaság volt, addig a gazdaságok száma 1953-ra 1165-re nőtt.⁴⁵ Az ipari munkahelyeken (bánya, vasüzem) dolgozó földtulajdonosokat vagy hozzátartozóikat elbocsátották munkahelyeikről, meghagyva nekik, hogy csak akkor állhatnak újra munkába, ha lemondtak vagy lemondatták szüleiket a földbirtokaikról a helyi kollektív gazdaság javára: „Édesapám a kollektívben nem került be, mert elég makacs ember volt. A munkahelyről elküldték. Azt mondták, akkor jöjjön vissza, amikor beáll a kollektívben. Volt egy bátyám, őt úgy küldték el a munkahelyről, hogy akkor mennyen vissza mikor az apját beállítja a kollektívbe. Két nap itthon voltak mind a ketten a családnál, két nap után tudták meg, hogy mind a ketten mé van itthon. Erre mind gyermek jól emlékszem... Úgy hozat a szerencse, hogy egy nap üzentek úgy bátyámnak, mint édesapámnak, hogy menjenek vissza, s a munkát vegyék fel.” (György Vilmos közlése.)

A kollektív gazdaság megalakulásakor 18 család, 38 munkaerővel és hagyományos eszközökkel kezdte el művelni a mindössze 121 hektár mezőgazdasági területet. A gazdaság eszközfelszereltsége szegényes volt. Egy 1954. szeptember 19-én kelt leltár szerint a következő munkaeszközök voltak a tagok tulajdonában: 15 szekér, 10 eke, 7 borona, 9 taliga, 1 pár hám, 7 fakötő lánc, 12 kerékkötő lánc, 14 utó- és elő kötél, 1 csiga, 2 kerék, 1 székéralj. Az ígás állatok száma összesen 15 (10 ökör, 2 ló, 3 tehén) volt.⁴⁶

A kollektív megalakulása nyomán következett mindaz, ami más falvakban is lezajlott: egy kisebbség a legjobb földeket egy helyre tagosította, és állami támogatással ott kezdett gazdálkodni. A nagy többség a földcserek, megerőltető beszolgáltatási kvóták, hatósági zaklatások nyomán egyre kevésbé tudott eredményesen gazdálkodni.

A „Vöröshajnal” kollektív gazdaság „élő és holt” javai (1956)

1.	A családok száma összesen	20
2.	a. földnélküli paraszt	1

3.	b. szegényparaszt	10
4.	c. középparaszt	9
5.	Ténylegesen a gazdaságban dolgozó munkaerő	32
6.	A gazdaság mezőgazdasági területe (ha)	120,93
7.	a. szántó (ha)	30,06
8.	b. kaszáló (ha)	90,87
9.	Ökör	11
10.	Ló	6
11.	Juh	371
12.	Szekér	16
13.	Eke	12

Forrás: Darea de seamă de stat a gospodăriei agricole colective pe trimestrul I. 1957. (Oláh Sándor gyűjtése)

Egyrészt ennek, valamint a beinduló iparosításnak a következménye a fiatalok elvándorlása. Ez a folyamat azonban nem járt Lövétén a népességszám rendkívüli apadásával, mint ahogy az a Homoród mente más településein látványosan bekövetkezett (pl. Homoródremete, hol 1956–1966 között 30–50%-os népességcsökkenés figyelhető meg).⁴⁷ Azért nem, mert meg voltak a helyben maradáshoz is a feltételek, a városi munkahely közelsége és a háztáji gazdaság megtartásának lehetősége. A községtől néhány kilométerre fekvő szentkeresztbányai vasüzemben (amely Vlahica Vasipari Vállalat néven a szocialista tervgazdálkodás éveiben kisebb munkaerővonzó ipari központtá vált⁴⁸) vagy helyben, a lövétei vaskőbányában lehetett munkát vállalni. A vasüzem és a vasbánya erős vonzást gyakorolt a lövétei tanyákon élőkre is, minek következtében Kirulyfürdön az előbb említett Homoródremetéhez hasonló népességapadás zajlott le 1956–1966 között.⁴⁹ „*Solyomkőháta, Kalibáskő, Lenkút, Vészmező, Kongófa, Kirulysarka Vágás, valamint a Kiruly völgye ... Ezekbe az évekbe, sok lakos és nagyszámú család élt ezeken a tanyákon. Állattartással foglalkoztak. Ennek jövedelméből tartották fenn magukat. [...] Hangos volt a tanyai világ, míg a kollektív fel nem bontott mindent!*” (Miklós Rozália közlése.)

1966 végén a kollektív gazdaságba dolgozó családok száma meghaladta a 96-ot, míg a munkaerő száma 141-re, a mezőgazdasági földterület 334 hektárra, az álló alap értéke pedig több mint fél millió lejre emelkedett.⁵⁰ A családi gazdaságok túlnyomó többségét azonban nem sikerült bekényszeríteni a későbbiekben sem a kollektív gazdaságba. 1986-ban 1218 gazdaság volt a faluban. Ebből 1184 volt családi magángazdaság, és csupán 34 gazdaság volt a kollektív tagoké. A falu termőföld-birtoka és annak eloszlása azonban nem tették lehetővé, hogy a lövéteiek csak mezőgazdaságból éljenek. Ezért a „szocialista építés éveiben” a község aktív lakosságának nagy része ingázott; Szentkeresztbányán, Csíkszerebában, Székelyudvarhelyen dolgozott.

A rendszerváltás. A kollektív felbomlása

1989 után Lövétén is az arra az időszakra jellemző események, folyamatok zajlottak: a kollektív felbomlása, földvisszaigénylés, földvisszamérés. A község a társadalmi feszültségek színterévé vált, hol naponta szembesültek a különböző vélemények, álláspontok. A nézeteltérések meghatározták a község mindennapjait, hangulatát. Sajátos esetként említhetjük, hogy már 1990 legelején, „még addig, amíg a 18-as törvény kilencvenegybe megjelent volna”, megalakult és működött Lövétén a Földosztó Bizottság, amelyet a rendszerváltás első hónapjaiban még tartó népharag hozott létre. A *„Kultúrotthonban volt egy népgyűlés. Természetesen az emberek fel voltak háborodva, hogy a sok birtokot elvette a kollektív s nekik adták a semmit majdnem. A terület meg volt de az értéke semmi és ott a népgyűlésen egymás között választottak embereket [...] elég jó, fejlett, a falusi emberek közül, jó látókörű emberek voltak, nagy százaléka, aki tudta, hogy mi az a hektár mi az a négyzetméter s az ár.”* (György Vilmos közlése.)

A Földosztó Bizottság 15–20 fős volt. Főleg olyan emberekből állt, akiknek a kollektív létrejötte az 1950-es évek elején kárt okozott: jó fekvésű és jó terméshozamú földjeiket elvette, cserébe gyengébbet adott. Ők azt a feladatot kapták: mérjék vissza a kollektív gazdaság földterületéből azokat a területeket a volt tulajdonosoknak, amelyeket „cserebirtokként” elvettek, kisajátítottak a gazdaság részére. A kollektív gazdaság területe nagyrészt olyan földekből állott, amely annak idején „beléesött

a kollektívben” Amikor a kollektív alakult, akkor a lövétei határban levő, helyi viszonylatban legjobbnak számító földeket, azaz a javát, a vezetőség elsősorban a közös gazdálkodástól vonakodó tulajdonosoktól elvette, helyette a határ terméketlen részein, vagy a legtávolabb fekvő pontjain levő gyengébb minőségű földeket adta s sok esetben „ott is csak felit” (Orbán Lőrinc közlése). A kollektivisták tulajdona mintegy öt százalék volt csupán. Ennek köszönhetően a község nem szakadt egymással szembenálló két érdekcsoportra. Rögtön a rendszerváltozás után pedig lehetőség nyílt rá, hogy még az 1980-as években, életképtelensége miatt a szomszéd falu, Homoródalmás kollektív gazdaságával összeolvastott TSZ felbomlása után, a lövétei gazdák nyomban visszavegyék földjeiket. A kollektivisták „visszaállottak az ők birtokaikra” s mire a 18-as törvény megjelent „vissza volt menve mindenki a helyire”. (György Vilmos közlése.)

A valósághoz hozzátartozik azonban az is, hogy a visszamérés végrehajtása elég nehézkes volt a hiányos nyilvántartás miatt, bár Székelyföld falvaihoz viszonyítva hamar lezajlott. *„Hát elég nehezen ment, me az volt a helyzet, hogy iskolánélküli emberek voltak, akik elvették a földet a kollektív részire. Gyenge volt a nyilvántartás, há nem volt, nem voltak szakemberek. [...] Így osztán elég nehézkes volt, de nagyvonalakban úgy békességsön sikerült...”* (Orbán Lőrinc közlése.) Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a földvisszamérés folyamata, amint már említettük, a szabályozó törvény megjelenése előtt lezajlott s az adott állapotot az egykori kollektivisták, akiknek száma alig néhány fő volt, „elfogadták” a TSZ felszámolását indítványozók és kivitelezőkkel szemben. Természetesen a földvisszamérés körül „ilyen-olyan súrlódások” Lövé-tén is voltak, de ez főleg abból adódott, hogy egy-egy gazda *„nem elégedött meg azzal, ami neki vót addig hát több kellett volna neki. Hát persze nem lehetett...”* (Orbán Lőrinc közlése.)

A földtulajdon napjainkban

A földbirtokok nagyság szerinti csoportosítását a lövétei Polgármesteri Hivatalban található, 25 kötetből álló Gazdasági Nyilvántartók (Registru Agricol) tartalmazzák. Tizennégy kötet az idevalósi gazdaságokat tartalmazza (1–1185 házszámig), két kötet azok névsorát, akik együtt laktak

a szülőkkel, de külön gazdálkodnak. A többiben vannak az erdei lakosok és az idegenek. Az idegenek, nyaraló tulajdonosok száma összesen 316, ebből külföldi állampolgár (USA, Ausztrália, Németország stb.) mintegy 15–20 fő. A Nyilvántartókat a Polgármesteri Hivatal gazdasági referense vezeti. Minden év elején aktualizálnia kell őket. Ez azonban lehetetlen, ugyanis a Nyilvántartóba foglaltak az önkéntes bevalláson alapulnak. A földtulajdonosok kötelessége lenne, hogy minden év elején, január-február folyamán jelentkezzenek és bediktálják, mennyi földet és milyen megoszlásban (szántó, kaszáló, parcellák) használnak majd mezőgazdasági termelésre abban az évben. Ezt a tulajdonosok legtöbb esetben elmulasztják, ha csak nem érdekük a bevallást megtenni, valamilyen állami támogatás reményében (pl. ingyen műtrágya vagy vetőmagjuttatás). Ha a támogatás mérete akkora, hogy „megéri bediktálni, hogy abba az évben ki és mit fog termelni”, a gazdálkodók nagy százaléka megteszi a szükséges lépést. Aki mégse, annál, „marad a tavalyi helyzet”, vagyis az előző évi, vagy a még korábbi bevallását aktualizálják a folyó évre. (Török József közlése.) A Polgármesteri Hivatalban található statisztikák és nyilvántartások ellentmondásosak. Nem lehet megtudni, hogy a lövétei gazdálkodók által művelt mezőgazdasági termelésre alkalmas terület mekkora valójában.

A legfrissebb statisztika szerint (2002. december–2003. január között lezajlott általános mezőgazdasági összeírás) a község közigazgatási területe összesen 10 166 ha. Ebből 3382 ha (33%) mezőgazdaságilag nem hasznosítható (úthálózat, telkek, víz- és patakmedrek stb.) terület. A mezőgazdasági terület összesen 6784 ha (67%). Művelési ágak szerint a mezőgazdasági terület a következőképp oszlik meg: szántó 688 ha (7%), rét és kaszáló 4861 ha (48%), legelő 1235 ha (12%). Az erdő még ma is mintegy 30%-át képezi összterületnek, összesen 3085 ha.⁵¹

Az alábbi táblázat az általános mezőgazdasági összeírás alkalmával bevallott adatok alapján készült és a használatban lévő földterületet mutatja birtokkategóriák szerint.

A lövétei gazdaságok szántó- és kaszálóterületeinek megoszlása a használatban lévő terület nagysága szerint (2002. dec.–2003. febr.)

Birtoknagyság (ha)	Szántóterület		Kaszálóterület	
	Gazdaság	%	Gazdaság	%
0–0,5	1367	90,46	721	47,71
0,5–1	111	7,34	176	11,64
1–2	29	1,91	269	17,80
2–3	1	0,06	170	11,25
3–4	2	0,13	86	5,69
4–5			41	2,71
5–6			17	1,12
6–7	1	0,06	11	0,72
7–8			8	0,52
8–9			6	0,39
9–10			1	0,06
10–11			2	0,13
11–12			2	0,13
12–13			1	0,06

Forrás: Lövétei Helyi Tanács Irattára.

A fenti táblázat összesített adatai szerint a 688 ha szántó összterületből 2003 elején mintegy 260–270 ha terület volt csupán használatban. Ez az adat ékesen bizonyítja, hogy Lövétén elsősorban nem a földművelésnek, hanem az állattartásnak van prioritása. A kevés, de megművelt szántóföldbe, elsősorban krumplit termesztenek. „*Most a gabonát csak azért vessük, hogy a föld forogjon, pihenjön. Úgy es van, hogy lekaszáljuk takarmánynak. Azért met a pityóka azt a gabona mennyiséget sokkal jobban kiadja, mintha mű magunk termelünk gabonát.*” (György Kálmán közlése.)

Az összeírás adatai szerint 2003 elején 343 ló, 805 szarvasmarha, 1004 disznó, 1904 juh, 236 kecske, 7240 szárnyas volt a faluban. A gazdálkodáshoz szükséges gépekről nem készült statisztika, de a forgalomba beírt traktorok számát (25 darab) nyilvántartják a Polgármesteri Hivatalban.

Török József gazdasági szakreferens szerint a kaszálógépek száma mintegy 100–150, a multifunkcionális mezőgazdasági gépek (AG-típus) száma 11, a forgalomba be nem írt, saját kezűleg bontott alkatrészből összeszerelt járművek (az ún. „csitirik”) száma pedig 60–70-re tehető.

Általában az idősebbek a föld- és állattulajdonosok, a fiatalok nagy százaléka (18–40 év között) vendégmunkára jár Magyarországra. Általános vélekedés szerint a csak a család élelmét megtermelő, esetleg krumpliból vagy állatteladásból kevés jövedelmet is szerző gazdálkodás fenntartása veszteséges. Aki csak teheti „*mennyen pénzt keresni, me a földből Lövétén nem lehet megélni*” – mondják. Ennek ellenére kerül néhány család, akik szarvasmarha-tenyésztésre szakosodtak. Pl. L. A., akiről általános vélemény a faluban, hogy a „legjobb gazdák egyike”. Családja jelenleg 6–7 hektár szántó-, 17 hektár kaszálóbirtokon gazdálkodik. Az állatállomány jelenleg: 1 ló, 1 törzskönyvezett bika, 3 tejelő tehén, 2 növendék szarvasmarha. A családi gazdaságban jelen vannak a szükséges mezőgazdasági alapgépek: traktor, kaszagép, eke, borona. A család az alapélelmiszerek terén önellátó. Legnagyobb jövedelme a tejtermelésből származik. A teheneket otthon, az istállóban tartják, és változatosan takarmányozzák őket. Két-három család nagyobb számú juhot, kecskét tart a közbirtokosságtól bérelt legelőkön, de a múlt évi szárazság miatt, nem volt nagy jövedelmük.

Földhasználat, gazdálkodás napjainkban

Lövéte gazdálkodásának szerkezte, földtulajdon szerkezte a kollektív felbomlásakor „csak kevés mértékben alakult át; viszont az ipari szerkezetváltás minden gondja-baja keményen sújtotta a lakosságot”. Az állami munkahelyek megszűnése után sem indult be (egy-két kivételtől eltekintve) az egyéni gazdálkodás. A munkaképes lakosság nagy része visszaszorult ugyan a faluba, de nem fogott a helyben végzett bizonytalan jövedelmet nyújtó gazdasági tevékenységhez, hanem elsősorban a biztosabb „kenyérkeresetet” választotta, az ipart valamint a magyarországi vendégmunkát. 1992-ben az aktív lakosságból 145 talált megélhetést a faluban (szolgáltatások, oktatás), s továbbra is 320-an ingáztak a közeli kisvárosokba (Szentegyháza, Székelyudvarhely, Csíkszereda). A külföldön, elsősorban Magyarországon munkát vállalók száma közel 200 fő

volt. Az 1255 lövétei családból mindössze 20-nak volt „1 hektárnál nagyobb – a család megélhetését biztosító – szántóbirtoka”. Az aktív lakosságból (1223 fő) csak 67 fő (5,48%) foglalkozott kimondottan mezőgazdasággal és állattartással. Ez szám 2002-re 149-re emelkedett (13,20%).

A valóságban azonban jóval nagyobb a gazdálkodók száma Lövétén. A karkedvezménnyel nyugdíjba jött bányászok és vasmunkások szinte kivétel nélkül (már aki egészségesen megérte az 50 évet) gazdaságot vezetnek a havi fix jövedelem (a nyugdíj) mellett. A földművelés főbb termékfajtái: krumpli, árpa, zab, rozs, kukorica, zöldségek. Valamennyi terményüket önellátásra termelik. Piacra elsősorban a krumpli kerül. Ezt a román kereskedők által helybe szállított gabonára (búza, kukorica) cserélik. Mindennapos látvány ősztől tavaszig a gabonával megrakva érkező s krumplival megrakva távozó autó. Jelenleg nincs olyan gazdaság, hol ne így szereznék be a család számára szükséges kenyérgabonát, vagy az állatok takarmányozásához (hizlaláshoz) a kukoricát. *„A románokkal cseréljük a törökbúzát pityókával. [...] Egy időben, míg elmentem volna Magyarországra, jó pityóka termésök voltak, a gabonát csereberéltem, anyadisznót es tartottam, me a pityókából így lehetett kivenni a pénzt, szóval áttételes módon.”* (György Kálmán közlése.) *„A pityókát legalább három tonnát (évente M. J.) oda adok cserebe gabonáért. Hozzák a románok, s itt helybe cserélik. Ezért nem is nagyon foglalkozom gabonatermesztéssel.”* (Mihály Márton közlése.) Sok gazda a megtermelt krumpli értékesítését a „kapu előtt” oldja meg. A román vidékekről érkező kereskedők, ugyanis házhoz mennek, s a gazda otthon is becserélheti felesleges krumpliját gabonára, sőt olajra, vagy cukorra is. Ennek a ma is virágzó cserekereskedelemnek tudható be, hogy Lövétén kevés a gabonával bevetett terület, a legtöbb szántóföldjüket a gazdák „mezei kaszáló”-ként hasznosítják. A gyengébb minőségű, távolfekvő erdei kaszálókat hagyják beerdősödni, s igyekeznek a lakóhelyükhöz közelebb eső „mezőn” kaszálót bérelni. Legalább annyit, amennyi egy fejőstehén tartásához elégséges.

*A lakosság megoszlása korcsoportok
és tevékenység szerint (1992, 2002)*

	1992/1994	2002
Helyi alkalmazott	145	218
Ingázó	320	647
Nyugdíjas	912	834
Munkanélküli	122	176
Gazdálkodó	805	533
Külföldi munkavállaló	200	580
Szezonális, alkalmi munkából élő	292	324

Forrás: Lövétei Helyi Tanács Irattára. Plan urbanistic general Lueta. Vol. II. 16–17.

Lövéte természetes, nagyterjedésű legelői, melyek az 1/2000-es törvény értelmében létrejött lövétei közbirtokosság kezelésében vannak, még ma is kedveznek az állattartásnak.⁵² Az utóbbi jelentős jövedelemforrást biztosít jelenleg is a lövétei gazdáknak: „*Nekem megéri me nyugdíj mellé jó. Tartok két tehént s az annyit segít, hogy a feleségömnök a nyugdíját kijárja. Olyasmit kapok a két tehén tejéből s a borjúból, mint amennyi a nyugdíjam. Úgy, hogy még jó megvagyunk, nem panaszkodunk hála Istennek. Nem panaszkodunk.*” (Orbán Lőrinc közlése.) Egy másik gazdának is hasonló a véleménye: „*A tej. A tejszarnokba visszük a tejet. Az ára a nyugdíj mellé jól jön. Régebb többet vittünk, mert két tehenünk volt, több mint hat évig. Akkor sokat vittünk.*” (Mihály Márton közlése.) 2000-ben a tejet a felvásárlók 2995 lejes alapárban fizették, amire rájött még az állam 500 lejes támogatása. 2001. november 1-től a régi mellett új tejszarnok (a baróti Tyrom Rt. nyitotta) nyílt Lövétén. Az új tejszarnokban a 3,5 fokos zsírtartalmú és 1028-as fajsúlyú tejért már 4800 lejt fizettek a gazdáknak. A gazdák érdekeit a felvásárlókkal szemben az 1999-ben alakult Lövétei Szarvasmarhatartók Egyesülete képviseli. Jelenleg mintegy 80–90 tagja van. Az egyesület tagsági díjából tartja fenn magát, van elnöke, a felmerülő problémákat az évi rendes közgyűlésen vitatják meg. A tagok közül 28-an szakfolyóiratot (*Vidéki Gazda*) is járatnak. Az egyesület a Polgármesteri Hivatallal és a Hargita megyei

Szarvasmarhatartók Egyesületével karöltve 2002-ben újra elindította a hagyományos állatvásárokat a községben (Lövétén utoljára 1957-ben volt állatvásár). Egyelőre évente két alkalommal: az első, a tavaszi vásár időpontja április 13-a, a második, az őszi vásár október közepén van. Ezeken a vásárokon nem csak állatok vásárolhatók, hanem minden olyan termék, ami a mezőgazdasági termeléshez szükséges.

*A lövétei gazdák által a helyi gyűjtőközpontokba
(tejcsarnokokba) leadott tej mennyisége (2004. első félév)*

Hónap	Január	Február	Március	Április	Május	Június
Liter	21 834	18 687	24 665	32 284	46 305	34 639

Forrás: Lövétén Helyi Tanács Irattára. Gazdasági Nyilvántartók.

A gazdálkodás szerkezetét vizsgálva a község lakóit két kategóriákba sorolhatjuk. Az első csoportot a családi kisvállalkozók képezik, akik saját földjük mellé vásároltak, béreltek földeket és több mint 10 hektáron gazdálkodnak. Pl. B. F., aki egy nyár folyamán „száz szekér” (800 mázsa) szénát is hazaszállít, ugyanis a falu egyik legnagyobb állattartó gazdája. Jelenleg 13 fejőstehén és 8 borjú van a család újonnan épült, modern istállójában. A gazdaságban négyen dolgoznak. A termesztett növények között fontos helyen van a krumpli, a lucerna és a zab. Mint mondják: „Szükség van a jó takarmányra, anélkül a legjobb tehén sem képes sok és jó minőségű tejet adni”. A nyári időszakban 120 liter tejet adnak le a csarnokba.

A második csoportba a vegyes gazdaságokat sorolhatjuk. Ezekre első sorban az jellemző, hogy a gazdaság vezetőjének (a családfőnek) elsődleges jövedelemforrása a munkahelyük vagy a nyugdíjuk, a gazdaság csak amolyan fizetés kiegészítő, hogy „ne kelljen mindenért a boltba menni”. Lövétén a gazdaságok legtöbbször ebbe a kategóriába sorolható. A gazdák az ipari foglalkozás, vagy a magyarországi vendégmunka mellett sem mondanak le gazdaságukról, állattartásukról, családjuk ellátásán kívül tejet visznek a csarnokba, vagy állatot értékesítenek. E csoportra nagyon is jellemző György Kálmán „életútja” és gazdasága. Ő 1963-ban született Lövétén. Családjával ma is itt él. Szülei is itt születtek,

s egész életükbe itt gazdálkodtak. A gazdálkodás hagyományos formáit az édesapjától, Gy. L.-től tanulja. „*Már hét éves koromban az ösvenyőn nem tudtam hol kell menni, de a szekérúton a kantáros fazékban a levest kivittem*” a mezőre – emlékezik. Az apa nagy gazdaságot „vitt”, de kollektivista nem volt. Főleg állattartással foglalkozott (bikaborjú nevelés), állami munkahelyre nem járt. Magánbirtokuk 4 ha volt, ehhez béreltek még ugyanannyit. Kijutott a munka a népes család aprajának-nagyjának (heten voltak testvérek). A fiatalember végül is öntő lett és sok éven át (1980. november 1. – 1991. március 1.) a szentkeresztbányai vasüzem alkalmazottja volt, de a gazdaságról sosem mondott le. Mint mondja: „*Azért met örökké a hazai jó s amit megtermeltünk azért pénz nem adtunk..., ugye, itt a család egybe volt s mi közbe ha, míg együtt gazdálkodott a család, az ember egy disznót eladott, valamikor a bikának is még értéke volt, még úgy es volt, hogy csikót es adtunk el, hanem vén lovat s az ember bizonyos dolgokat ebből oldott meg. Met akkor es úgy volt, hogy a vasgyári keresetből maradt, maradt, de egy bizonyos dolgokat ebből lehetett intézni, mikor egy bikaára, két bika ára...*” jött be a gazdaságba. Pl. földre, házra lehetett spórolni, vagy luxuscikkeket (TV, rádió, mosógép stb.) lehetett vásárolni.

Még akkor is gazdálkodott, amikor 2000–2003 között mint vendégmunkás Magyarországon dolgozott. Ezt azért vállalta fel, hogy a „benvalóból” a testvéreit tudja kifizetni. A gazdaságot most is édesapjával közösen tartják fent. Az állatgondozást az apa végzi, mivel Gy. K. Csíkszeredába jár dolgozni. A mezei munkát hagyományos felszereléssel, eszközkészlettel, és a „lovászatot” ő végzi, munka után. Mintegy hét hektáron gazdálkodnak. Ebből öt hektár az apáé, két hektár a fiatalemberé. Ebből a szántó 1 hektáron alul van. Az erdei kaszáló a kettőjüké, mintegy két és fél hektár. Szerinte azért éri meg ma is gazdálkodni, mert habár a szarvasmarha ára „visszaesött, de még most es a marhának ára van.” A gazdálkodást azonban ma is csak mellékfoglalkozásnak tekinti, mivel különböző munkahelyeiről állandó jövedelme volt és van. A gazdaság irányítása teljesen rá hárul, de az apjával mindent megbeszél, tőle kér tanácsot. A vetőmagot az államtól szerzik be, vagy pedig a szomszéd gazdától, olyantól, akinek a vetőmagja jó minőségű, azaz már „béválott”. Műtrágyát nem használ, mert véleménye szerint nem a vé-

kony termőtalajú lövétei földre való, mert kiszikkasztja azt. Ezért inkább természetes trágyát használ. Ha szükséges, a szomszédokkal együttműködnek. A fahordást, „ilyent-olyant” lóval az apa és ő intézi, a szomszéd szénacsínálás, krumpli ültetés és ásás alakalmával „bésegít”. Jelenleg egy borjúzó tehén, egy egyesztendős ünőborjú, egy ló és egy csikó van az istállójában, de mint mondja a gazdaság „jelenleg le van építve”, mert a felesége minden második hónapba Magyarországot járja. Földet már legénykorában vásárolt. *„Lehetőségem volt, legényember voltam, a vasgyárban akkoriban jól kerestem s azt mondtam, hogy több a valószínűsége, hogy az emberből szegény ember lesz s akkor kell. Ha pedig nem úgy történik, akkor sem árt ha van egy darab, me kell a foglalkozás akkor es.”* Kilencven után is vett egy veteményest (1 vékást), és egy erdei kaszálót. Azért vásárol, mert véleménye szerint a gazdaság egyik gyarapodási formája a földvásárlás. A gazdaságot azonban másképp nem akarja tovább gyarapítani, s a biztos havi pénzkeresetet részesíti előnybe: *„Nekem a számításom az, hogy engem a munkahely (eltartson), szóval munkahelyem legyen végig, amíg nyugdíjas leszek, ha megéröm, akkor es a mostani elképzelésem szerint annyira essze hozuk a dolgot, hogy egy tehent, a borjai egy ló, s ami evvel jár, disznó s tyúk, tartunk. Ezt, amíg az erőm s egészségem engedi, fenn akarom tartani. Tehát a háztájit.”* (György Kálmán közlése.)

Természetesen Lövétén is vannak olyan háztartások (de ezek elsősorban az özvegyek), amelyek a tulajdonukban lévő földet nem művelik meg, hanem bérleti díj fejében, avagy részes műveltetés formájában „kiadják”, így húzva hasznot belőle (pl. Gy. V., aki lemondott az állattartásról és jelenleg csak méhészettel foglalkozik. Kaszálóit egy lövétei juhtartó gazdának adta bérbe, aki a másfél hektár fűért évente 10 kiló sajtot ad). Az ilyen gazdaságok száma azonban elenyésző. A község népességének foglalkozási szerkezete szerint napjainkban is vegyes (kétlaki) jellegű település.

A kollektivizálás, a mezőgazdasági népesség egy részének az ipari munkások sorába való bevonása következményeként a hagyományos lövétei tanyavilág (szállásrendszer) népessége lecsökkent és elöregedett az utóbbi évtizedekben. A tanya azonban mint mezőgazdasági lélettér nem tűnt el teljesen. A lövétei tanyavilág jelenlegi népessége (1992-ben

124 fő) elsősorban nagyállattartással (szarvasmarha-tenyésztés), tejtermeléssel, tejtermékek készítésével és értékesítésével foglalkozik.

A közbirtokosság

Lövéte község 18 308 hold összterületéből, az 1913. évi telekkönyvi kivonat szerint, 3514 hold volt a legelő és 4961 hold csere-, bükk- és fenyőerdők által borított terület.⁵³ Ezeken a nagy kiterjedésű erdős- és legelőterületeken a gazdálkodás társulásban folyt. Ugyanis ezeket a lövétei gazdák soha nem osztották fel maguk közt, hanem közösen használták. Székelyföldön az osztatlan közbirtokot közösen használó társulásokat közbirtokosságoknak nevezték. A közbirtokosságoknak minden községben vagy faluban azonos elvekre épülő, de ezen belül a helyi sajátosságokat is magába foglaló (tűzkárosultak, árvák, szegények, új házasok segítése stb.), pontosan meghatározott és elfogadott rendtartása volt, így a lövétei közbirtokosságnak is. A közbirtokosságnak tagja volt minden „tösgyökeres” lövétei családfő, akiknek a közvagyonból („osztatlanból”) való részesedési hányadát az egyéni tulajdonukban levő belsőség, valamint az ehhez tartozó szántó- és rétföldek nagysága után határozták meg a XIX. század végén (arányosítás). Ennek megfelelően ki több, ki kevesebb „arányjoggal” bírt, s a közös utáni jövedelemből ennek arányában részesedett.⁵⁴

A közbirtokosság vagyonát, amely a lövétei gazdák anyagi jövedelmének egyik fontos pillére volt, 1948 nyarán nagyon gyorsan államosították és csak az 1989. évi rendszerváltás után merült fel a visszaszolgáltatás lehetősége. 2000. január 12-én született meg a székely gazdák által régen várt 1/2000 számú törvény, amely lehetővé tette az egykor államosított erdőterületek visszaszolgáltatását jogos tulajdonosaiknak. Ennek értelmében a volt közbirtokosok vagy azok örökösei kérhették a magántulajdonjog visszaállítását, a tulajdonjogi minőséget igazoló iratok alapján. Lövéten is megtörténtek a visszaszerzésre irányuló intézkedések. „Közügyűlést tartottak, megválasztották azt a 21 személyt, akik az újraalakuló közbirtokosság alapító tagjai lettek. A 21 alapító tag megválasztotta az ideiglenes vezetőtanácsot. Ennek feladata a közbirtokosság alapszabályzatának kidolgozása, a közbirtokosság vagyonának visszaszerzése és a közbirtokosság működésének beindítása lett. Tagjai kellett felkutassák

azokat a régi okiratokat, térképeket, amelyekkel bizonyítani lehet a közös használatban levő területek nagyságát és azokat a névsorokat, amelyekből kiderül, hogy kik jogosultak és milyen arányban a közös vagyon, azaz a közbirtokossági vagyon kezelése során létrejött nyereségből. Ugyanakkor az ők köteleességük lett visszaszerezni minden talpalatnyi területet és épületet, amelyek egykor a közbirtokosság tulajdonát képezték, s amelyekre az említett törvény vonatkozik. A nagyméretű falopások megelőzésére meg kellett szervezni az egykori közbirtokossági erdők őrzését, már a visszaszerzés előtt.” (Egyed József közlése.) A falopások elterjedésének okai közt említhetjük a munkanélküliséget, de a gyors haszon-szerzés lehetőségét is. A megszokott kereseti források elapadása, a városi munkahelyek megszűnése arra készítette elsősorban a szomszéd települést, Szentegyháza lakóit, hogy a lövétei határon lévő fából szerezzenek jövedelmet. Természetesen Lövétén is akadtak és akadnak néhányan, akik számára a falopás kiegészítő, sőt szezonális jövedelmet jelent, de a faluba nem fejlődött ki a falopásra alapuló egzisztencia.

Az egykori közbirtokossági legelők, amelyek a Polgármesteri Hivatal kezelésében voltak, 2001 februárjában akadály nélkül visszakérültek a közbirtokosság tulajdonába. A vezetőség nekifogott a legsürgősebb teendőkhöz. Az alszegi, és felszegi csorda-csapásokat rendezték, a legelők mellett területeket vásároltak a legeltetés hasznosabbá tétele érdekében, fát osztottak a tagok részére, stb. Kisebb konfliktushoz vezetett azonban az, hogy ezek őrzését az erdészeti hivatalra bízták. Az erdészeti hivatal megakadályozta, hogy a legelőtesteken lévő faállománnyal a közbirtokosság szabadon gazdálkodjon. „*A baj csak az volt, hogy mikor a közbirtokosság kérte a szállítási papírokat, a bárcákat, nem is akartak hallani róla. Tehát akadályoztak a tulajdonosi jogok gyakorlásában, hogy a közbirtokosság szabadon gazdálkodjon. Végül is sikerült meggyőzni őket, hogy ehhez jogunk van. [...] A szerződések hiányosságait kihasználva az erdészet akart mindenféle jogot gyakorolni, még a tulajdonosi jogokat is.*” (Pál Csaba közlése.)

Az erdők visszaszolgáltatása elhúzódott még egy évig (2002. augusztus 1.). A tulajdonba helyezés egyik feltétele az volt, hogy a közbirtokosságnak legyen szerződése egy állami vagy magán erdészeti hivatallal, biztosítékként arra vonatkozóan, hogy a visszaszolgáltatás után az erdő-

gazdálkodás az erdészeti szabályok szerint, intézményesített formában történjen. A lövétei közbirtokosság a Homoródi Erdészeti Hivatallal kötött szerződést 2254 ha erdő őrzésére (az őrzési díj: 7 dollárnak megfelelő lej/hektár/év). Ezután megkezdődhetett a birtoklevelek megszerzése a visszaszolgáltatott területekre. Az Olaszteleki Erdészeti Hivatal adminisztrálásában levő 98 ha erdő visszaszolgáltatására nem született megyei jóváhagyás. A közbirtokosság egykori erdőtulajdonát egyszerre, egyik napról a másikra, mint ahogy az államosítás történt, nem kaphatta vissza (erre 2004 elején került sor).

Az erdőgazdálkodás ennek ellenére beindult a községben. A 2002-es évre a kormány által megszabott kitermelhető fatömeg $1 \text{ m}^3/\text{ha}$ volt. Ez a lövétei közbirtokosság esetében közel 2500 m^3 fa kitermelését tette lehetővé. A közbirtokosság ebből 1000 m^3 fát fővágásként értékesített és ebből fedezte a szerződésben kötelezően felvállalt adminisztrációs költségeket is. A fennmaradó 1500 m^3 fát is értékesítette (gyérítés és egészségügyi vágás). Ennek árából „osztalékot” kapott a tagság, de csak azok, akik az alakuláskor a 20 000 lejes hozzájárulást befizették a közbirtokosság pénztárába.⁵⁵ 2003-ban az osztalék összegének alapját 800 m^3 műfa képezte. Ebből a tagok „fául” elvittek 100 m^3 -t, a többi (700 m^3) a közbirtokosság értékesítette ($1 \text{ m}^3/1,5$ millió lej). Az így megszerzett 1 milliárd 50 millió lejből 1 milliárd lejt a tagok közt már kiosztottak arányjogaiknak ($1 \text{ ha}=1 \text{ jog}=272,700$ lej) megfelelően, a többi a közbirtokosság kasszájában van és még 2004-ig kivethető. A megmaradt összeg a működési szabályzat értelmében „marad a közösben”, azaz a közbirtokosság forgótőkéjét fogja gyarapítani, ha az arra jogosultak nem veszik ki. A birtokosság vagyonából, alapszabályzatának megfelelően jogi személyeket is támogathat. 2003 folyamán pénzzel vagy fával támogatta: a Lövétei Római Katolikus Egyházközséget, a Polgármesteri Hivatalt, a Szentegyházi Korházat, a helyi iskolát és rendőrséget, a Kákvirág néptáncscsoportot, a Lövétei Ifjak Egyesületét és nem utolsósorban a Szarvasmarhatartók Egyesületét.

Jelenleg mintegy 1672 tagja van a Lövétei Közbirtokosságnak. A tulajdonában lévő terület 4276 ha. Ebből 1924 ha legelő és 2352 ha erdő. A tagszám napjainkban csökkenő tendenciát mutat, ugyanis „üzletelnek az emberek a jogokkal” ($1 \text{ jog}=1 \text{ ha}$, ebből: 0,55% erdő, 0,45% legelő),

adják s veszik. A lövéteiek, más nem tud, mert tiltja a szabályzat. Inkább a fiatalok vásárolnak, amit örökötek, úgy szeretnék, hogy több legyen, s akiknek kevés van, vagy nincs örököse, azok vásárolják. Négy-öt ember vásárol, akiknek pénzük van, mert egy jog ára két- hárommillió lej...” (Lázár M. Zoltán közlése.). A lövétei közbirtokosság alapszabályzata azonban a vásárlóknak mértéket szabott. Egy közbirtokos által megszerzett területek és birtokjogok nem haladhatják meg a közbirtokosság vagyonának, illetve az összirtokjogok 5%-át.⁵⁶

A legelők és erdők közbirtokossági tulajdonba való visszakerülése, amint az várható volt, egyre összetettebb feladatok elé állítja a közbirtokosság tagságát és vezetőségét. Az ésszerű gazdálkodás során keletkező haszonból fedeznie kell azokat a költségeket, amelyeket a közbirtokossági javak magukban hordoznak (erdőőrzés, adó, fizetés, csemeteültetés, mű- és tűzifa bélyegezés stb.) Az ezekkel kapcsolatos tennivalók megvitatásakor számos ellenvélemény születik, számos konfliktus alakul ki a vezetőség és a tagság között (a lövétei kocsmák központi témái közé tartoznak a közbirtokossági közgyűléseken hozott határozatok és a vezetőség személye M. J.). Például 2002-ben, egy a legeltetés területén jelentősnek számító bevétel (a karulyosi legelőt L. I.-nek 15 millió lejért) megszerzése az egyik cimboraság (juhtartó gazdák társulata M. J.) felszámolását eredményezte. A közbirtokosság vezetőtanácsa ellen „egy továbbgyűrűző, rosszindulatú szóbeszéd kapott lábra.” Ezt aláírásgyűjtés követte, melynek tárgya a cimboraság feloszlatását előidéző határozat visszavonása volt. Végül is egy vezetőtanácsi gyűlésen (a helyi rendőrség egy képviselőjének jelenlétében zajlott), hol megjelentek a cimborabírók is, hosszas vita után – mely nem volt mentes a személyes sértegetésektől sem – a cimborabírók „belátták, hogy a közös érdek fontosabb a személyes érdeknél”. A feloszlattott cimboraság vezetői elfogadva a titkos szavazás eredményét, tagságukat két részre osztva, más cimboraságokhoz csatlakoztak.⁵⁷

A legeltetés megszervezése a hagyományos módon történik, vagyis a Legelőbizottság (az államosítás után a Néptanács mellett működő bizottság, amelynek feladata a pásztorfogadás, bélyegzés, fűbér, pásztorbér, a legelők rendbetartása stb. M. J.) irányításával, de a tulajdonos közbirtokossági vezetőtanáccsal szorosan együttműködve. A „fűbért” is ez a

bizottság állapítja meg a tavasz folyamán: nagy állatra (szarvasmarha, ló) 75 000 lej, első füvesre (borjú) 35 000 lej, apró állatra 15 000 lej. Lövete határában, a közbirtokossági legelőkön jelenleg is jelentős állatállomány legel (közel 1000 szarvasmarha, 1500 juh és mintegy 200 ló).

A közbirtokossági legelők hasznosítása (2004)

Legelő- test neve	Tulaj- donos	Terület (ha)	Bérlő/ Haszonélvező	Szarvas- marha	Juh/kecske	Ló
				(db)		
Vargyas- láza	Közbirtok- osság	367,8	1. Oláhfalú	270	–	50
			2. Egyed Zsolt	–	200	–
			3. Lövetei Cimboraság	–	350	–
			4. Posfalu	117	–	–
Papláz és Kőgyakra	–	1197,0	1. Lövete	364	180	130
			2. Újnegyed	120		
Mocsár	–	69,0	1. Lövetei Cimboraság	–	160	–
Ángyos	–	134,0	1. Balázs Ignác	35	300	–
Karulyos	–	156,4	1. Ladó Imre	–	250	–
Összesen	–	1924,2		906	1440	180

Forrás: Lázár M. Zoltán, Lövete közbirtokossága vezetőségi tagjának közlése

A visszakapott erdőket, legelőket időközben a közbirtokosság vezetői bejárták, a régi (1948 előtti) határt felújították, „újrahalmozták”, így teljessé vált a vagoni restitúció.

JEGYZETEK

- ¹ A Homoród mente általános jellemzésére vonatkozóan lásd Vofkori László: *A Nagy- és Kis-Homoród mente táj-, népesség- és település-földrajza*. In: „A Homoród füzes partján”. Dolgozatok a Székelyföld és Szászföld határvidékéről. Csíkszereda, 2000. 9–36.
- ² Az 1968-ban alakult Hargita megye új városainak egyike (Borszék és Tusnádfürdővel azonos időben avatta várossá egy kormányrendelet). A várossá alakítás érve a Szentegyház-as-oláhfalutól délre, a lövetei határon kialakult

- ipartelep (Szentkeresztbánya) volt, amely a XIX. század eleji alapítása óta jelentős vaskohászati üzemmé nőtt.
- ³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I. Pest, 1868. 84. (A továbbiakban Orbán, 1868.)
- ⁴ Oláh Sándor: *Homoródalmás*. Kiadta a Homoródalmási Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet, 1996.
- ⁵ Kisgyörgy Zoltán, Dénes István: *A homoródalmási „Orbán Balázs” barlang*. In: Acta Hargitensia I. Csíkszereda, 1980. 347–360., Kisgyörgy Zoltán: *A Vargyas-patak szurdokvölgye és barlangvilága*. In: „A Homoród füzes partján”. Dolgozatok a Székelyföld és Szászföld határvidékéről. Csíkszereda, 2000. 37–45.
- ⁶ A helység múltjára vonatkozóan lásd Ábrám Zoltán: *Szentegyháza*. Marosvásárhely, 1998.; Hermann Gusztáv Mihály: *Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka*. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1999. 183–198.; Uő: „*Villa nostra Olachalis*”. *Egy hamis oklevél utóéletéről*. In: A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről. Csíkszereda, 1999. 7–24.; Hermann Gusztáv, Zepezaner Jenő: *Oláhfalu kiváltságai*. In: „A Homoród füzes partján”. Dolgozatok a Székelyföld és Szászföld határvidékéről. Csíkszereda, 2000.
- ⁷ Ma Csíkszereda tartozéktelepülései.
- ⁸ *Székely Oklevéltár*. II. Bp.–Kolozsvár, 1876. 196. Lásd még *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. IV–VI. Kolozsvár, 1998–2000. Mutatók.
- ⁹ Lövétei Helyi Tanács Irattára.
- ¹⁰ Lövétei Helyi Tanács Irattára.
- ¹¹ SzOkl. II. 219.
- ¹² *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1960. 364.
- ¹³ Unitárius Egyházközség Levéltára. Homoródalmás. I. k.
- ¹⁴ Lövétei Helyi Tanács Irattára. Földkönyv.
- ¹⁵ „A két Homoród mentén fekvő községek, melyek szintén dús, erdős legelőket bírtak és melyeknek határaikon [...] gyönyörűen virágzó, tiszta erdélyi fajta szarvasmarha-tenyésztést űztek.” Lengyelfalvi báró Orbán Ottó: *Udvarhely vármegye szarvasmarha-tenyésztése*. In: Székely-Udvarhely. 1903. 20. sz. 3.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Buk., 1983. 210.
- ¹⁸ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) F 49. Vegyes összeírások, Udvarhelyszék. Lövéte.
- ¹⁹ Oláh Sándor: *A cimborabíró*. In: TETT, tudományos ismeretterjesztő melléklet. 1985. 4. sz. 40–42.

- ²⁰ Uo.
- ²¹ Mihály János: *Egy dokumentum az 1809. évi engedtelenségi mozgalom történetének előzményeihez*. In: Areopolisz. Történelem- és társadalomtudományi tanulmányok. II. Székelyudvarhely, 2002. 114–115.
- ²² Egyed Ákos: *Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és a zsellérkérdés történetéről a székelyföldön (1848–1896)*. In: Falu, város, civilizáció. Buk., 1981. 119.
- ²³ MOL. F. 51. 23–24. csomó. 1785/1786-i úrbéri összeírások. Udvarhely megye. Lövéte.
- ²⁴ MOL. Erdélyi Gubernium Levéltára F52. Conscriptio Czirakyana. 1819–1820. Udvarhelyszék. Lövéte. 456–457.
- ²⁵ Egyed Ákos: *Hagyomány és változás az erdélyi falu életében a kapitalizmus korában. A földtulajdon megoszlása*. In: Falu, város, civilizáció. Buk., 1981. 191.
- ²⁶ Orbán, 1868. I. 86.
- ²⁷ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1. Bp., 1902. 601–602.
- ²⁸ Vajda Lajos: *A szentkeresztbányai vasgyártás története*. Buk., 1983. 80. (A továbbiakban Vajda, 1983.)
- ²⁹ Uo. 56.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ Barabás Endre: *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása*. Bp., 1904. 41.
- ³² Vajda, 1983. 57.
- ³³ Edvi Illés Aladár: *A Székelyföld vasipara*. In: A Magyar Mérnök és Építész Egylet Heti Értesítője 1899. 32.
- ³⁴ Vajda, 1983. 81.
- ³⁵ Uo. 82.
- ³⁶ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1. Bp., 1902. 902–910.
- ³⁷ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42. Bp., 1912. 906–914.
- ³⁸ Székely-Udvarhely (1903) 15. sz. 4.
- ³⁹ Egyed Ákos: *Hagyomány és változás az erdélyi falu életében a kapitalizmus korában. A földtulajdon megoszlása*. In: Falu, város, civilizáció. Buk., 1981. 191.
- ⁴⁰ Oláh Sándor: *Cendes csatátér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a Két-Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, 2001. 29–37. (A továbbiakban Oláh, 2001.)
- ⁴¹ Barabás Endre: *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása*. 1904. 41.; Vajda, 1983. 153–157.
- ⁴² Oláh, 2001. 63.

- ⁴³ Oláh, 2001. 102.
- ⁴⁴ Lövéte község számokban és tényekben. Lövéte 1968. december hó 30. Kézirat. (A szerző tulajdonában.)
- ⁴⁵ Oláh, 2001. 64.
- ⁴⁶ „Vöröshajnal” Kollektív Gazdaság. Lövéte. Leltár a gazdaságba a tagok által behozott élő és holt javakról (1954). (A szerző tulajdonában.)
- ⁴⁷ Vofkori László: *Település és területfejlesztés Udvarhely térségében*. Székelyudvarhely, 1997. 42. 7. táblázat. (A továbbiakban Vofkori, 1997.)
- ⁴⁸ Vlahica vonzáskörzete Lövétén kívül más Kis-Homoródmenti településekre is kiterjedt (Homoródmás, Homoródkarácsonyfalva, Oklánd).
- ⁴⁹ Vofkori, 1997. 76–77.
- ⁵⁰ Lövéte község számokban és tényekben. Lövéte 1968. december hó 30. Kézirat. (A szerző tulajdonában.)
- ⁵¹ Lövétei Helyi Tanács Irattára. Plan urbanistic general Lueta. Vol. II. Tabelul 1. 1. 6.
- ⁵² Lövétei Helyi Tanács Irattára. Plan urbanistic general Lueta. Vol. I. 7.
- ⁵³ Lövétei Helyi Tanács Irattára. Földkönyv (1913).
- ⁵⁴ Mihály János: *Adalékok Lövéte közbirtokosságának rendtartásához*. In: Lövétei Kiáltó II (2000) 1. sz. 3.
- ⁵⁵ *Közbirtokossági tájékoztató*. In: Lövétei Kiáltó IV (2002) 2, 8. sz. 1–3, 2.
- ⁵⁶ Lövétei Kiáltó V (2003) 6. sz. 11.
- ⁵⁷ Lövétei Kiáltó IV (2002) 2. sz. 1, 3.

DEMETER CSANÁD

Hargita megye kialakulása (1968)

Manapság rengeteget hallani a székelyföldi autonómia megteremtésének kérdéséről, amelyet egyesek területi autonómiaként, mások pedig csak gazdasági autonómiaként képzelnek el. Sokan viszont nem ismerik, vagy nem veszik figyelembe a térség területi változásait és annak következményeit. A közelmúltban, pontosabban 1945 után, négy olyan nagyobb közigazgatási módosítás valósult meg, amely Székelyföld területi határait is megváltoztatta. Jelen tanulmány célja, hogy áttekintést adjon Hargita megye megalakulásának körülményeiről. Bemutatja az 1968-as csíkszeredai tüntetést követő megyei berendezkedést egészen a megyei néptanács létrejöttéig.

A kommunista korszak eseményeinek feltárása sajnos még gyerekcipőben jár, hiszen nagyon nehezen lehet hozzáférni a szükséges forrásokhoz. A tanulmány keretében elemzett adatokat a *Hargita Megyei Tanács Levéltárban* található megyei Végrehajtó Bizottság forrásanyagából, a megye *Hivatalos Közlönyéből*, az ország *Hivatalos Közlönyéből* valamint a *Gagyi József* által írt tanulmányból merítettem.¹ Sajnos a pártiratoknak csak nagyon kis része állt a rendelkezésemre, ezért a párthatározatok feltárása még várat magára.

Az alakuló gyűlés

Az 1968. februári események után Csíkszereda válik Hargita megye székhelyévé, és ez a tény gazdasági szempontból meghatározó lesz a város számára. Székelyudvarhely városát municípiummá alakították, ezáltal ez a település egy más utat járt be.

Az új megye megszervezése egy bonyolult folyamatot jelentett. Az egyik első, legfontosabb kérdés a megye vezetőségének kiválasztása volt. A vezető pozíciókért verseny alakult ki a meglévő és az újonnan kinevezett káderek között. Ez a verseny Nicolae Ceaușescunak lehetőség-

get adott arra, hogy hozzá hú embereket „nevezzen ki” a megye élére. Amíg Kovászna megye vezetése folyamatosan egy ember kezébe összpontosult, addig Hargita megye vezetősége nagyon képlékeny volt. Csak 1968 decemberére alakult csak ki egy stabil megyei vezetőség.

1968. február 17-én Románia 39 megyéjében gyűlést tartott az illető megyéhez tartozó pártaktíva, a tartományi, és a rajoni képviselők, akik megalakították a megyei pártbizottságokat, a megyei néptanácsokat, valamint ezek ideiglenes vezető szerveit.² Hargita megyében is összehívták az alakuló gyűlést, amelyen részt vettek: Fazekas János a Román Kommunista Párt (a továbbiakban RKP) Központi Bizottságának Végrehajtó Bizottsági tagja, és a Minisztertanács alelnöke, Branis László a Maros Magyar Autonóm Tartomány Végrehajtó Bizottságának első titkára, Cozma Ioan tartományi szervezési titkár, Kovács B. Mihály a Csík rajoni pártbizottság első titkára és Burjan József gyergyói párttitkár. A tartományi néptanács képviselői közül még jelen voltak: Pethő Ilona, Simon András, Kiss Albert, Albert András, Hadnagy János, Țăranu Petru és Molnos Zoltán.³ E gyűlés időpontjától, vagyis 1968. február 17-től lehet számítani Hargita megye megalakulását.

A gyűlést Cozma Ioan nyitotta meg, bemutatva a jelenlevőket, a rajoni bizottságok tagjait és póttagjait Csíkszereda, Udvarhely és Gyergyó rajonokból, akik a párt tartományi bizottságainak is tagjai voltak. A gyűlésen részt vettek a pártaktivisták is, akiket az RKP Központi Bizottsága hívott össze az Ideiglenes Megyei Néptanács létrehozására, és a Revíziós Bizottság megalakítására. Az RKP Országos Konferenciája határozatának megfelelően ezen a gyűlésen esett szó az Ideiglenes Megyei Néptanács szerepéről, amely a megye politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életének a megszervezésére volt hivatott, az év végi pártkongresszusi választásokig.⁴

A gyűlés elsőszámú napirendi pontja szerint kijelölték az RKP Ideiglenes Megyei Bizottságának és a Megyei Revíziós Bizottságnak tagjait. Az alábbiakban részletes képet igyekszünk kialakítani a megyei párt- és állami vezetőkről és az általuk betöltött tisztségekről.

Weingörtlner András, a Központi Bizottság tagja, bemutatta az RKP Hargita Megyei Bizottságának 87 tagját és 16 póttagját. A gyűlésen megjelölték a Megyei Pártbizottság Revíziós Bizottságának tagjait is.

Kalamár Gábor lett a bizottság elnöke, aki a csíkszeredai Beruházási Bank igazgatói tisztségét töltötte be. A további tagok közül megemlítjük: György Imrét, aki a csíkszeredai Nemzeti Bank közgazdászaként dolgozott, Kedves Máriát és Szócs Andrást, akik csíkszeredai pártaktivisták voltak, valamint Pop Simion nyugdíjast.⁵

A Megyei Pártbizottság „bürójának” tagjai a következő személyek lettek: Branis László, Cozma Ioan, Simon András, Burján József, Kovács B. Mihály, Țăranu Petru, Oprea Ioan, Molnos Zoltán, Hadnagy János, Kőműves János, Erdélyi Elemér, Cristi Marin, Kiss Albert, Szávuły Lajos és Albert András. A póttagok pedig Antal János, Fülöp László, Pethő Ilona, Pakoth Sándor, Albert Antal és Moja Sándor voltak.⁶ A pártbizottság első titkárának Branis Lászlót nevezték ki. Cozma Ioan a szervezési titkár, Simon András a propaganda titkár, Burján József pedig a gazdasági problémákkal foglalkozó titkár lett.⁷ A pártkollégium vezetőjévé Kiss Albertet nevezik ki, tagjai között pedig Ambrus István, Kádár Sándor, László Károly valamint Székely Gáspár nevével találkozunk.

A Megyei Néptanács Végrehajtó Bizottságát a következő személyek alkották: Branis László elnök, Kovács B. Mihály első alelnök, Anghelleanu Ioan alelnök, Koszti István alelnök, Szabó Béla alelnök, Albert Dávid, Ambrus István, Ambrus Zoltán, Antal Vidor, Bartos Béla, Bencze Antal, Bertalan Sándor, Elekes Károly, Holirea Florea, Kocsis Adalbert, Magyarai Tibor, Maier János, Pop Luiza, Suciu Anton, Tulith Zoltán.⁸

A gyűlésen Fazekas János hangoztatta, hogy a közigazgatásban lehet használni a nemzeti kisebbségek nyelvét, vagyis Hargita megyében a magyar nyelvet, amelyet az alkotmány biztosít, ugyanakkor hűségét fejezte ki az RKP iránt és Ceaușescunak. Továbbá a nagyfokú iparosítási és fejlesztési terveket vázolták fel röviden, és az új megyei szervek megválasztását irányozták elő. A megyei hivatalok nagy részét Csíkszeredába helyezték. Székelyudvarhelyen három hivatalt állítottak fel, a Mezőgazdasági Termelőszövetkezet Szövetségét, a Fogyasztási Szövetkezetek Szövetségét, a Beruházási Bankot. Ezek viszont rövid ideig működtek itt, néhány év múlva Csíkszeredába költöztetik át.⁹

Az alakuló gyűlésen kinevezték azokat a személyeket, akik a megye élére kerültek, ugyanakkor a pártban is jelentős funkciókat töltöttek be.

Az ideiglenes megyei néptanács vezetői

Hargita megye ideiglenes vezetőségét és a megyei szervek kialakulását a Végrehajtó Bizottság üléseit dokumentáló jegyzőkönyvek alapján igyekszem bemutatni. Az első gyűlés február 23-án zajlott le. Ekkor az új vezetők kinevezését és hatáskörét szögezték le, ugyanakkor az új intézmények megszervezését tűzték napirendre.

Branis László, a Hargita megyei Néptanács Végrehajtó Bizottságának elnöke, a következő hatáskörrel bír:¹⁰ vezeti és irányítja a Végrehajtó Bizottság összes tevékenységét; biztosítja a Végrehajtó Bizottság a központi hatalom és a központi pártszervek közötti kapcsolatot, valamint kapcsolatot tart a más hasonló intézményekkel; biztosítja a Végrehajtó Bizottság, a Hadügyminisztérium, a Belügyminisztérium és a Milícia közötti kapcsolatot.

Kovács B. Mihály, a Néptanács Végrehajtó Bizottsága első alelnökének feladata, hogy irányítsa a Terv-, Bérezési- és Árigazgatóságot (Direcția Planificare, Salarizare și Prețuri); a Pénzügyi Igazgatóságot; a Mezőgazdaságot (Agricultura); a Tanfelügyelőséget (Corpul de Inspectori); a Belső Pénzügyi Ellenőrzést (Control Financiar Intern, C.F.I.).

Angheleanu Ioan, a Végrehajtó Bizottság alelnöke irányítja a Műszaki Igazgatóságot (Direcția Tehnică); a Községgazdálkodási és Lakáshivatal Igazgatóságát (Direcția comunală, locativă); a Tartományi Építési és Szerelési Vállalatot (Trustul regional de Construcții Montaj, T.R.C.M.); a Közétkeztetési és Kereskedelmi Állami Vállalatot (Direcția de Stat Pentru Alimentația Publică și Comerț, D.S.A.P.C); a Lakásépítési Hivatal (Oficiul de construcții locuințe de proprietate personală). Ugyanakkor elnöke az Árvízvédelmi Fennhatóságnak (Comandamentul Inundații); a Találmányok és Fejlesztések Hivatalának (Colectivul de inovații și invenții); a Kisajátított Javak Értékelő Bizottságának (Comisia de Evaluare a Bunurilor Expropriate); a Román Autóklub szervezetének (Filiala Automobil Club-România); a Természeti és Történelmi Emlékek Bizottságának (Monumentele istorice și naturale).

Szabó Béla, a Végrehajtó Bizottság alelnökének feladata, hogy irányítsa a Helyi Ipari Igazgatóságot (Direcția Industriei Locale); a Kereskedelmi Igazgatóságot; az Állami Kereskedelmi Felügyelőséget (Inspekția Comercială de Stat); az üzemanyag ellátást (Combustibil). Elnöke az

Ármeghatározó Bizottságnak (Comisia de prețuri); a Termékek Jövedelmezőségének és a Tudományos Termelés Bizottságának (Comisia de Organizarea Științifică a Producției și Rentabilizarea Produselor); a Berendezés Nyilvántartó Bizottságnak (Comisia de Casare a Utilajelor); a Turisztikai Bizottságnak (Comisia de Turism).

Kosztai István, a Végrehajtó Bizottság alelnökének feladata, hogy irányítsa a Tanfelügyelőséget; az Egészségügyi Igazgatóságot; a Művelődés-és Művészetügyi Bizottságot (Comitetul de Cultură și Artă); a fürdő helységeket (Stațiunile Balneare); a Katonai Felügyelőséget (Comisariat); az Állami Higiénia és Egészség Területi Felügyelőségét (Inspecția Regională de Stat pentru Igienă și Sănătate); a Megnevezések Tanulmányozásával és Engedélyezésével Foglakozó Bizottságot (Comisia pentru studierea și avizarea atribuirii denumirilor); a Letartóztatottak Újravizsgálásával Foglalkozó Bizottság elnöke (Comisia pentru Reanalizarea Foștilor Deținuți Politici).

Birtalan Sándor, a Végrehajtó Bizottság titkára irányítja a Helyi Államigazgatási Igazgatóságot (Direcția pentru Administrația locală de Stat); a Közigazgatási és Titkársági Szolgálatokat (Serviciul Secretariat-Administrativ); a könyvelőséget; a vallási kérdéseket; az Állami Bíróságot (Arbitrajul de Stat); a Tűzvédelmet (Paza contra Incendiilor). Amint látjuk, a megye első embereinek feladatait egy pontosan kidolgozott szabályzat szerint csoportosították, amely átfogta az egész megyei tevékenységi területet és annak ellenőrzését.

Ezzel párhuzamosan megalakult Székelyudvarhely municípium vezetése is. A város, habár külön rendelkezési jogot kapott megyei jogú városként, mégis alárendelődik a megyeközpontnak, hiszen a legfontosabb intézmények Csíkszeredában voltak, minden döntés itt vált véglegessé. Az Ideiglenes Muncípiumi Néptanács elnökévé és az udvarhelyi pártbizottság első titkárává Szávuly Lajost választották, alelnöknek Csög Józsefet. A Néptanács titkárai Hegyesi Sándor, Szabó József és Hermann Gusztáv lettek. A bizottság tagjai a következők: Bálint Pál, Boieriu Mircea, Borbáth Ferenc, Berzan Ioan, Fekete Albert, Győrfi Pál, Kaján János, Kovács Mihály, Medes Gheorghe, Simon Mihály, Streza Ioan, Takács János és Vincze György. Az udvarhelyiek, bár veszteseknek

éreztek magukat, mégis tevékenyen részt vettek a megyei élet megszervezésében.

Az ideiglenes megyei néptanács szervei

1968. február végére kialakulnak a legfontosabb megyei igazgatási szervek, amelyeket a feladatkör és az alárendeltségi viszony alapján három csoportba sorolhatunk be. Az első osztályba soroljuk a Hargita Megyei Ideiglenes Néptanács Végrehajtó Bizottságának *saját apparátusát* és annak legfontosabb vezető szerveit, amelyek kilenc nagy igazgatóságra oszlanak fel, több alosztályt foglalva magukba:¹¹

1. *Helyi Államigazgatási Igazgatóság* (Direcția pentru Administrație Locală de Stat). Vezetője Orbán István. Alegységei a következők:

- Helyi Közigazgatási Kérdésekkel Foglalkozó Hivatal (Serviciul pentru problemele administrației locale de stat), amely a néptanácsok végrehajtó bizottságainak szakirányításával foglalkozik. Vezetője Fodor Imre.

- Anyakönyvi Hivatal (Serviciul de stare civilă). Vezetője Laczkovics Albert.

- Szociális Gondozó és Gyámügyi Hatóság (Serviciul de asistență socială și autoritare tutelară). Vezetője Kemenes Gyula. Feladatkörébe tartozik a szociális gondozás, a gyámság, a gondnokság, a kiskorúak elhelyezése, a szociális intézményekbe és gyermekotthonokba való beutalások, az örökbefogadások, a szülői jogoktól való megfosztás.

- Személyzeti Osztály (Serviciul personal). A káderek kiválasztásával és továbbképzésével, a munkakönyvek kitöltésével foglalkozik. Vezetője Voşloban Bucur.

- Jogügyi Hivatal (Oficiul Juridic), vezetője Nagy Ákos.

2. *Felügyelők Testülete* (Corpuri de inspecitori). Szervezési kérdésekkel, a néptanácsok végrehajtó bizottságainak az irányításával foglalkozik. Vezetője Krausz Károly.

3. *Terv-, Bérézési és Ár-Igazgatóság* (Direcția Planificare, Salarizare și Prețuri). Vezetője Elekes Károly. Alegységei:

- Tervezési Hivatal (Serviciul Planificare). Vezetője Ambrus Máté.

- Beruházási Hivatal (Serviciul Investiții). Vezetője Radu Alina.

– Szervezési és Bérezési Hivatal (Serviciul Organizare și Salarizare). Vezetője Palló László.

– Árak és Illetékek Irodája (Biroul Prețuri și Tarife). Vezetője Szakács László.

4. *Műszaki Igazgatóság* (Direcția Tehnică). Vezetője Havas András. A hozzá tartozó alegységek a következők:

– Építészeti és Szisztematizálási Hivatal /Városrendészeti Hivatal (Serviciul de Arhitectură și Sistematizare). Vezetője Markovics Sándor.

– Tudományos és Műszaki Tanács Hivatala (Secretariatul Consiliului Tehnic-Științific). Vezetője Rițiu Alexandru.

– Út - Hídépítési Hivatal (Serviciul Drumuri și Poduri). Vezetője Kulcsár Lajos.

5. *Belső Pénzügyi Ellenőrzési Testület* (Control Financiar Intern). A hivatal vezetője Unger Zoltán.

6. *Állami Kereskedelmi Felügyelőség* (Inspekția Comercială de Stat). Vezetője Orbán László.

7. *Titkársági és Vagyongazdálkodási Ügyosztály* (Serviciul Secretariat-Administrativ). A hivatal vezetője Hodos Balázs. A hozzá tartozó alegységek a következők:

– Levéltár és a Néptanács Titkársága (Secretariatul Consiliului Popular și Registru Arhivă). Vezetője Orendi Emil.

– Gazdálkodási Iroda (Biroul Administrativ Gospodăresc). Vezetője Zavar József.

–Panasziroda (Biroul sesizări și reclamații). Vezetője István Gyula.

8. *Könyvelőség* (Contabilitate). Vezetője Bojtor Ilona.

9. *Helyi Ipar Igazgatósága* (Direcția Industriei Locale). A hivatal vezetője Antal Vidor.

A második kategóriába tartoznak a *szakosított kettős* alárendeltségű helyi szervek:¹²

I. Végrehajtó intézmények:

– A *Megyei Tanfelügyelőség*, amely a megye neveléséért és oktatásáért felel. Vezetője Albert Dávid.

– A *Megyei Egészségügyi Igazgatóság*, amely a megye egészségügyi ellátását irányította. Vezetője Ambrus Zoltán.

– A *Megyei Művelődési és Művészetiügyi Bizottság*, amely a megye művelődési életét kellett megszervezze. Vezetője Becze Antal.

II. Szakegységek

– A *Megyei Pénzügyi Igazgatóság* hatáskörébe tartozik az adók és illetékek, valamint a költségvetés végrehajtása. Vezetője Magyarai Tibor.

– A *Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság*, amely a mezőgazdasági kérdéseket kellett megoldja. Vezetője Pakot Elek.

A kettős alárendeltségű végrehajtó szervek és szakegységek sajátos jelleggel bírtak így:¹³ jogi személyiségük volt; saját költségvetésük volt, amelyet a végrehajtó bizottság osztott le nekik; feladatuk közé tartozott irányítani és ellenőrizni az illetékes szakágban az alárendelt egységeket; szerv jellegük volt. Kettős alárendeltségük abban jutott kifejezésre, hogy egyrészt vízszintesen alárendelődtek a megyei néptanács végrehajtó bizottságának, másrészt függőlegesen a minisztériumnak, vagy az illetékes központi szervnek. Az alárendelt egységek felé külön hatáskörrel bírtak és joguk volt rendeleteket, útmutatásokat és utasításokat adni a tevékenységi körükben. Nem volt általános jellegű hatáskörük a municípiumi, városi és községi néptanácsok végrehajtó bizottságai felé.

A harmadik kategóriát a saját ügyvitel és a kettős alárendeltség elve alapján szervezett *gazdasági szervek* alkotják:¹⁴

– *Megyei Kereskedelmi Igazgatóság*. Feladata, az állami kereskedelmi szervezetek és vállalatok tevékenységének irányításával, megszervezni az árubeszerzést és értékesítést. Vezetője Ambrus István.

– *Helyi Ipari Igazgatóság*. Feladata a helyi ipari vállalatok tevékenységének vezetése, a beruházási, tervezési, munkaszervezési, beszerzési, értékesítési, pénzügyi-könyvviteli kérdésekben való döntés és a községi malmok technikai irányítása. Vezetője Antal Vidor.

– *Hargita Megyei Községgazdálkodási és Lakáshivatal Igazgatóság*. A városgazdálkodási, csatornázási, vízellátási feladatokat, a városi utcaépítkezéseket, a községgazdálkodással kapcsolatos feladatokat és a lakásügyeket volt hivatott megoldani. Vezetője Tulit Zoltán.

Mindezen hivatalok mellett még sok megyei ügyosztály alakult, amelyek részletes felsorolása nehézkes lenne, ezért csak egy pár példát sorolok, a tanulmány végén elhelyezett mellékletben pedig feltüntettem a legfontosabb megyei szerveket és azok vezetőit. Példaként megemlít-

hető a Hazafias Verseny Irányításának és Egyeztetésének Hargita Megyei Bizottsága (Comisia Județeană pentru Îndrumarea și Coordonarea Acțiunii de Întrecere Patriotică). A szervezet elnöke Koszti István, a Végrehajtó Bizottság alelnöke, titkára pedig a Műszaki Bizottságnál is szintén titkár Sarig Ferenc. A bizottság tagjai Ambrus Máté, Bakó László, Kristó András, Kulcsár Lajos, Elekes Károly, Hâlgeanu Ioan, Suciu Anton, Ferenc János és Gorea Florentina, akik jelentős pozíciót töltöttek be a különböző igazgatóságoknál.¹⁵

Egy hasonló hivatal a csíkszeredai „Népi Alkotások Háza” (Casa Creației Populare a Județului Harghita) nevet viselő intézmény, amely a megye kulturális életének összefogását volt hivatott megvalósítani.¹⁶ A Mezőgazdasági Bizottság mellett létrehozták a Műszaki Értesítő Bizottságot (Comisia de Avizare Tehnică). Ezen bizottságnak öt tagja volt: Pakot Sándor mérnök, aki a Mezőgazdasági Bizottság elnöke volt, Holirea Florin az állattenyésztési hivatal igazgatóhelyettese, Mohr János műszaki osztályvezető, Gorea Gheorghe a takarmányért felelős mérnök, és Dénes János osztályvezető a földalpnál.¹⁷

Utolsó példaként a Megyei Statisztikai Igazgatóságot említeném, amelynek elnöke Józsa Ignác volt. Erre a hivatalra hárult a megye különböző területi adatainak az összegzése és feldolgozása. Az igazgatóság tagjai Bíró Lajos osztályvezető, Ambrus Máté osztályvezető a Terv-, Bérezési- és Ár- Igazgatóságnál, Czimbalmos Jenő a Mezőgazdasági Igazgatóság tagja, János Piroska a Kereskedelmi Igazgatóság tagja, Zonda Anna a Pénzügyi Hivatal tagja, Szász János a Munkaügyi Bizottság tagja, Burján Ilona a Nemzeti Bank ellenőre, Sente Sándor a Mezőgazdasági Bank ellenőre, Szabó Barbara a Takarékpénztár statisztikusa és Sáska Frigyes technikus.

Amint az a fentebbi adatokból kitűnik nagyon sok új hivatal jött létre, amelyek új munkahelyeket teremtettek. A megyei hivatalokban dolgozók számát több százra tehetjük (kb. 200–300), ha figyelembe vesszük, hogy átlagosan egy hivatalban 15–20 személy dolgozott. Például az Árak és Illetékek Irodájának 16 tagja és 4 tanácsadó tagja volt,¹⁸ a Tűzvédelmi Hivatalnak 19, a Megyei Művelődési és Művészetügyi Bizottságnak pedig 37.¹⁹

A megyei elit

A megyei vezetés összetételében három csoportot különíthetünk el, amelyek a tulajdonképpeni elitet jelentették. Az első, a megszűnő tartományi és rajoni párt- és állami szervezetekből jövő káderek csoportja. A második csoportot az egymással vetélkedő regionális, egykori rajoni vezetők alkották, míg a harmadikot egy homogén társadalmi-kulturális környezetből jövő személyek.²⁰

Az első csoportba tartozó személyek közé tartozott Branis László is, aki a Tartományi Néptanács elnöke volt, és Hargita megye első emberévé vált, ugyanakkor Ioan Cozma, aki a Tartományi Pártbizottság titkára volt és a területi változással az új megye szervezési titkárává vált. Továbbá az Ideiglenes Megyei Néptanács három alelnöke Koszti István, Anghelleanu Ioan és Szabó Béla is a Tartományi apparátusnak volt tagja. Marosvásárhelyről jöttek: Pakot Elek, aki a Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság igazgatója és a Megyei Néptanács alelnöke lett, Maier Ioan a Megyei Milícia igazgatója, Ambrus Zoltán az Egészségügyi Igazgatóság igazgatója, Musca Pavel a Megyei Törvényszék elnöke, Veres Lajos a Megyei Munkaügyi Igazgatója, Kőmíves János a Megyei Termelőszövetkezetek Szövetségének elnöke.²¹ Bukarestből érkezett Hadnagy János, aki a megyei KISZ vezetőjévé válik, Albert Antal, aki az „Előre” főszerkesztő helyettese volt és megalapítja a helyi újságot, illetve Fazekas Lajos, aki pártaktivistaként kerül a megyébe. Az idegenből jött vezetőket ideiglenesen a Hargita Szállóba helyezték el.²² A fentiekben említett személyek legnagyobb részének az új megye az addigi funkciójukhoz képest kevesebb hatalmat biztosított, amely az egyik célja is volt a területi átszervezésnek: csökkenteni a tartományi vezetők hatalmi pozícióit.

A második csoporthoz tartoztak azok, a többnyire osztályvezetők, akik számára az új funkció felemelkedést jelentett a rajoni tisztségből, ugyanakkor a februári események idején hatalmi harcot folytattak a különböző állásokért. Példaként megemlítem a Megyei Művelődési és Művészeti Bizottság vezetőjét Becze Antalt, aki rajoni főtanfelügyelőből lett megyei tisztviselővé.²³ A harmadik a csoportba azok a személyek tartoztak, akik már megfelelő képzéssel rendelkeztek, és saját szakterületeiken dolgoztak.

Itt meg kell említenünk a megye számára létrehozott két újságot, magyar és román nyelven is. Mindkét újság elnevezését a megyéről kapta, a magyar nyelvű a „*Hargita*”, a román nyelvű az „*Informația Harghitei*” címet viselte. A lapokat Csíkszeredában szerkesztették és Marosvásárhelyen nyomtatták, míg a Kovászna megyei „*Megyei Tükör*” Sepsiszentgyörgyön írták és Brassóban nyomtatták.²⁴ A *Hargita* főszerkesztője – amint már említettem – Albert Antal volt, aki az első számokban megpróbálta az új megye településeit rovatai révén egybefogni.

A megye vezetőinek változásai

Nicolae Ceaușescu, kihasználva a vezetők közti versengést, maga mellé állította a magyar vezetőréteget. Az 1968. decemberi és az 1969. márciusi választásokig szabadon nevezhetett ki, illetve távolíthatott el bárkit a megye éléről. A csíkszeredai megyei vezetők tudták, hogy ha betartják a felső vezetéssel kötött íratlan „alkut”, ún. szociális megegyezést, akkor sokáig megtarthatják vezető beosztásukat, és a lakosságtól elnyerik a legitimitásukat.

A Végrehajtó Bizottság dokumentumai közt sok olyan kérés található, amely a volt tartományi alkalmazottak funkcióbá való helyezését követeli. Erre egy jó példa Fodor Irma a volt Maros Magyar Autonóm Tartomány Udvarhely rajoni ügyésze és jogtanácsadója, akit az új megye jogügyi hivatalának osztályvezetőjévé neveztek ki.²⁴

A törvény előírta, hogy azok az alkalmazottak, akik az ország területi átszervezése következtében létrejött személycsökkentés révén rendelkezési állományba kerültek, jogosultak a más munkahelyre való besorolásra szakmai felkészültségük szerint, és hogy a régi munkahely szerinti bérezést három hónapig megkapják. Ugyanez vonatkozott azokra az alkalmazottakra is, akik az előző besorolásuknál alacsonyabb tisztségekbe kerültek, három hónapig előző bérüket kellett kapják.²⁵ Természetesen ezzel nem oldódtak meg a munkahelyekkel járó problémák.

A megyei vezetés 1968 végéig állandó mozgásban volt, hiszen sok alkalmazott-csere valósult meg az év során. Egyeseket felmentenek, másokat újonnan neveznek ki bizonyos tisztségekbe. Erre jó példa az április elejétől lezajló kinevezési folyamat, amelynek révén egyes funk-

ciókba más személyek kerültek. Így Elekes Károlyt főellenőrré nevezik ki, Pataki Imrét a Terv-, Bérezési és Árigazgatóság elnökévé, Vízi Józsefet főellenőrré, Tamás Lajost kereskedelmi ellenőrré stb.²⁶

A legnagyobb változás a megye legfelsőbb vezetésében 1968 őszén következik be, hiszen a november 21-i gyűlésen, egészségügyi okokra hivatkozva, felmentik Branis Lászlót a megyei pártbizottság büroijából, és az RKP megyei bizottságának első titkári tisztségéből.²⁷ Ugyancsak ezen az ülésen mentik fel Simon Andrást a pártbizottság büroijának titkárárt, azzal az indokkal, hogy más feladatot kapott. Az év végére Ioan Cozma, a megyei pártbizottság szervezési titkára és Szabó Béla, a megyei néptanács alelnöke is elhagyta Csíkszeredát.²⁸ A megye első embereit ezzel kicserélték, és egy új vezető réteg kerül Hargita megye élére.

Hargita megye néptanácsának létrejötte

A novemberi plenáris ülésen a megye elsőszámú emberévé a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának aktivistáját, Fazekas Lajost nevezték ki. A megyei pártbizottság propagandatitkára Szekeres Sándor lett, aki a tartományi pártbizottság titkáráként működött 1968-ig.²⁹ A pártbizottsági vezetőcserét az 1968. december 14-i gyűlés szentesítette, amely más személyi változásokat is hozott, például a pártkollégium elnöke Sándor Gyula lett, a pártbizottság titkárai pedig Szekeres Sándor, Țăranu Petru és Kőműves János.³⁰ A fontosabb megyei szerveknél is változások zajlottak le. A Megyei Tanfelügyelőség vezetője Albert Dávid helyett Kristó András lett, majd 1969 márciusától Illyés László.

Egy új tömegszervezet is létrejött: a Szocialista Egységfront, amelybe kinevezték azt a 27 tagot, akik Hargita megyét képviselték, és jelentős szereppel bírtak a megyei vezetésben. Hargita megye vezetősége 1968 decemberére stabilizálódik, és ez a vezetőség marad majd az 1969. márciusi választástól kezdődően hosszabb ideig a megye élén.

Már 1969 januárjában megalakították a megyei választási bizottságot, amelynek a feladata a márciusi választások előkészítése volt. Tagjai a következők:³¹ elnöke Potsa József a megyei törvényszék alelnöke, alelnöke Hadnagy János, titkára pedig Magyar Ibolya, a csíkszeredai körzeti törvényszék bírónője. Tagjai: Bucur Nicolae a Megyei Állami Művelődés és Művészetiügyi Bizottság alelnöke, Köcher János a Szocialista

Egységfront Megyei Tanácsának titkára, Fodor Irma a megyei néptanács jogügyi osztályának vezetője, Eröss István a csíkszeredai megyei kitermelő fém-vegyipari vállalat főmérnöke, Oancea Alexandrina csíkszeredai tanítónő, János Pál a Csíkszeredai Múzeum igazgatója és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Megyei Tanácsának alelnöke, Hălgean Ioan a szakszervezetek tanácsának titkára, Salamon Árpád a csíkszeredai Oltul Kisipai Termelőszövetkezet alelnöke, Jakab Árpád a Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek Szövetségének alelnöke és Király István a KISZ Megyei Bizottságának titkára.

A szavazás március 2-án vasárnap történt, az eredményeket a március 15-i megyei alakuló ülésen tették közzé. A Hargita Megyei Néptanács alakuló gyűlésén, az 57/1968. számú törvénynek megfelelően, a legidősebb képviselőt nevezték ki elnöknek a Végrehajtó Bizottság megválasztásáig. Ez a személy Țifrea Vasile (61 éves), a Maroshévízi Erdőgazdálkodási Vállalat munkása volt. Alelnökök pedig Țăran Petru és Fülöp Katalin lettek.³² Az ülésen bejelentették, hogy a 9 tagból álló igazolóbizottság ellenőrizte a választásokat és rendben találta. Eigel Ernő a képviselőkről közölte, hogy a 171 képviselő közül 122 munkás és dolgozó földműves, 46 értelmiségi, 3 pedig más foglalkozásúak, 91-en a közvetlen termelésben dolgoznak. Nemzetiség szerint a képviselők 76,03%-a magyar, 23,39%-a román, 0,58%-a német.³³ Az ülés végén Țifrea Vasile korelnök megalakítottnak nyilvánította Hargita megye néptanácsát.

A Megyei Néptanács Végrehajtó Bizottsága a következő tagokból állt:³⁴ Fazekas Lajos elnök, Kovács B. Mihály első-alelnök, Angheleanu Ioan alelnök, Koszti István alelnök, Pakot Elek alelnök, Simon András alelnök. Tagjai: Ambrus Zoltán, Antal Vidor, Becze Antal, Bocskor Árpád, Csóg József, Hancu Eugen, Illyés László, Kocsis Adalbert, Lajos Zoltán, Maier Ioan, Magyar Tibor, Mezei Gyula, Pataki Imre, Platon Ioan, Pop Luiza, Sárkány Árpád, Sipos Jolán, Suciu Antonie és Veres Lajos.

Az államigazgatás helyi szakszerveinek vezetőit is megjelölték, így a Megyei Egészségügyi Igazgatóság élén megmaradt Ambrus Zoltán, a Megyei Tanfelügyelőség élére pedig Illyés Lászlót nevezték ki. A Megyei Állami Művelődés és Művészetügyi Bizottság élén marad Becze

Antal, a Pénzügyi Igazgatás élén Magyarai Tibor, a Kereskedelmi Igazgatóság élén Ambrus István, a Mezőgazdasági Termelőszövetkezet Szövetségének elnöke Pakot Elek és a Munkaügyi Igazgatóság igazgatója Veres Lajos lett.³⁵

Erre az időszakra a megye lakossága belenyugodott az új területi változásokba. A központi hatalom továbbra is fenntartotta azon stratégiáját, hogy Székelyudvarhelyet és Csíkszeredát egyenlő félnek tekintette. Ez mind a két részről megelégedést hozott, de ugyanakkor jól kihasználható feszültségeket is táplált. Erre jó példa, hogy a csehszlovákiai bevonulás utáni nemzetközi krízishelyzetben támogatást kereső pártfőtitkár országos körútja során mind a két városban tartott népgyűlést.³⁶

JEGYZETEK

¹ Köszönetemet szeretném itt kifejezni, témavezető tanáromnak Csucsujá István egyetemi tanárnak, Gagyai József egyetemi tanárnak, Hargita megye vezetésének, és Pap Mária levéltáros nőnek, hogy önzetlenül segítettek a kutatásban.

² *Előre XX* (1968. február 20.) 6311. sz.

³ Hargita Megyei Tanács Levéltára [HMTL] Proces Verbal al sesiunii de Constituire al Consiliului Popular Provizoriu Harghita din 17. feb. 1968.

⁴ HMTL Buletinul Oficial al Republicii Socialiste România [B.O. al R.S.R.], IV (1968. feb. 17.), P. I, nr. 17-18. 135–136.

⁵ HMTL Proces Verbal ...

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ HMTL B.O. al R.S.R, Hotărârea nr. 2 din 17 feb. 1968. art. 1.

⁹ Gagyai József: *Az új elit a Székelyföldön. Hargita megyei változások 1968 után.* In: Társadalmi Szemle (1997) 4. sz. 64.

¹⁰ HMTL Ședințele ale Comitetului Executiv. Deciziile nr. 1-4, 23 feb. 1968.

¹¹ Uo. Decizia nr. 4/1968.

¹² Hargita Megye Ideiglenes Néptanácsának Hivatalos Közlönye [HrMINHK] I (1968) 1. sz. 20–23.

¹³ Uo. 23.

¹⁴ Uo. 24.

¹⁵ HMTL Ședințele ale Comitetului Executiv. Decizia nr. 38/1968.

¹⁶ Uo. Decizia nr. 37/1968.

¹⁷ Uo. Decizia nr. 140/1968.

¹⁸ Uo. Decizia nr. 9/1968.

- ¹⁹ Uo. Decizia nr. 5/1968.
- ²⁰ Gagyí József: i.m. 65.
- ²¹ Uo. 66.
- ²² HMTL Proiect de Hotărâre, martie 1968.
- ²³ Gagyí József: i.m. 67.
- ²⁴ *Itt és most*. In: Korunk XXVII (1968.) 6. sz. 856–861.
- ²⁵ HMTL Ședințele ale Comitetului Executiv. Decizia nr. 4/1968.
- ²⁶ HMTL B.O. al R.S.R. IV (1968. feb. 21.) nr. 23, P. I, 247–248.
- ²⁷ HMTL Ședințele ale Comitetului Executiv. Decizia nr. 50/1968.
- ²⁸ *Hargita I* (1968. nov. 22.) 233. sz.
- ²⁹ Gagyí József: i.m. 66.
- ³⁰ *Hargita I* (1968. dec. 15.) 254. sz.
- ³¹ *Hargita II* (1969. jan. 8.) 5. (273) sz.
- ³² *Hargita II* (1969. márc. 16.) 63. (331) sz.
- ³³ Uo.
- ³⁴ HrMINHK. II (1969. március 15.) 1. sz. 8.
- ³⁵ Uo. 14–16.
- ³⁶ Gagyí József: i.m. 67.

A megye fontosabb intézményei 1968-ban

	A megye főbb intézményei	Az intézmény vezetője
1.	R. K. P. Hargita Megyei Bizottsága	Branis László
2.	Ideiglenes Megyei Néptanács	Branis László
3.	Hargita Megyei Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ)	Hadnagy János
4.	Szakszervezetek Hargita Megyei Bizottsága	Burján József
5.	Hargita Megyei Ügyészség	Gothárd Béla
6.	Hargita Megyei Törvényszék	Musca Pavel
7.	Hargita Megyei Községgazdálkodási és Lakáshivatal Igazgatósága	Tulit Zoltán
8.	Hargita Megyei Állami Művelődés és Művészetügyi Bizottság	Becze Antal
9.	Hargita Megyei Munkaügyi Igazgatóság	Veres Lajos
10.	Hargita Megyei Állami Ellenőrző Bizottság	Erdélyi Elemér
11.	Hargita Megyei Egészségügyi Igazgatóság	Ambrus Zoltán
12.	Hargita Megyei Statisztikai Hivatal	Józsa Ignác
13.	Hargita Megyei Kereskedelmi Igazgatóság	Ambrus István
14.	Hargita Megyei Tanfelügyelőség	Albert Dávid
15.	Hargita Megyei Takarékpénztár Igazgatósága	*
16.	Hargita Megyei ADAS Igazgatósága	*
17.	Hargita Megyei Termelőszövetkezetek Szövetsége	Kömives János
18.	Hargita Megyei Beruházási Bank	Orbai János
19.	Hargita Megyei Helyi Közigazgatási Igazgatóság	Orbán István
20.	Hargita Megyei Felügyelők Testülete	Krausz Károly
21.	Hargita Megyei Terv, Bérezési és Ár- Igazgatóság	Elekes Károly
22.	Hargita Megyei Műszaki Igazgatóság	Havas András
23.	Hargita Megyei Belső Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal	Unger Zoltán
24.	Hargita Megyei Állami Kereskedelmi Felügyelet	Orbán László
25.	Hargita Megyei Helyi Ipari Igazgatósága	Antal Vidor
26.	Hargita Megyei Pénzügyi Igazgatósága	Magyari Tibor
27.	Hargita Megyei Milícia	Maier Ioan
28.	Hargita Megyei Hadkiegészítő Központ Parancsnoksága	Kocsis Béla
29.	Hargita Megyei Fogyasztási Szövetkezetek Szövetsége	*
30.	Hargita Megyei Kisipari Szövetkezetek Szövetsége	Bíró András

	A megye főbb intézményei	Az intézmény vezetője
31.	Hargita Megye Pionírszervezete	*
32.	Hargita Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság	Pakot Elek
33.	Hargita Megyei Erdészeti Felügyelőség	Sárkány Árpád
34.	A Titkársági és Vagyongazdálkodási Ügyosztály	Hodos Balázs
35.	Hargita Megyei Nőbizottság	Pethő Ilona

* Nem találtunk pontos adatokat

*Az 1969. március 15-én kijelölt
hat állandó bizottság tagjai*

	Helyiipari, községgazdálkodási, szövetkezeti és üzleti állandó bizottság	Pénzügyi, terv-, beruházási, és építkezési állandó bizottság	Mezőgazdasági, állattenyésztési, erdőgazdálkodási, talajjavítási és értékesítési állandó bizottság	Egészségügyi, népjóléti és munkaügyi állandó bizottság	Tanügyi és művelődési kérdések állandó bizottsága	Közellátási és kereskedelmi állandó bizottság
1.	Bálint József	Balázs József	Antal József	András Lőrinc	Albert Antal	Ambrus István
2.	Bende István	Balla Katalin	Ardeleanu Victor	Bajkó Barnabás Ferenc	Bartos Béla	Bartha Raveca
3.	Borbáth Ferenc	Barabás Erzsébet	Bajkó Sándor	Bálint Anna	Bucur Bucur	Baróti Lajos
4.	Chițu Dumitru	Bucur Petru	Balló Anna	Benedek Dénes	Boes Mária Terézia	Bedő Gyula
5.	Duna Sándor	Kádár Sándor	Biró Gábor	Buruian Iosif	Colceriu Ileana	Braic Mária
6.	Dobai Anna	Csibi Béla	Boeskor Béla	Cozma Dumitru	Coșarcă Nicolae	Biró András
7.	Burista Lajos	Cristi Marin	Bodó Ignác	Crăciun Maria	Cotirlan Olga	Boros Balázs
8.	Jakab Simon	Fákó András	Buzás Balázs	Erdélyi Elemér	Eigel Ernest	Csibi Ilona
9.	Kellemen Adalbert	Geréb István	Dandu Simion	Erdély Anna	Fábrián András	Darvas Mária
10.	Madarász Vilmos	Hegyi Mózes	Dimén Sándor	Jakab Imre	Fülöp Katalin	Gábor János
11.	Andor Gyula	Kajtár Irén	Fancsali Erzsébet	Józsa Brigitta	Ipó László	György Lajos
12.	Antal János	Küsmödi Erzsébet	Forgács Dániel	Kiss Gábor László	János Pál	Hegyi Irma
13.	Mihály Erzsébet	Karsai Ferenc	Fülöp Árpád	Kovács Magdolna	Kocs Ferenc	Kovács Lázár

	Helyiipari, közgazdálkodási szépitészeti és útügyi állandó bizottság	Pénzügyi, terv, beruházási, és építkezési állandó bizottság	Mezőgazdasági, állattenyésztési, erdőgazdálkodási, talajjavítási és értékesítési állandó bizottság	Egészségügyi, népjóléti és munkaügyi állandó bizottság	Tanügyi és művelődési kérdések állandó bizottsága	Közellátási és kereskedelmi állandó bizottság
14.	Rusu Marina	Molnár Ágoston	Györfi Albert	Lörincz Dénes	Nagy Ilona	Lázár Gyula
15.	Salló Klára	Paşcanu Gheorghe	Györfi Imre	Molnár Anna	Simon István	Madarász Antal
16.	Sára Erzsébet	Sipos Margit	Holirca Florea	Mora Victor	Ştefănescu Elena	Major Mihály
17.	Simó Ilona	Szabó Vencel	Józsa Dénes	Parpalá Viorica	Szakál Ilona	Nedelka Lajos
18.	Sinka Frigyes	Szekeres Lajos	László István	Puskás László	Szilágyi Rozália	Péter Erzsébet
19.	Suciu Antonie	Todor Fănică	Lukács Amália	Szabó Dénes	Szopos Amália	Ranc Sándor
20.	Tulit Zoltán	Ţifrea Vasile	Mátéfi Dénes	Szabó Lenke	Török Ilona	Siller József
21.	Ugron András	Űlkei Margit	Mărginean Victor	Szántó Béla	Ţircu Constantin	Suciu Valeria
22.	Tatár Sándor		Molnár Imre	Tamás Erzsébet		Tankó Bodor János
23.			Páll Magda	Toró Ernő Ödön		Török Antal
24.			Sándor Samu			
25.			Soó László			
26.			Schulleri Vilmos			
27.			Szőcs Arcadiu			
28.			Vodă Duşa Leon			

Contents

Reckoning	5
TÓTH LEVENTE	
The schoolmasters of „Udvarhelyszék” in the 17 th -18 th century legal records	6
ALBERT DÁVID	
The wages of schoolmasters in „Udvarhelyszék” in the 18 th -19 th centuries	24
FORRÓ ALBERT	
School-life in the Calvinist college of Székelyudvarhely	33
OLÁH SÁNDOR	
Fight for material goods in a 18 th century village family	58
KOLUMBÁN ZSUZSÁNNA	
Sexual crime in the 19 th century	67
RÓTH ANDRÁS LAJOS	
The „Szekler-question” – creation of theories and lack of solutions	93
GIDÓ CSABA	
The attraction-zone of the szekler cities’ railway traffic at the end of the 19 th century	113
NAGY RÓBERT	
Chapters of Székelyudvarhely’s urban development at the end of the 19 th and the beginning of the 20 th century	134
GIDÓ ATTILA	
Five sources to the history of the transilvanian Sabbatarianism in the 19 th and 20 th centuries	162
MIHÁLY JÁNOS	
Usage of land, landed property in a large village in the region of Kis-Homoród	182
DEMETER CSANÁD	
The formation of Hargita-county (1968)	217

Cuprins

Retrospectivă	5
TÓTH LEVENTE	
Dascăli din scaunul Odorhei în protocoalele de judecată ale secolelor XVII-XVIII.	6
ALBERT DÁVID	
Retribuirea dascălilor din scaunul Odorhei în secolele XVIII-XIX.	24
FORRÓ ALBERT	
Viața elevilor colegiului reformat din Odorheiu Secuiesc	33
OLÁH SÁNDOR	
Lupta pentru bunuri materiale într-o familie țărănească din secolul al XVIII-lea	58
KOLUMBÁN ZSUZSÁNNÁ	
Delicte sexuale în secolul al XIX-lea	67
RÓTH ANDRÁS LAJOS	
„Chestiunea secuiască” – geneza teoriei și lipsa perspectivei	93
GIDÓ CSABA	
Câmpul de atracție al orașelor din Secuime, sub aspectul circulației pe calea ferată	113
NAGY RÓBERT	
Contribuții la istoria evoluției urbanistice a Odorheiului Secuiesc la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.	134
GIDÓ ATTILA	
Cinci surse documentare privind istoria sâmbetiștilor transilvăneni din secolele XIX–XX.	162
MIHÁLY JÁNOS	
Modul de gospodărire și formele de proprietate ale pământului într-o comună de pe valea Homorodului Mic	182
DEMETER CSANÁD	
Formarea județului Harghita (1968)	217

Tartalomjegyzék

Számvetés	5
TÓTH LEVENTE	
Udvarhelyszéki schola-mesterek a XVII–XVIII. századi bíráskodási jegyzőkönyvekben	6
ALBERT DÁVID	
Iskolamesterek javadalmazása Udvarhelyszéken a XVIII–XIX. században	24
FORRÓ ALBERT	
Diákélet a székelyudvarhelyi református kollégiumban	33
OLÁH SÁNDOR	
Harc az anyagi javakért egy XVIII. századi falusi családban	58
KOLUMBÁN ZSUZSÁNNA	
Nemi bűncselekmények a XIX. században	67
RÓTH ANDRÁS LAJOS	
„Székely kérdés” – elméletteremtés és megoldástalanság	93
GIDÓ CSABA	
Székelyföldi városok vasútforgalmi vonzáskörzete a XIX. század végén	113
NAGY RÓBERT	
Fejezetek Székelyudvarhely XIX. század végi és XX. század eleji urbanisztikai fejlődéséből	134
GIDÓ ATTILA	
Öt forrás az erdélyi szombatosság XIX. és XX. századi történetéhez	162
MIHÁLY JÁNOS	
Földhasználat, földtulajdon egy Kis-Homoród vidéki nagyközségben	182

DEMETER CSANÁD	
Hargita megye kialakulása (1968)	217
Contents	235
Cuprins	236

Készült a Pro-Print Kiadó Kft. nyomdájában
Csíkszereda, Szék u. 141.
Felelős vezető: Burus Endre igazgató